

Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар
және әлем тілдері университеті

ӘОЖ 327

Қолжазба құқығында

КУРПЕБАЕВА ГАЗИЗА КАБЫЛОВНА

**Әлемдік саясаттағы араб дағдарысы аймақтық контекст тұрғысында
(Египет, Ливия және Сирия елдерінің мысалында)**

6D020200-Халықаралық қатынастар

Философия докторы (PhD)
дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация

Отандық ғылыми кеңесші:
саяси ғылымдарының докторы,
доцент, Ж.Р. Жабина;

Шетелдік ғылыми кеңесші:
PhD докторы,
профессор, Р.Ф. Ибрагимов
Ханкук Университеті,
Оңтүстік Корея

Қазақстан Республикасы
Алматы, 2021

МАЗМҰНЫ

БЕЛГІЛЕУЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР	3
КІРІСПЕ	4
1 ҚАЗІРГІ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРДАҒЫ «АРАБ ДАҒДАРЫСЫН» АЙМАҚТАНДЫРУ КОНЦЕПЦИЯСЫ ТҰРҒЫСЫНАН ЗЕРТТЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ӘДІСНАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	
1.1 Халықаралық қатынастардың аймақтық өлшемінің теориялық және әдіснамалық аспектілері	20
1.2 Отандық және шетелдік зерттеушілердің концептуалдық көзқарастарындағы «араб көктемі» феномені	35
1.3 Араб дағдарысы және өркениеттер қақтығысы теориясы	53
2 «АРАБ КӨКТЕМІ» РЕВОЛЮЦИЯСЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК- САЯСИ ПАРАМЕТРЛЕРІ (ЕГИПЕТ, ЛИВИЯ, СИРИЯ ЕЛДЕРІНІҢ МЫСАЛЫНДА)	
2.1 Қазіргі кездегі араб төңкерістерінің әлеуметтік-саяси алғышарттары мен идеялық тұғыры	67
2.2 Египет, Ливия және Сириядағы «араб көктемі» үдерісінің саяси алғышарттарына салыстырмалы талдау	77
2.3 Араб аймағындағы постреволюциялық саяси режимінің трансформациялануы	90
3 АРАБ ДАҒДАРЫСЫНЫҢ ЖАҒАНДЫҚ ЖӘНЕ АЙМАҚТЫҚ ҚАУІПСІЗДІК МӘСЕЛЕЛЕРІ	
3.1 Египет, Ливия және Сириядағы мемлекеттік билік дағдарысын шешудегі күштік әдіс ерекшеліктері	101
3.2 Египет, Ливия және Сириядағы «араб көктемі»: аймақтық және жаһандық қауіпсіздік мәселелері	109
3.3 Сирия дағдарысын реттеудегі Қазақстан Республикасының рөлі	121
ҚОРЫТЫНДЫ	137
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ	142

БЕЛГІЛЕУЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР

ISIS – Ирак және Шам Ислам мемлекеті
PNS – Ливия Ұлттық келісім үкіметі
АҚШ – Америка Құрама Штаттары
АӨСШК – Азиядағы Өзара Ықпалдастық және Сенім Шаралары жөніндегі Кеңес
АСЕАН – Оңтүстік Шығыс Азия Елдерінің Қауымдастығы
БАӘ – Біріккен Араб Әмірліктері
БАҚ – Бұқаралық Ақпарат Құралдары
БҰҰ – Біріккен Ұлттар Ұйымы
ДСҰ – Дүниежүзілік Сауда Ұйымы
ЕО – Еуропалық Одақ
ЕурАзЭҚ – Еуразиялық Экономикалық Қауымдастық
ЖІӨ – Жалпы Ішкі Өнім
ИДБ – Ислам Даму Банкі
ИКҰ – Ислам Конференциясы Ұйымы
ИМ – Ислам мемлекеті
ИШИМ /ДАИШ – Ирак және Шам Ислам мемлекеті
КСРО – Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы
ЛҰА – Ливия ұлттық армиясы
НАТО – Солтүстік Атлантикалық Келісім Ұйымы
НАФТА – Солтүстік Америкалық Еркін Сауда жөніндегі Келісім
САР – Сирия Араб Республикасы
СІМ – Сыртқы Істер Министрлігі
ҰҚШҰ – Ұжымдық Қауіпсіздік туралы Шарт Ұйымы
ҮЕҰ – Үкіметтік емес ұйымдар
ШЫҰ – Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы

КІРІСПЕ

Ғылыми жұмыстың жалпы сипаттамасы. Диссертациялық зерттеу жұмысында 2010-2011 жылдардағы Таяу Шығыс пен Солтүстік Африка аймағында орын алған «араб көктемі» оқиғаларының әлеуметтік-саяси алғышарттары сарапталып, осы дағдарыстың жаһандық және аймақтық қауіпсіздікке қатысты салдары зерделенеді. Осы ретте, «араб көктемі» феномені отандық және шетелдік зерттеушілердің концептуалдық көзқарастары тұрғысынан салыстырылып, өркениеттер қақтығысы теориясы тұрғысында талданады. Араб аймағындағы постреволюциялық саяси режимінің трансформациялануын және осы аймақтағы мемлекеттік билік дағдарысын шешудегі күштік әдістерді қолдану ерекшеліктері сарапталады. Египет, Ливия және Сириядағы «араб көктемі» оқиғаларының нәтижесі аймақтық және жаһандық қауіпсіздік контекстінде талданып, Сирия дағдарысын реттеудегі Қазақстан Республикасының рөлі қарастырылады.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Зерттеу тақырыбының өзектілігін бірнеше факторлармен негіздеуге болады.

Біріншіден, қазіргі таңда халықаралық қатынастарда Таяу Шығыс немесе араб шығысы сияқты бірде-бір аймақ күллі әлемнің назарын өзіне соншалықты аударған емес. Әлем елдерінің аймаққа деген зор қызығушылығының түпкі себебі араб елдерінің дүние жүзіндегі маңызды стратегиялық орнымен, көмірсутегінің дүние жүзіндегі ең ірі кен орындары мен барланған мол қорының осы өңірде шоғырлануымен қатар, су, құрлық, әуе желілерінің тоғысатын географиясы, құрлықтар мен өркениеттердің бірігу алаңы тұрғысындағы геосаяси параметрлерімен де айқындалады. Солтүстік Африка мен Таяу Шығыстағы саяси оқиғалардың таралуы халықаралық қатынастардың жаңа кезеңдік жүйесінің құрылуына негіз болуы мүмкін алғышарттарды қалыптастыруда. Халықаралық қатынастар мен геосаяси ортада қарқынды өзгерістер орын алуда және осы өзгерістердің оң және теріс жақтары қатар өрбиде. Бұл тенденция зерттеу тақырыбының геосаяси орта релятивизмі принципі аясында өзектілігін анықтауға негіз болмақ.

2010 жылы Тунисте басталған, сонымен қатар барлық араб елдерін қамтыған халық толқулары тек аймақтық қана саладағы даму үдерісіне ғана емес, әлемдік масштабта да кішірейтуге келмейтіндей әсер қалдырады. «Араб көктемі» құбылысын талдамастан бұрын, ең алдымен оның себептерін анықтау қажет деп есептейміз. Араб-мұсылман әлемінің сан ғасырлық тарихы, мәдениеті және құбылмалы діни, саяси, экономикалық, этникалық жүйелері бар. Араб мемлекеттерінің дамуындағы әр түрлі модельдердің ерекшеліктері мен қайшылықтары соңғы он жылда тәжірибеден өтті. Бұл жағдай зерттеу жұмысын бүгінгі әлемдік саяси өзгерістердің трансферлік сипаты тұрғысынан қарастыруға мүмкіндік туғызып, мәселенің өзектілігін анықтайды.

Екіншіден, қазіргі халықаралық қатынастар сараптамасына «араб көктемі» атты атаумен енген араб тектес мемлекеттердегі саяси тұрақсыздық геосаяси бетбұрыстар белесін өзгертіп, аймақтың әлемдік саясат жүйесіне жаңа

үдерістерді тудырды. Алайда, әлі де болса аймаққа қатысты геосаяси өлшемдер қандай да бір анықтамалар ауқымына сай келіп, шынайы тұжырымдар параметрлеріне бағынбай отырған сыңай байқатады. Соңғы кезге дейін арабтық шығыстың барлық сәтсіздіктері үшін аймақ туралы кереғар ғылыми көзқарастар таратып, оның болмысын тұрғындарының өздерін басқару қабілеті аз, жабайы келбетінде сипаттаған және XIX ғасырдан араб әлемі туралы қасаң ақпараттарды тарата отырып, өздеріне қажетті ғылыми анықтамаларды жасаушы батыс ориенталистерін айыптау тенденциясы орын алды. Осы мәселе ғылыми жұмыстың теориялық концептік («араб көктемі») өзектілігін арттыра түседі.

2011 жылы «Араб көктемі» деген атаумен басталған антирежимдік көріністер Араб Шығысының перифериясында орналасқан Сомали, Джибути, Комор аралдары сияқты араб елдерінен басқа барлық елдерге таралды және саяси режимдер табиғатын өзгертіп, саяси даму спектрінің келешек өзгерісіне айтарлықтай ықпал етті. Жалпы, 2011 жылы араб әлемін дүр сілкіндірген бұл оқиға сирек кездесетін құбылыс деп есептейміз. Бұл мәселенің контекстік тұрғыдағы өзектілігіне ықпалын тигізді.

Одан бөлек, 2011 жылғы антирежимдік көтерілістер тек араб елдерін зерттеуші мамандарға ғана емес, арабтардың өздеріне де таңғаларлық жайт болды. Осыған орай, 2011 жылдың 14 қаңтарындағы Зин әл-Абидин Бен Әлидің елден қашуынан кейін Каир көшелеріне шыққан мысырлықтар Мүбәрәк режимінің құлайтынына басында сенбеді. Араб республикаларының басшылары қарсылық шараларының нәтижелі болатынына соңына дейін күмән келтірді. Олар әр елдің әлеуметтік-мәдени, тарихи ерекшеліктерін негізге алып, антирежимдік қарсылықтар араб елдерінің барлық аймағын қамтуы мүмкін емес деп болжады. Сондықтан 2011 жылы болған «араб көктемі» оқиғасы барлық сала мамандарының қызығушылығын арттыра түсті. Қазіргі кездегі Таяу Шығыс пен Солтүстік Африка аймағындағы саяси-әлеуметтік үрдістердің күрделілігі мән-мазмұны жағынан терең зерттеуді талап етіп отыр. Осы орайда, бұл оқиғалардың араб қоғамымен қоса, әлеуметтанушылар, тарихшылар мен саясаттанушылардың да қызығушылығын тудыруы қисынды. Сонымен, «араб көктемі» отандық және шетелдік ғалымдар тарапынан әлі де жан-жақты теориялық-эмпирикалық зерттеуді қажет ететін құбылыс деп тұжырымдаймыз.

Үшіншіден, араб революциясының нәтижесінде 4 мемлекеттің басшысы биліктен шеттетілді. Тунис президенті Зин әл-Әбидин Бен Әли Сауд елінен қашып, Сауд Арабиясында бой тасалап жүр. Египет Араб Республикасының сол кездегі президенті Хосни Мүбәрәк билік басынан кетіп, жауапқа тартылды. Ливияның көшбасшысы Муаммар Қаддафи зұлымдықпен өлтірілді. Билікте 33 жыл отырған Йеменнің сол кездегі президенті Әли Абдалла Салех жаппай наразылық акцияларының қысымынан соң 2014 жылы отставкаға кетуге мәжбүр болды, үш жыл өткен соң көтерілісші хуситтердің қолынан қаза тапты. Сирияны сұрапыл соғыс жайлады, дегенмен, ел президенті Башар Асад билікті уысынан шығармай отыр. Араб елдеріндегі революция жергілікті элитаны қатты қобалжытты. Бұл күллі әлем, тіпті беделді талдау орталықтары мен

барлау қызметтеріне де күтпеген тосын жағдай болды. Ел ішіне лаң салған экстремистік ұйымдардың таралуы, соғыс, кедейшілік жайлаған аймақтардан Еуропаға тоқтаусыз ағылған босқындар тасқыны ахуалды ушықтырып жіберді. Әрбір араб мемлекетінің спецификасы мен халықаралық қатынастардағы сыртқы саяси үдерістерін анықтау үшін сол елдегі исламның саясаттануын, дәстүрлі қоғам элементтерінің ықпалын, саяси жүйедегі әскердің орнын, мемлекеттің экономикадағы рөлін және мемлекет басшысының өкілеттілігін, биліктің орталықтану ерекшеліктерін анықтап алу қажет.

Төртіншіден, көптеген сарапшылар өңірдегі әлеуметтік жарылыстың басты себебін араб мемлекеттеріндегі экономикалық ахуалдың төмендігінен көреді. Ол, өз кезегінде инвестиция деңгейін құлдыратқан, шаруашылық қажеттіліктердің бағасын өсірген және өмір сүру деңгейін нашарлатқан 2009 жылғы әлемдік қаржы дағдарысына әсер етті. Бірқатар мамандардың байыптауынша Сирия аймақтық және халықаралық күштердің арасындағы саяси есеп айырысу алаңына айналып отыр. Бұған қоса поликонфессиялық және полиэтностық Сириядағы ахуал оппозициялық құрылымдардың өз ішінде жік тудырып, жағдайды шиеленістіріп жіберген еді. Осы орайда Сириядағы оппозициялық топтарды жүйелі және жүйесіздігіне қарай бөліп көрсетуімізге болады. Біріншісі, билікті бейбіт жолмен ауыстыруды қалайтын солшыл тараптағы ұйымдар мен қозғалыстар. Екіншісі сүннитік ағымның діни-саяси күштері, билікті түбегейлі құлатуды көздейтін, ымыраға келмейтін экстремисттік және лаңкестік ұйымдар. Сирия мәселесіне айрықша мән беріліп, жағдайдың тұрақталмай, өрши түсуінің басты себебі сыртқы факторлардың анықтаушы күшке айналуымен сипатталуда. Сирия қақтығысын реттеу мәселесі бойынша Сирия билігі мен қарулы оппозициясы делегациясының қатысуымен өткен «Женева-2» бейбіт конференциясының халықаралық қауымдастықтың ерекше мән беруі мұның дәлелі бола алады.

Билеуші режимнің сыбайлас жемқорлығы халық наразылығын күшейте түсті. Осының барлығы әлеуметтік және саяси мәселелерді одан сайын ушықтырды. Сондай-ақ, араб елдерінің әрқайсысының күрделі экономикалық және саяси мәселеге айналған жеке әлеуметтік сын-қатерлері болғанын да есте ұстағанымыз жөн. Олардың қатарына саяси идентификациялауды (мысалы, шииттер, копттар және т.б) талап ететін ұлттық және діни қауымдастықтардың болуы, түрлі тайпалар мен кландардың арасындағы билік үшін талас, экономиканың белсенді жаңғыруы кезіндегі саяси стагнацияны жатқызуға болады.

Бесіншіден, әлеуметтік жағынан қорғалмаған жас буын ақпарат алмасудың жеделдігімен араб қоғамындағы дүниетанымды өзгертті. Жергілікті жастар Батыстың телехабарлары, бұқаралық ақпарат құралдарындағы контентті пайдалануға және Еуропада білім алып, жұмыс істеуге мүмкіндік алды. Коммуникациялық технологиялар мен әлеуметтік желілерге қол жеткізу арқылы өзге елдердегі замандастарымен өздерінің дүниетанымы, өмір-салты, тұрмыс-тіршіліктерін салыстыра бастады. Аталған жайт азаматтық сана-сезім мен демократиялық еркіндікке деген ұмтылыстың өсуіне ықпал етпей қоймады.

Тунисте, Египетте, Ливияда, Йеменде және Сирияда басталған оқиғаларды уақыт өтуіне сай бағалауда түрлі сараптамалар жасалынды. Оқиғаларға төңкеріс ретінде баға беру, сонымен қатар арнайы қастандық деп те қарады. Аймақты қайта бөліске салу, нәтижесінде «Үлкен Таяу Шығыс» аталатын аймақ құруды көздейтін астыртын сөз байласу исламистердің билікке келуіне бағытталған деп санайтын тұжырымдар да кездеседі. Отыз жыл бұрын америкалық саясатта Мароккодан Түркияға және Израильден Пәкістанға дейінгі «Үлкен Таяу Шығысты» құру идеясы пайда болғаны белгілі. 2006 жылы АҚШ-тың сол кездегі Мемлекеттік хатшысы Кондолиза Райс Израиль мен Ливан арасындағы соғысты сипаттай келе «Бүгінгі бақылап отырғанымыз, шын мәнінде, тектік басқыншылықтың басы, нәтижесінде «Жаңа Таяу Шығыс» туындайды, сонымен бірге не істемесек те, осы Жаңа Таяу Шығыстың жолында жұмыс істеп жатқанымызды ұмытпауымыз керек», – деп пікір білдірген еді. Сондықтан да 2011 жылғы «араб көктемі» оқиғаларына қатысты «қастандық сценарийін» жақтаушылардың пікірінше, толқулардың себебін аймақтағы АҚШ пен оның батыстағы одақтастарының жалпы геосаяси, геостратегиялық жоспарынан іздеген жөн. Бұл жайында ірі араб басылымы «әл-Ахрам» беттеріндегі жарияланымдар жарық көрді. Басылым бұл қастандыққа дәлел ретінде америкалық генерал Хью Шилтонның (америкалық қарулы күштердің бұрынғы штаб бастығының «World Tribune» америкалық басылымына жазғанынан алынған) мәлімдемесін басады. Америкалық генерал Хью Шилтон «соңғы екі жылда Барак Обама әкімшілігі кемінде екі араб мемлекетін, бірінші кезекте Бахрейн мен Египетті тұрақсыздандыруды жоспарлаған еді», – дейді.

Дәл осы жастар ең қиын әлеуметтік-экономикалық және психологиялық жағдайға тап болды. «Ақпарат кімнің қолында болса, әлемді сол билейді» деген пікір ғасырлар бойы мемлекет ішінде де, сондай-ақ, әлемде де күрес пен шиеленіске себеп болған еді. Ақпарат көздерін бақылауда ұстау билік пен бәсекелестер үшін де аса маңызды. Жаңа ақпараттық технологиялардың дамуымен наразылық көңіл-күйдің әлеуметтік желілер арқылы интернеттің жылдамдығымен таралуы бірқатар зерттеушілердің «араб көктемі» оқиғасын да «цифрлық» немесе «твиттер-революция» сияқты ұғымдармен байланыстырып анықтауына негіз болды. Дегенмен осы тұста ескеретін бір жайт, Тунис, Мысыр, Сирия мен Ливиядағы қарсылықтар бастапқы кезде бейбіт сипатта болды әрі режимнің ауысуын талап етпеді. Ал «араб көктемінің» салдары болжау мен игеруге, бақылауға келмейтін зардаптарға ұласты. «Араб көктемі» оқиғасы діни, экстремизмге қатысты тиімді саясат ұстанып келген Батыс елдерімен достық қарым-қатынасқа да сызат түсірді. Қауіпсіздік, инвестициялар және келісімшарттармен тізгіндеу мүмкін болмай қалған, бақылаудан шығып қауіп-қатер туғызған бұл оқиға Батыс экономикасын да мол шығынға ұшыратты. Шындығында, жаһанды жайлаған 2008-2009 жылдардағы әлемдік қаржы дағдарысы да араб дүниесіндегі әлеуметтік-экономикалық проблемаларды ушықтырып, шиеленістіріп жібергені анық.

Алтыншыдан, Араб шығысының басты мәселесі, саясидан гөрі, идеялық сипатта болды. Демек, араб әлеміндегі дағдарыс – идеялық дағдарыс деп айтуға

болады. Себебі, көптеген араб мемлекетінде адамдар арасында ежелден келе жатқан идеялық қақтығыс үстем. Екі идеялық топтар арасындағы тарихи жікті көзқарас пен араб әлемі мәселесіне сыртқы күштердің үнемі араласуына түрткі болған идеялық қақтығыс Осман империясының құлау кезеңінен кейін тіпті үдей түсті. Идеялық тартыс бірегейлік мәселесімен байланысты. Араб қоғамының бір бөлігі бірегейлікті ұлттық тұтастық немесе нақты бір мемлекет пен мәдениетке тиесілі болумен негіздейді. Екінші бір топ бірегейлікті ұлт яғни мемлекет ауқымына сыймайтын, діннің ортақтығымен ғана сабақтасқан мызғымас тұғыр ретінде дәйектейтін көзқарасты дұрыс деп есептейді. Бірінші топ тіл, жер, тарихты ту еткен, яғни үш бірлікті бірегейліктің ұстынына айналдыратын зайырлы қоғам құруға талпынса, екінші топ өкілдері діни сипаттағы ислам мемлекетін құру идеясын насихаттайды. Египеттегі соңғы ішкі саяси дағдарыстан кейін діни идеологияның насихатшылары мен жақтастарының араб мемлекеттері арасындағы шекараларды мойындағысы келмейтіні, жоққа шығаратыны да мәлім болды. Олар бұл шекараларды бірінші дүниежүзілік соғыс аяқталғаннан кейін отарлаушылардың сызып берген шекаралары деп есептейді. Өлкедегі бітіспес даудың негізі шекара дауына қатысты осы қақтығыстарды белгілі бір халықаралық күштер де өз мүдделері тұрғысынан пайдалануға ұмтылып отыр.

Әлемдік қоғамдастықтың құрылымы мен халықаралық қатынастар жүйесінің ажырамас бөлігі Араб Шығысы адами, табиғи ресурстарға бай, материалдық мүмкіндіктері мол. Сонымен бірге, географиялық тұрғыдан да орналасуы тиімді геостратегиялық жағдайға ие етеді. Алайда, араб әлемінің халықаралық қатынастардағы іс жүзінде атқарып отырған рөлінің қолжетімді әлеуетті мүмкіндіктерімен сәйкес келмеуі, «Араб Мемлекеттері Лигасының» ұйымға мүше елдердің басын қосып, ілгерілеу мен өркендеу жолына түсуіне айтарлықтай үлес қоса алмауы, септігін тигізбеуі ахуалды одан әрі күрделендіре түседі. Үнемі «қозғалыстағы» дүмпу ошақтары мазалап отыратындықтан, Араб Шығысы бейбіт өмірге толық орала алмады. Сол себепті де, халықаралық қатынастардың аса шиеленісті, ерекше геосаяси аймағы туралы тиянақты тұжырымдарды байыптаудың өзі қарама-қайшылықты дәйектермен берілетін үдеріс екенін, зерттеу арнасының бағыт-бағдарын ой елегінен өткізіп отыруға тура келетінін атап өтпесек болмайды.

Зерттеу нысаны: Таяу Шығыс пен Солтүстік Африка аймағындағы «араб көктемінің» халықаралық құбылысы.

Зерттеу пәні: Египет, Ливия мен Сириядағы «араб көктемі» оқиғалары және олардың аймақтық және жаһандық деңгейдегі нәтижесі мен салдары.

Зерттеу жұмысының мақсаты. Диссертация жұмысының мақсаты – халықаралық қатынастар саласындағы араб елдерінде болған халықаралық саяси дағдарысты аймақтық контекстінде талдай отырып, Египет, Ливия және Сириядағы «араб көктемі» оқиғаларына саяси талдау жүргізу және осы оқиғалардың аймақтық және жаһандық қауіпсіздік жүйесіне әсерін анықтау.

Диссертациялық зерттеуді жүйелеу мен аталған мақсатқа жету жолында төмендегідей **міндеттер** алға қойылды:

- Араб дағдарысын аймақтандыру концепциясы тұрғысынан зерттеудің теориялық және әдіснамалық негіздеріне талдау жасау;
- Отандық және шетелдік зерттеушілердің концептуалдық көзқарастарындағы «араб көктемі» феноменін өркениеттер қақтығысы теориясы тұрғысында қарастыру;
- «Араб көктемін» Египет, Ливия және Сирия мысалында халықаралық қатынастардың феномені ретінде сипаттау;
- Египет, Ливия және Сирияның ішкі және сыртқы саяси бағытын, араб әлеміндегі революциялық оқиғалардың басталуының негізгі себептері ретінде ішкі қайшылықтардың қайнар көздерін әлеуметтік-саяси, демографиялық алғышарттары мен идеялық негізін анықтау;
- Египет, Ливия және Сириядағы оқиғалардың салдарын анықтап, аймақтың келешектегі ахуалына баға беру;
- Таяу Шығыста және Солтүстік Африкада болып жатқан оқиғалар аясында Орталық Азияда терроризмнің таралу қаупіне қарсы тұруға бағытталған іс-шаралар кешенін атап өту;
- Араб аймағындағы постреволюциялық саяси режимінің трансформациялануын жаһандық және аймақтық қауіпсіздік тұрғысынан саралау;
- Египет, Ливия және Сириядағы мемлекеттік билік дағдарысын шешудегі күштік әдістерді қолдану ерекшеліктерін зерттеу;
- Сирия дағдарысын реттеудегі Қазақстан Республикасының рөлі және «араб көктемі» контекстіндегі радикализмге қарсы әрекет ету тиімділігін арттыру жолдарын зерттеу.

Тақырыптың зерттелу деңгейі. Тақырыптың зерттелу деңгейі мәселесіне келетін болсақ, Египет пен Ливия, Сириядағы «араб көктемі» саяси процестерін зерттеуді келесі бағыттар бойынша жүйелеген орынды деп есептейміз:

- саяси процестің теориялық зерттеулері және араб шығысындағы елдердегі саяси процестердің өркениеттік ерекшеліктері, сондай-ақ қазіргі революциялар тұжырымдамасы;
- «араб көктемінің» мәні, факторлары мен қозғаушы күштері, араб әлеміндегі авторитарлық режимдерге ықпал ету технологиялары туралы қолданбалы жұмыстар;
- Египет пен Ливиядағы саяси процестер параметрлерін аймақтық зерттеу (2011–2020 жж.): олардың экономикалық, әлеуметтік және этноконфессиялық шарттары, саяси режимдер типологиясы, саяси субъектілердің орналасуы, ішкі және сыртқы саяси факторлардың өзара ықпалы.

Ғылыми ортада қызу талқыға түскен «Араб көктемі» төңірегінде көптеген ғалымдар өз ойларын білдіргенімен, зерттеу тақырыбына қатысты материалдарды саралай келе, Солтүстік Африка мен Таяу Шығыстағы революциялық оқиғалар отандық ғылыми әдебиетте негізінен публицистикалық және ғылыми мақалалар аясында ғана зерделенген деген тұжырымға келдік. Осы мәселе бойынша жүйелік зерттеулердің тапшылығы тақырыпты жан-жақты бағамдау қажеттігін көрсетеді.

Жұмыстың мазмұнына әлемдік және танымал отандық сарапшы Расул Жұмалының Қазақстан стратегиялық зерттеулер институтының қолдауымен жарық көрген XX және XXI ғасырлардағы Таяу Шығыстың өзекті мәселелеріне арналған монографиясы елеулі ықпалын тигізді. Кітапта араб-израиль қақтығысы, Сирия мен Ирактағы азаматтық соғыстар, діни экстремизм мен терроризмнің белең алуына, аймақтағы қазіргі тенденциялар мен қақтығыстардың себептеріне ерекше мән берілген [1], М.Т. Лаумуллин [2], Қ. Қожахметұлы [3] ғылыми зерттеулеріне ерекше назар аударылды, сонымен қатар аймақтық ұйымдардың тарапынан аймақтағы саяси мәселелерді шешудің түрлі аспектілерін анықтайтын монографиялар, мерзімді басылымдағы ғылыми жинақтардың жариялануына көңіл бөлінді. Бұл мәселелер жайлы Е.М. Примаков [4], В.Н. Матусов [5] сияқты шетелдік мамандар да сөз қозғаған болатын.

С.К.Әмірбекова, Е.Ұ. Байдаров «Араб көктемінің» себеп-салдарын зерттеген ресейлік және отандық ғалымдардың басым көпшілігінің аймақтағы оқиғалардың революция ретінде байыптағанын атап көрсетеді [6]. А.О. Қарымсақов, К.Н. Мақашева «Араб көктемі» және оның Еуропалық Одақтың аймақтық стратегиясына әсерін талдайды [7]. А.Қ.Тахтанова Египет революциясының әлеуметтік алғышарттарының бірі ретінде әлеуметтік теңсіздікті кіргізіп отыр. Д. Сәтпаев, Т. Үмбетәлиева, А. Чеботарев, Е. Алияров, А. Жүсіпова, М. Әбішева, Р. Жұмалы, Д. Қосназаров, Н. Сұлтанмұратовтың «Молотов коктейлі. Қазақстан жастарының анатомиясы» (Коктейль Молотова. Анатомия казахстанской молодежи) [8] атты ұжымдық кітабы отыз жасқа дейінгі жастар арасында пайда болатын пассионарлық белсенділіктің мүмкін жолдарын талдауға арналған. Досым Сәтпаевтың айтуынша, авторлар тобына аталған кітапты жазуға Таяу Шығыстағы Араб көктемі оқиғалары түрткі болған. Саяси емес мотивация жастар бұқарасын толқуларға итермелеуге қабілетті болса, онда саяси негіздегі және адамдардың белгілі бір топтары басқаратын іс-әрекеттердің немен аяқталуы мүмкін екені белгісіз. Д. Сәтпаев өзінің жастарды зерттеумен айналысқан серіктестері сияқты дамудың эволюциялық жолының жақтаушысы екенін нақтылап көрсеткен, дегенмен жастар саясатына байыппен қарамасақ, елдегі оқиғалардың даму логикасы «араб көктемінің» Орталық Азияда, оның ішінде Қазақстанда қайталануына алып келуі мүмкін деп тұжырымдайды.

Д. Сәтпаев, Т. Үмбетәлиева, А. Чеботарев, Р. Жұмалы, Р. Қадыржанов, З. Қаражанов, А. Сарым, А. Жүсіпованың Египетте және басқа араб елдеріндегі саяси оқиғаларға шолу жасаған «Ымырт аймақ» немесе өтпелі кезең тұзақтары» («Сумеречная зона» или «ловушки» переходного периода») атты ұжымдық еңбегі посткеңестік елдердің саяси режимдерін зерттеушілер үшін аса маңызды [9].

Шетелдік зерттеушілер Г. Алмонд [10], Р. Даль [11], Н. Баранов [12], Р. Дарендорф [13], Д. Истон [14], М. Кодин [15], Р. Мертон [16], Т. Парсонс [17], А. Фальминский [18], А. Шутов [19], Ш. Эйзенштадт [20] зерттеулерінде саяси

процес қазіргі саяси ғылымның негізгі категорияларының бірі ретінде қарастырылған.

Т.Адорно [21], М.М. Лебедева [22], М.Д. Богатуров [23], А.Д. Воскресенский [24], З.К. Бжезинский, [25], Д. Шарп [26], Х. Фольц [27], А.В. Коротаев [28-29], Л.М. Исаев [30], Б. Г. Мухамеджанов, З.Т. Азизова [31], Г. Киссинджер [32], М.А. Сапронова [33], А.В. Магун [34], В. В. Наумкин, В.В. Попов [35], Г.И. Мирский [36-37], С. Хантингтон [38], Л.У. Пай [39] еңбектерінде авторитаризм саяси режимнің объектісі мағынасында түсіндірілген.

Таяу Шығыстағы, соның ішінде Египет, Ливия және Сириядағы саяси үдеріс С. Кургенян [40], Л.М. Исаев [41], М. Мусин [42], Л. Л. Фитуни [43], Г. Амин, [44], А.М. Рашид [45], А. Саббах [46], А.В.Демченко [47], А. Өздемир [48], А.М. Элдиб [49-50], Е.И. Дорошенко [51-52], Е. Алими [53], А. Абдел-Малек [54], Р.З. Мустафин [55], Е. Новикова [56], Д. Тарасов [57], Д. Цилюриктің [58] туындыларында зерттелген.

А.М. Васильев [59], В.М. Ахмедов [60], Ф. Бадерхан [61], А.А. Давыдов [62], Б.В. Долгов [63], О.Г. Карпович [64], және басқа да ғалымдардың ғылыми еңбектерінде Таяу Шығыс және қазіргі Египет, Ливия және Сириядағы саяси процесс пен жалпы саясаттағы діни фактордың рөлі бағамдалған.

Соңғы жылдары жарық көрген отандық және шетелдік ғылыми әдебиеттерде Дж. Голдстоун [65], А.В. Коротаев [66], Е.И. Зеленев [67], С.В. Цирель [68] және т.б. ғалымдар осы құбылыстың концептуалды түсінігін, яғни «Араб көктемі» оқиғаларының табиғатын анықтауға бірнеше тәсілдер ұсынады. Зерттеушілердің көп бөлігі «революция» терминін әр түрлі қарастыра отырып, араб әлемінде 2011 жылғы режимге қарсы қимылдарды сипаттайды. Олардың көпшілігі Дж. Голдстоун [69] мен Дж. Гудвиннің [70] анықтамаларына сүйенеді. Дж. Голдстоунның пікірінше, «Революция – бұл әлеуметтік әділеттілік пен жаңа саяси институттарды құру үшін бұқараны жұмылдыру арқылы билікті күшпен құлату». Ал, Дж. Гудвин «... революция тек жаппай жұмылдыру мен режимнің өзгеруіне ғана емес, сонымен бірге мемлекеттегі билік үшін күрестен кейін бірден және түбегейлі әлеуметтік, экономикалық және мәдени өзгерістерге әкелетін процесс» деп анықтайды.

Ерекше көзқарасты Иллинойс университетінің профессоры А. Баят [71] ұсынады, ол Египеттегі соңғы оқиғалардың сипатын анықтап, «refolution» терминін ұсынды, өйткені бұл жағдайда революциялық көңіл-күй мен мемлекеттік реформалардың тіркесімі бар. Болған оқиғаны классификациялау үшін, оның көзқарасы бойынша, тек революция (бұрыннан бар құрылымдар мен мемлекеттік басқару жүйесіндегі терең өзгерістер) немесе іс-қимылдарды реформалау ретінде көрсетуге, 2011 жылдың басынан бастап араб елдеріндегі режимдерге қарсы мәлімдемелерді «фитну» ретінде қарастыруға болмайды. Бұл тұжырымның негізі – араб тіліндегі «фа-та-на» сөзінен шыққан, яғни «сиқырлау, еліктіру, таң қалдыру» деген мағынаны білдіреді. Осыған байланысты «фитна» – бұл өздігінен, ақылға сыймайтын және бейсаналық нәрсе.

Араб саясаттанушысы З. Эйадат [72] батыс саясаттанушылардың ұстанымдары бойынша 2011 жылы басталған араб елдеріндегі режимге қарсы қойылымдарды қарау мүмкіндігінің жоқтығы туралы айтады. Атап айтқанда, ол батыс саяси ғылымның теоретиктерінің ешбірі «араб революцияларын және олардағы исламның рөлін болжай алмады» деген тезисті ұсынады. Мысалы, араб саяси мәдениетін жеткілікті білмеген Е. Кедури [73] және С. Хантингтон [74] ислам мен трайбализмнің араб елдеріндегі демократиялық институттардың дамуымен үйлеспейтіндігін тұжырымдайды. Осы аймақтағы демографиялық факторларға және нәсілдік, этностық, діни азшылық тарапынан туындаған наразылықтарға басым мән береді.

Профессор А.В. Коротаев [75] басқарған Азия мен Африка елдерінің зерттеу институтының өркениеттік және аймақтық зерттеулер орталығында, ғаламдық және өңірлік тәуекелдерді бақылау тобының зерттеуі барысында маңызды нәтижелерге қол жеткізілді. Олар «Мальтуздық тұзаққа» түскен мемлекеттердегі орын алған режимге қарсы мәлімдемелер шығару үдерісі аномальды емес, табиғи құбылыс екендігін анықтауға мүмкіндік берді. Көрсетілген күйзелістердің пайда болуының маңызды факторы қалалық жастардың санының тұрақты түрде күрт ұлғаюымен анықталды.

Регионализмнің дамуының қазіргі әлемдегі гегемониялық саяси түсініктерге, жаһандық және аймақтық үдерістерге ықпал етуіне қатысты мәселені зерделеуде «либералдық тәртіп» қағидаттарына негізделген Джон Айкенберридің көзқарасы талданды.

Жаһандану үдерісі аясында аймақтағы акторлардың өзара тәуелділігі мен әрекеттесуіне негізделген «жаңа регионализм» теориясының регионализм туралы дәстүрлі көзқарастардан ерекшелігін анықтауда Ф. Содербаум мен Б. Хеттнениң еңбектері үлгі ретінде қарастырылды.

Британ зерттеушісі Луиза Фаустет аймақтық процестерді өлшеу теориясының тарихына қосқан «салыстырмалы аймақтық» жаңа көзқарасы жұмысымызда талданды. «Жаңа регионализмді» талдауға теориялық көзқарастарды қалыптастыру кезінде жаһандану факторы ескерілді. Рене Фоке және Жак Стинбергеннің «Регионализм: жаһандық қауіп-қатерлердің конституциялық негізі» еңбегінде регионализм жаһандану проблемаларына жауап ретінде қарастырылған көзқарасы жұмысымызда ескерілді.

Аймақтық қауіпсіздік кешенінің бар-жоғын білу үшін қауіпсіздіктің «өзара байланысты» (security connectedness) құрылымын зерттеу қажет. Аймақтық тәсілдің артықшылығы өңірлік деңгейдегі зерттеудің ғаламдық деңгейден бөлінуінде, бұл тәсіл қауіпсіздіктің көптеген мәселелерін жоғарыдан төменге және төменнен жоғарыға теңестіріп түсіндіруге негіз болады. Осы бағытта қауіпсіздіктің қорғаныс үлгісін талдауда Таварес пен Б. Бузанның аймақтық кластерлердің қақтығыстар типологиясы қолданылды.

Зерттеудің деректік негізі. Ғылыми жұмыстың деректік негізін бірнеше дереккөз топтары құрайды: ресми құжаттар мен шет мемлекеттердің заңдары; халықаралық және аймақтық ұйымдардың шешімдері мен ресми құжаттары; Ливия, Египет және Сирияның сыртқы саясатының іргелі құжаттары;

саясаткерлердің сөйлеген сөздері, мәлімдемелері, сұхбаттары; отандық және шетелдік мемлекеттік ақпараттық агенттіктерінің материалдары.

Бірінші топта 2011 жылдан бастап 2014 жылға дейінгі кезеңде қабылданған Египеттің, Сирияның және Ливияның конституциялары мен конституциялық декларациялары аса маңызды саналады, олардың талдануы зерттеліп отырған кезең ішінде осы мемлекеттердің құрылымында болған өзгерістерді анықтауға мүмкіндік береді [76-80].

Араб Лигасы, Біріккен Ұлттар Ұйымы сияқты халықаралық және аймақтық ұйымдардың қарарлары халықаралық қауымдастықтың зерттеліп жатқан мемлекеттердің ішкі және сыртқы саясатына деген қызығушылығы толық көрініс табады. Соңғы оқиғаларға байланысты маңызды шешімдер – Кеңестің шешімдері.

Сирия, Ливия және Египеттің сыртқы саясатына қатысты ең маңызды келісімдер Сирия мен Иран Ислам Республикасы арасындағы келісімдер, атап айтқанда, екі мемлекет арасындағы стратегиялық әскери ынтымақтастық үшін негіз болатын «Қорғаныс туралы келісім», Египет пен АҚШ арасындағы стратегиялық серіктестік туралы келісім, Египет пен Израиль арасындағы бейбітшілік туралы келісім. Ливияның екіжақты келісімдерінің ішінде Ливия мен ЕО арасындағы ынтымақтастық туралы келісімді, сонымен қатар Франция мен Италиямен 2011 жылғы революцияға дейін Африкадан Еуропаға көші-қон ағындарын бақылауға мүмкіндік беретін заңсыз көші-қонның алдын алу туралы келісімді ерекше атап өтуге болады [81-89].

Саяси көшбасшылардың негізгі баяндамаларына Сирия Президенті Башар Асадтың азаматтық соғыс жағдайындағы ішкі және сыртқы саясатты дамытудың негізгі бағыттарын жариялаған 2013 жылғы 6 қаңтарда сөйлеген сөзі; АҚШ президенті Барак Обаманың 2013 жылғы 31 тамыздағы Сириядағы режимге қарсы әскери іс-қимыл жасау қажеттігі туралы мәлімдемесі; Ливия Сыртқы істер министрі Джабрил Махмұдтың 2011 жылғы 18 наурыздағы мәлімдемесі кіреді [90-92]. Сонымен қатар, БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің ұшуға болмайтын аймақты енгізу туралы қарарының қабылдануы туралы мәліметтер жатады.

Зерттеу жұмысындағы бірқатар тұжырымдар Ислам Ынтымақтастығы Ұйымының анықтамалық материалдарының, араб статистикалық дереккөздері мәліметтерінің, БҰҰ Хатшылығының есептері негізінде жасалды [93-95].

Сондай-ақ, диссертациялық зерттеу жұмысында Дүниежүзілік банктің статистикалық деректеріне, Араб мемлекеттері лигасы статистикасы мен деректер базасына, араб елдерінің статистикалық бөлімдерінде жиналған статистикалық деректер топтамасына: Египеттің мемлекеттік мобилизация және статистика жөніндегі Орталық агенттігі, Йеменнің Орталық статистикалық агенттігі, Сирияның Орталық статистикалық бюросы, Ирактың Орталық статистикалық агенттігі, Алжирдің ұлттық статистикалық басқармасына негізделген. Бұдан басқа, әл-Ахрам (Египет), МЕНА (Египет), САНА (Сирия), әл-Манар (Ливан), әл-Жазира (Катар), әл-Арабийя (БАӘ), әл-Мотамар (Йемен) сияқты алдыңғы қатарлы араб ғылыми-зерттеу және

ақпараттық орталықтардың материалдары пайдаланылды. Араб елдерінің тайпалық құрылымын зерттеу барысында қазіргі кездегі барлық араб елдерінің тайпалық құрылымының толық және жүйелі сипаттамасы берілген «Араб тайпаларының энциклопедиясының» материалдары қолданылды [96-105].

Тақырыпты зерттеудің теориялық және әдіснамалық негіздері. Зерттеудің теориялық маңыздылығы Египеттегі, Ливиядағы және Сириядағы революциялық оқиғалардың себептерін, барысы мен өрбу жолдарын жан-жақты талдаудан тұрады, өйткені осы елдердегі көтерілістердің басталуына себеп болған факторларды зерттеуге және «араб көктемінің» нәтижелері мен салдарын зерттеуге кешенді көзқарас қажет. Ғылыми жұмыстың теориялық негізі С. Хантингтонның «Қоғамдардың өзгеруіндегі саяси тәртіп» ережелеріне сүйенеді. Хантингтон өз жұмысында либерализмнің кейбір ережелерін қабылдамай, либералды демократияның постулаттарына елеулі түзетулер енгізеді. Автордың негізгі тезисі саяси режимнің тұрақтылығының айқындалушы факторы оның түрінде, саяси еркінде емес, саяси режимнің тиімділігі, басқару дәрежесі дегенге саяды. «Еркіндіксіз тәртіп болуы мүмкін, бірақ тәртіпсіз еркіндік болмайды». Осылайша, алдыңғы қатарға тиімді басқару өлшемі шығады.

Демек, саяси дамудың негізгі ерекшеліктері бір жағынан «Коммунистік елдердің диктаторлық режимдері мен Батыстың либералдық жүйелері арасында емес», өзге және сол елдер арасында, екінші жағынан Азия елдерінің көп бөлігі мен Африка және Латын Америка елдері арасындағы айырмашылықта көрініс тапқан. Сонымен қатар, бұл зерттеулер араб елдеріндегі режимге қарсы мәлімдемелердің себептерін бағалауда Р. Миллс тұжырымдамасына негізделген [106]. Ғалым «Билеуші элита» деген еңбегінде режимдердің құлдырауы, ең алдымен, түрлі мүддеге талпынған ішкі элиталық қақтығыстарға байланысты болатынына баса мән береді. Күрделі саяси режимдердің құлауы авторитарлық немесе тоталитарлық болуында емес, оның тұрақтылығының негізі – қоғамдағы элитаның сақталу заңына байланысты. Элита өзін-өзі қорғай алмайтын сәттен бастап, революция іске асады. Жұмыстың басты әдіснамалық негізі формальды институттар мен формальды түрде бекітілмеген, алайда әлеуметтік тәжірибесін үнемі жаңғыртып отыратын неоинституттық әдісте көрініс тапқан.

Зерттеудің әдіснамалық негізі экономикалық, әлеуметтік және саяси процестердің күрделі және қарама-қайшылықты өзара әрекеттесуін талдауға бағытталған жүйелі көзқараспен де тығыз сабақтастықта болады. Ашық организм ретінде саяси жүйенің «сыртқы әлеуметтік процестерге әсер ету және реакция жасау» түсінігі америкалық саясаттанушылар Д. Истон және Дж. Алмонд ұсынған модельге негізделеді. Осы жұмыс моделінің көмегімен саяси теңгерімсіздік Сирияда, Египетте және Ливияда 2010-2011 жылдардағы жаппай тәртіпсіздіктер басталғанға дейін пайда болған жүйені «кері байланыстың» бұзылуы, яғни, «кіріс» және «шығыс» факторлардың саяси жүйесіндегі өзара әрекеттестіктің жеткіліксіздігі деп сипаттауға болады.

«Араб көктемінің» алғышарттарын талдай келе, С.А. Стауффер тұжырымдайтын «салыстырмалы депривация» ұғымын қолдандық, бұл

концепцияны кезінде Р.К. Мертон және Т.Р. Гарр толықтырған[107-108]. Ғалымдар депривация құбылысын субъект ұмтылатын, бағаланатын және күтілетін жағдай арасындағы алшақтықтан туындаған наразылық күйі деп айқындайды. Егер әлеуметтік шындықты әлеуметтік мәні бар құндылықтармен салыстыру терең наразылық сезімін тудыратын болса, онда кейбір әлеуметтік өзгерістермен қалаған мақсаттарға қысқа мерзімде қол жеткізуге болатындығы сезіледі. Бұл тұжырымдама адамдардың жаппай наразылық қозғалыстарына қосылу себептерін көрсетіп, мінез-құлықтың саяси және әлеуметтік-психологиялық мотивтерін байланыстырады.

Зерттеу барысында қолданған эмпирикалық әдістеріне тоқталатын болсақ, зерттелетін елдерде болып жатқан әлеуметтік және саяси процестердің динамикасын зерттеу үшін құжаттар мен статистиканы зерттеу, жалпы ғылыми әдістері қолданылды.

Египет саяси үдерісінде жаңа БАҚ және қоғамдық ұйымдардың рөліне арналған бөлімдер «Facebook», «Twitter», «Flickr» сияқты әлеуметтік желілердегі Египеттің саяси және қоғам қайраткерлерінің блогтарынан нақты жиналған материалдар негізінде дәйектелді. Виртуалды желілер мен әлеуметтік медиаларды талдау NodeXL, Google Alerts, WEB SCAN, «Блогосфера пульсі», Vaal технологиялық құралдары, өзге де мамандандырылған және авторлық бағдарламалары арқылы жүзеге асырылды.

Зерттеудің теориялық және әдіснамалық негізі – ғылыми білім теориясының ұстанымы, зерттеу жүргізудегі объективтілік принципін қатаң және дәйекті сақтау болып есептеледі. Жұмыс барысында танымның жалпы ғылыми әдістерінің анализ және синтез, индукция және дедукция, нақтылау және жалпылау түрлері қолданылған. Зерттеудің әдіснамалық негізі экономикалық, әлеуметтік және саяси процестердің күрделі және қарама-қайшылықты өзара әрекеттесуін талдауға бағытталған жүйелі көзқараспен де тығыз сабақтастықта. Теориялық және саяси көзқарастарды пайдалану Таяу Шығыстағы ұйымдардың қызметін анықтауға, аймақтағы саяси процеске қатысу кезіндегі олардың доктриналық тұжырымдамаларының негізгі бағыттары мен тәсілдерін анықтауға мүмкіндік берді.

Жүйелік тәсіл Таяу Шығыстағы саяси процестің әртүрлі қатысушылары арасындағы қарым-қатынасқа, мінез-құлықтарға және ынталандыруға әсер ететін факторларды анықтауға мүмкіндік берді. Қорытындыларды тұжырымдау кезінде автор формальды логика ережелерін сақтады.

Сонымен бірге мұндай жағдайларда әлеуметтік-саяси тұрақсыздандыру тәуекелдерін анықтау үшін құрылымдық демографиялық талдаудың арнайы әдістемесі әзірленді.

Бұдан басқа, зерттеу аясында әлеуметтік-экономикалық, демографиялық, технологиялық және әлеуметтік-психологиялық факторлардың саяси динамикаға әсері туралы болжамдар статистикалық тексеру процесінен өткізілді. Әртүрлі статистикалық деректер корреляциялық талдау, регрессиялық талдау, дисперсиялық талдау әдістерімен жүргізілді.

Зерттеудің хронологиялық шеңбері. Ғылыми жұмыста қарастырылатын мәселелердің хронологиялық шеңбері 2011-2020 жылдар аралығын қамтиды. Бастапқы шек – Солтүстік Африка мен Таяу Шығыстағы наразылық қозғалыстарының бастауы. Жоғарғы шек – осы уақыт аралығында болған сапалық өзгерістермен анықталады, бұл Ливия мен Египеттегі саяси режимдердің өзгеруі, биліктің жаңа өкілдік органдарының құрылуы, Египет пен Ливияда жаңа мемлекет басшыларының сайлануы және Сирияда президенттік сайлаудың өткізілуі, барлығында жаңа конституциялардың қабылдануы. Зерттелген мемлекеттердегі араб революциясының кезеңі аяқталғанда, аймақтағы халықаралық қатынастардың жаңа кезеңін бастаған Батыс коалициясының күштері Сирияны бомбалауды бастады. Сондықтан, жағдайдың толыққанды тұтастығын көрсету үшін зерттеудің хронологиялық аясы кеңейтілді.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы бұл жұмыстың бірқатар араб елдеріндегі революциялық оқиғалардың ішкі және сыртқы себептерін әр жағдайға сараланған көзқарас негізінде жан-жақты талдауға мүмкіндік беруінде көрініс тапқан. Жұмыста зерттелген әр араб еліндегі наразылық қозғалыстарының себептерін нақты анықтауға талпыныс жасалды. Зерттеу жұмысында әр елдегі революциялық толқулар, осы оқиғалардағы ақпараттық технологияның рөлі, «араб көктемі» кезеңіндегі қарулы отрядтардың қызметі мен олардың жауынгерлік тактикасының ерекшеліктері егжей-тегжейлі сипатталған, аймақтағы жағдайдың одан әрі өзгеру тенденциялары анықталған және оқиғалардың дамуына болжамды баға берілген.

Диссертация жұмысында төмендегідей нәтижелерге қол жеткізілді:

- Араб елдеріндегі әлеуетті тұрақсыздық деңгейі аймақтық дағдарыс аясында талданып, саяси процестердің мәні бағамдалды;
- Араб әлеміндегі саяси процестердің өркениеттік және ұлттық-мемлекеттік ерекшеліктері мен революцияның бағыттары мен саяси технологияларының себептері ашылды;
- С. Хантингтон мен Р. Миллстің ұғымдарының элементтерінің комбинациясы араб елдеріндегі режимге қарсы көріністерді зерттеудің әдіснамалық негізі ретінде пайдаланылуы мүмкін екені көрсетілген;
- «Саяси режим» ұғымы нақтыланып, Таяу Шығыс аймағында авторитаризм түрлерінің бірі «популистік авторитаризм» басым екені дәлелденді;
- Таяу Шығыстағы мемлекеттерде этникалық факторды саясаттандырудың ерекшеліктері анықталып, діни фактордың саяси процестер динамикасына ықпалы көрсетілді;
- Египеттегі және Ливиядағы революциядан кейінгі саяси режимдердің қайта құрылу бағыты анықталды;
- Бірқатар Таяу Шығыс елдерінде демократиялық режимдерді орнатуға кедергі келтіретін себептер анықталып, демократиялық тәжірибелердегі дінді саясаттандыру мен елдегі тұрақсыздықтың өсуі арасындағы байланыс дәйектелді.

Қорғауға ұсынылған негізгі ғылыми тұжырымдамалар:

1. Араб көктемі» – 2011-2012 жылдары Таяу Шығыс және Солтүстік Африка мемлекеттерінде пайда болған сыртқы факторлардың әсерінен жинақталған ішкі қарама-қайшылықтардан туындаған наразылық акцияларының жиынтығы. «Араб көктемі» феномені аймақтың бірқатар басқарушы элитасының құлауына, айтарлықтай өзгеруіне әкелді, кей елдерде толқулар төңкерістер мен азаматтық соғыстарға ұласып, әлі де Еуропа құрлығының аумағында миграция мен терроризмнің «метастазаларының» пайда болуына әсер етіп отыр.

2. «Араб көктеміндегі» шерулер әлеуметтік жүйенің өзгеруін, мүліктік қатынастар мен басқарушы әлеуметтік топтардың ауысуын қамтамасыз ететін макроәлеуметтік саяси өзгерістердің түрі ретінде анықталды. «Араб көктемі» ауқымды түрде әлеуметтік жүйені түбегейлі өзгертті. Қазіргі ереуілдің қозғаушы күші, олардың стратегиялары мен мүдделерінің күрделігімен сипатталды. Ереуілдегі күштер, әсіресе араб әлемінде консервативті және діни сипатта болды.

3. Египет, Ливия және Сирияда саяси жүйе институттарының тиімсіздігін негізгі фактор ретінде дәйектейміз, себебі патримониалды үкімет сақталған, конституционализм, парламентаризм және көп партиялы институттарға еліктеушілік те аңғарылады. Дегенмен араб мемлекеттеріндегі саяси режимдердің авторитарлы жүйесі, аталған елдерде модернизацияның дамуына кедергілер тудырып отыр. Египет, Ливия және Сириядағы модернизацияның аяқталмауы, оның циклдік сипаты, әлеуметтік-экономикалық проблемалардың ұлғаюы, әлеуметтік-демографиялық көрсеткіштері, халық санының шамадан тыс өсімі, урбанизация мен білім деңгейі, саяси басқарудың меценат-клиенттік қатынастардың және сыбайлас жемқорлықпен күрестің тиімсіздігі билеуші элитаны ғана емес, сонымен қатар саяси тәртіпті де делегитимдеуді қажет етіп отыр. Араб төңкерісі демократия идеяларын жариялағанымен «араб көктемінің» нақты нәтижесі демократияны толықтай орнықтыра алмады, тек ескі режимді құлату арқылы жаңа авторитарлық саяси элиталардың билікке қол жеткізуімен шектеліп отыр.

4. Египет, Ливия және Сириядағы ереуілдердің негізгі ішкі себептері аймақ елдеріндегі жылдар бойы қордаланған әлеуметтік-экономикалық және саяси қайшылықтар әрі осы қайшылықтардың «салыстырмалы депривацияға», яғни халықтың басым бөлігінің қоғам және өз жағдайларына қанағаттанбауына алып келуімен сабақтасып жатыр. Халықтың үміт артқан құндылықтары батыстың өмір салтына еліктеу насихаты бұқаралық ақпарат құралдары арқылы іске асты. Сонымен қатар басқарушы режимдердің ұзақ уақыт өзгермеуі, биліктің монополиялануы және оны мұрагерлік жолмен беруге тырысу, сайлауды көзбояушылық үшін ғана өткізу осы үш мемлекеттің тұрғындарының наразылықтарының ортақ себептері болды.

5. Араб елдерінің көпшілігінің әлеуметтік-саяси дамуы ХХІ ғасырдың басында мемлекет пен қоғамдық-саяси саланы либераландыру, демократияландырумен қатар саяси исламизмнің радикалды бағыттары сияқты

екі маңызды тенденциямен сипатталды. Араб әлемінің эволюциясына елдегі құбылыстар, жаһандану мен әлемдік аренадағы күштер тепе-теңдігінің өзгеруінен туындаған сыртқы факторлар да әсер етті. Дегенмен, исламистер мен зайырлы билік өкілдерінің арасында толеранттылық, адам құқығы мен бостандығы сияқты сұрақтарға келгенде алшақтық болса да, елдердің саяси құрылымына қатысты демократияның даму сценарийін құруға келгенде келіссөз жүргізуге дайындықтарын көрсетіп отыр.

6. Зерттеліп отырған елдерге сыртқы күштердің ықпалының дифференциалды маңыздылығы бар. Таяу Шығыстағы, атап айтқанда Тунис пен Египеттегі режимдердің құлауы АҚШ пен ЕО үшін тиімсіз болды. Егер Мысырда сыртқы ықпалдың рөлін көмекші фактор ретінде бағалауға болатын болса, Ливияда НАТО күштері төңкерістің соңғы сатысында ғана маңызды рөл атқарды, ал Сирияда оппозициялық күштерге іс жүзінде қомақты қаржылық, материалдық, әскери және саяси көмек көрсету арқылы сыртқы ықпал елдегі жағдайды шайқалтудың басты себебіне айналды.

7. Араб көктемі» кезеңінде АҚШ-тың халықаралық аренада негізгі ойыншы ретіндегі қызметі АҚШ-тағы араб жастарына білім беру жобаларын дамыту, араб елдеріндегі оппозициялық «демократиялық» қозғалыстардың құрылуы мен өркендеуіне үлесін қосу, әлеуметтік желілердегі оппозицияның қызметіне қолдау көрсету, бұқаралық ақпарат құралдарының Араб Шығысына ықпалын тарату, ҰЕҰ арқылы наразылық акцияларын ұйымдастыруды қолдау және қаржыландыру, «қалыпты оппозицияның» қарулы отрядтарының қызметіне жан-жақты қолдау көрсету, НАТО құрылымына сүйене отырып, қарулы күштерді өз мүдделерін іске асыру құралы ретінде пайдалану сияқты формалармен ұсынылды. Арнайы операциялық күштердің тапсырмаларын орындау, әуе шабуылдарын ұйымдастыру, барлаудың барлық түрлерін жүргізу, қарудың жаңа түрлерін сынау сияқты қызметтік көмек көрсету АҚШ-тың қалыпты нысандары болды.

8. «Араб көктемі» аймақтағы жағдайға теріс әсер етті. Зерттелген елдерде айтарлықтай экономикалық құлдырау байқалды, Иран, Түркия және Сауд Арабиясы арасындағы аймақтық көшбасшылық үшін күрес күшейді, толыққанды аймақтық соғысқа ұласуы әбден мүмкін этноконфессиялық қайшылықтар тереңдей түсті. Тұрақсыздық пен анархия қылмыстың, террористік белсенділіктің, есірткінің заңсыз айналымы, қару-жарақ пен есірткі саудасының өсуіне алып келеді, ал аймақтың исламдануы мен радикалдануы халықаралық қауіпсіздікке тікелей қауіп төндіреді.

9. Сирия дағдарысын реттеудегі Қазақстан Республикасының рөлі және «Араб көктемі» контекстіндегі радикализмге қарсы әрекет ету тиімділігін арттыру жолдары талқыланып зерттелінді. «Араб көктемі» аясында Қазақстан Республикасында терроризмнің таралу қаупіне қарсы тұру тұрғысында келесі шараларды жүзеге асыруда, атап айтқанда исламдық экстремизм мен терроризмнің таралуы саласындағы құқықтық базаны жетілдіруге, азаматтардың діни сауаттылығын дамыту кезінде шетелдік діни білім туралы бағдарламаларды бақылауға алу, Таяу Шығыс және Орта Азия елдерінен көші-

кон ағындарын шектеуге, халықаралық терроризммен күрестегі шетелдік тәжірибені талдау мен енгізуге, осы саладағы халықаралық және аймақтық ұйымдармен өзара әрекеттесуді күшейтуге назар аудару қажет.

Зерттеу жұмысының теориялық және тәжірибелік маңызы.

Араб әлеміндегі саяси дағдарыстың күрделілігін түсіну үшін сол процесті басқарып, тікелей шешім қабылдаған жеке тұлғалардың ролін де ескеру қажет. Диссертацияда қорғауға ұсынылған негізгі ғылыми тұжырымдамалар ішкі саяси режимді тұрақсыздандыруға тікелей ықпал еткен жағдайлардың деңгейін бағалауға, сонымен қатар, араб және іргелес аймақтардағы тұрақсыздық деңгейін бағалау тетігін одан әрі жетілдіру бағытын айқындауға мүмкіндік береді. Бұл диссертациялық зерттеудің теориялық маңызын анықтайды.

Зерттеу жұмысының тұжырымдамалары мен нәтижелерін бакалавриат, магистратура бағдарламалары аясында «Ислам саяси философиясы», «Араб мемлекеттерінің қазіргі заманғы саяси жүйелері», «Ислам елдерінің саяси жүйелері», «Қазіргі заманғы саяси проблемалар» сияқты пәндерді оқытуда қолдануға болады.

Сондай-ақ, зерттеудің нәтижелерін аймақтық саяси дағдарыс жағдайында әлеуметтік-саяси тұрақсыздықтың қазіргі ахуалына баға беруде, араб елдерімен өзара іс-қимыл жасау бойынша мемлекеттік органдарға практикалық ұсыныстарды әзірлеуде пайдалануға болады.

Жұмыстың жариялануы және сыннан өтуі. Диссертация жұмысының негізгі мазмұны түрлі халықаралық ғылыми-теориялық және ғылыми-практикалық конференция жинақтарында жарық көрді. Ғылыми зерттеу тақырыбы бойынша 11 мақала, соның ішінде Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігінің Білім және ғылым саласындағы бақылау комитеті ұсынған ғылыми басылымдарда – 5, Scopus мәліметтер базасына кіретін халықаралық ғылыми басылымда – 1, халықаралық конференциялар материалдарында – 5 мақала жарияланды.

Зерттеудің құрылымы мен көлемі. Диссертация ғылыми жұмыстың мақсаты мен міндеттеріне сәйкес кіріспеден, үш тараудан, тоғыз бөлімшеден, қорытынды және пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады. Жұмыстың жалпы көлемі 153 бет.

1 ҚАЗІРГІ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРДАҒЫ «АРАБ ДАҒДАРЫСЫН» АЙМАҚТАНДЫРУ КОНЦЕПЦИЯСЫ ТҮРҒЫСЫНАН ЗЕРТТЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ӘДІСНАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

1.1 Халықаралық қатынастардың аймақтық өлшемінің теориялық және әдіснамалық аспектілері

Диссертация жұмысының бірінші бөлімінде «араб көктемі» түсінігін қазіргі халықаралық қатынастағы аймақтық трансформацияны ескере отырып, революциялық толқын тұрғысынан зерттеудің теориялық және әдіснамалық негіздерін аймақтану концепциясы тұрғысынан талдаймыз. Қазіргі әлемнің жалпы көрінісі биполярлық жүйенің ыдырауы және жаһанданудың жылдам таралуы кезінде тез өзгеріп отырады. Бастапқыда жаһандану заманауи халықаралық қатынастардың негізгі үрдісі ретінде, ал оған байланысты «фрагментациялық» процестер туындылар ретінде қарастырды. Жаһандық-жергілікті өзара әрекеттесуін қарастыру мақсатында «глокализация» ұғымы ғылыми айналымға енгізілді [109].

Бұл тәсіл саяси стратегияларды үйлестіруде және қазіргі әлемнің теориялық түсінігінде көрініс табады. Бірінші жағдайда, саясаткерлер, әсіресе «жаңа әлемдік тәртіпті» құрумен айналысқан америкалық көшбасшылар, қазіргі әлемнің «фрагментациялық тұрақсыздық қатеріне» назар аударды. Олар әлемдік тәртіптің «фрагментациялануына» бір жақты америкалық гегемонияға (империяға) нақты немесе потенциалды қау-қатер ретінде қарады [110]. Кей зерттеушілер, мысалы, Джон Айкенберри, қазіргі заманғы әлемдік тәртіп ережелерден, институттардан, ашық нарықтардан, үйлесімділік пен ынтымақтастықтан құралған «либералдық тәртіп» принциптеріне негізделетініне сенді [111].

Зерттеушілер ортасындағы қызу пікірталастар мен кейбір пікір қайшылығына қарамастан, қазіргі халықаралық процестер туралы теориялық дискуссиялар мен болжамдар халықаралық қарым-қатынас теорияларында үстем болатын нақтылық, маркстік және либералдық дәстүрлер аясында қалды.

Аймақтық процестер, оларды талдаған теориялар секілді, ұзақ уақыт бойы маргиналдық позицияларда болды. ХХІ ғасырдағы «фрагментацияның» жаһандану шеруінің өркениеттік «бөлшегі» емес екені бірден анықталмады. Бұл жерде аймақтық деңгейде жаңа институттық байланыстар мен ұйымдық нысандарды қалыптастыру барысында, АҚШ пен басқа да жаһандық және аймақтық ойыншылар қазіргі заманғы халықаралық қатынастардың нақты акторлары ретінде қарастырылуы керектігі айтылады. Статистикаға тоқталсақ, 2011 жылдың жаз айында аймақтық келісімдер саны 1990 жылмен салыстырғанда бес есе өсті. Дегенмен, Дүниежүзлік сауда ұйымы (ДСҰ) жариялаған деректерде аймақтық ұйымдарды құру үдерісінің күрделі екенін байқауға болады. ДСҰ-ында тіркелген 489 аймақтық келісімдердің тек 297-сі ғана қолданыста, олардың ішінде аймақтық сауда келісімдерінің шамамен 40% екі мүше-мемлекеттер арасында жасалған, яғни көптеген жағдайда интеграцияның таяз деңгейі туралы пайымдауға болады. Аймақтық

келісімдердің 90% жеңілдіктер мен еркін сауда аймағын құруға қатысты. Оларға тоғыз кеден одағы (олардың төртеуі Еуропалық Одақпен байланысты), алты жалпы нарық және төрт экономикалық бірлестік кіреді.

Сонымен қатар аймақтық ұйымдар санында айтарлықтай өсу қарқыны байқалмады. Шамамен 50 аймақтық ұйымдардың 16-сы ғана 1990 жылдан кейін құрылды. Олардың үштен бірі посткеңестік кеңістікте орналасқан [112]. Ғылымның әртүрлі салалары «фрагментация» көріністерін байыптап, бағамдай бастды, бұл пәнаралық тәсілдер негізінде зерделеуді қажет ететін жаңа ғылыми бағыттарды қалыптастыруға әкелді. Ағымдағы аймақтық үдерістердің сандық және сапалық өзгерістерін түсіну жаңа теориялық көзқарастарды талап етеді. «Жаңа» регионализмді жақтаушылардың пайымдауынша, халықаралық қарым-қатынастардың классикалық теориялары «көп өлшемділік, плюрализм және аймақтандырудың заманауи үрдістері мен олардың әлеуметтік тұрғысын қарастыра алмайды» [113]. Осылайша, аймақтық және аймақтық зерттеулердің теориялары мен теориялық тәсілдері дамиды.

Егер аймақтық зерттеулердің негізгі күн тәртібін ескеретін болсақ, онда ол бірнеше негізгі мәселеге топтастырылады. Аймақтық «фрагментацияның» негізгі салдары қандай? Саясат және саяси биліктің аймақтық деңгейдегі нәтижелерін қалай сипаттауға және салыстыруға болады? Регионализмнің қозғаушы күші қандай? Не себепті кейбір елдер саясатты және саяси билікті аймақтық деңгейге көшіруге шешім қабылдады? Регионализмнің ішкі нәтижелері қандай? Саясат және саяси билікті көшіру аймақтық үдерістерге қатысатын мемлекеттердің ішкі құрылымдарына қалай әсер етті? Регионализмнің дамуы қазіргі әлемдегі гегемониялық саяси түсініктер мен зерттеушілердің жаһандық және аймақтық үдерістерге әсер етуіне қандай ықпал жасады?

Тарихи тұрғыда «аймақ» ұғымы екі не одан да көп мемлекетті байланыстыратын табиғи шекаралармен немесе әлемдік тәжірибеде қолданылатын ықпал саласымен шектелген географиялық аймаққа байланысты қолданылатын термин. Аймақтар блок саясатының бір бөлігі ретінде халықаралық қатынастар жүйесінің қолданысы ретінде қаралды. Регионализм немесе аймақты қалыптастыру процесі сырттан, оның ішінде жетекші держава ретінде аймақтағы кейбір мемлекеттерді қоса алу, оны НАТО және Варшава шарты (АТС) сияқты аймақтық ұйымдарды қалыптастыру мысалында көруге болады. Халықаралық аймақ тек мемлекеттерді қамтиды. Халықаралық аймақтарды қалыптастыруда осы тәсіл «ескі» регионализм деген атау алды. «Ескі» регионализм теориясына неорегионализмді, либералдық көзқарастарды, институттық және неoinституттық теорияларды жатқызуға болады.

«Жаңа регионализм» термині өткен ғасырдың 90-шы жылдардың басында пайда болып, жаһанданудың саяси және экономикалық мәселелері үшін жауап ретінде аймақты құру стратегиясын, сондай-ақ, регионализм үрдістерін зерттеуге бағытталған «төменнен бастау алатын» теория ретінде анықталады. Бұл әдісті зерттеуге Ф. Содербаум мен Б. Хеттненің [114] шығармалары арналған. «Жаңа» аймақтық теориясының басты ерекшелігі аймақтану үрдісі

туралы дәстүрлі көзқарастарды жоғарыда белгіленген мемлекеттік үлгі ретінде қалдыру. Аймақтар экономикалық және саяси мүдделер, ортақ құндылықтар, тарихи жад және мәдени мұра сияқты көптеген факторлар мен жағдайлардың әсерінен қалыптасады. Аймақтар мемлекеттік және мемлекеттік емес субъектілерді қамтуы мүмкін.

Екі теориялық кластер – «жаңа» және «ескі» регионализмді – өзара байланысқан біртұтас көзқарас деп қарау біржақты екенін айтқанымыз дұрыс болар, дегенмен аймақты зерттеуде барлық факторларды міндетті түрде ескерген жөн деген түсінікте ғана ортақ келісімге келетін екі теорияда өз арналарымен дамуда. Екі мектептің негізгі айырмашылығы – классикалық теория регионализмнің жаңа көзқарастарын ескере отырып, елдердің дәстүрлі көзқарастарына сүйенуін жалғастырса, ал «жаңа» регионализм теориялары мемлекеттік бағдарлау әдісін және ресми институттардың рөлін бір жаққа ысырып қойып, негізінен аймақтағы эндогендік процестерді зерттеуде.

Қазіргі кезде біз бұл теориялық тартыстың тағы бір жаңа бағытының қалыптасуы жайында сөз қозғай аламыз. «Салыстырмалы регионализм» терминінің пайда болуы «ескі» және «жаңа» көзқарастарды ескере отырып, аймақты зерттеудің конвергентті тәсілін қалыптастыру туралы айтуға мүмкіндік береді. «Салыстырмалы регионализм» ұғымы ғылыми айналымға жуырда ғана енген термин, бірақ оның қолданылуы аймақтардың қалыптасуы мен қызметін кешенді түрде қарастыруға ұмтылады.

Халықаралық кеңістікті аймақтарға бөлу халықаралық қатынастарда жаңалық емес. Британ зерттеушісі Луиза Фаустет: «аймақтарға бөлу әрқашанда болды» – деп айтқан болатын. Халықаралық қатынастар тарихындағы аймақтар империялар, ықпал ету салалары, негізгі билік пен оның одақтастары арасындағы альянс түрінде көрінуі мүмкін. Аймақтарды толық бір құрлық ретінде бөліп, мысалы Еуропа, және XIX ғасырдағы халықаралық қатынастардың жетекшілеріне айналдыруға болатын еді. Л. Фаустеттің айтуынша, қазіргі заманғы түсініктерде аймақтар халықаралық тәуелсіз әмбебап қызметтің бір бөлшегі ретінде ерекшеленді және XX ғасырдың басында тәуелсіз бірлік ретінде Бірінші дүниежүзілік соғыс аяқталғаннан кейін жұмысын жалғастырды.

Халықаралық қатынастардың аймақтық өлшемі 1920-1930 жылдардағы Ұлттар Лигасының қызметінде байқалады. Атап айтқанда, Лиганың пікірталастарында және практикалық тәсілдерінде көрінді және Ұлттар егемендігі мен ұжымдық қауіпсіздік мәселелерінің жалпыға ортақ сипаты мен олардың аймақтық өлшемі арасындағы қарым-қатынасқа байланысты болды. Бұл әсіресе Ұлттар Лигасының құрылымдарынан тыс ұйымдастырылған аймақтық қауымдастықты легитимизациялауға қатысты болды.

БҰҰ-ның жаңа халықаралық бөлігін қалыптастыру кезінде Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін Ұлттар Лигасының аймақтық бірлестіктерге қатынасы ескерілді. БҰҰ аясында жаңа егемен мемлекеттердің қысымымен ішінара, аймақтық құрылымдар заңдастырылды. Мысалы, БҰҰ жарғысының VIII тарауы, 52 бабында шиеленістерді реттеудегі аймақтық құрылымдардың

қатысуын қарастырады. Аймақтық экономикалық комиссиялардың және әлеуметтік мәселелерді шешу жөніндегі комиссиялардың қызметі БҰҰ-ның ажырамас бөлігі.

Л.Фаустеттің айтуынша, аймақтық қатысу және ынтымақтастық принциптері БҰҰ Жарғысында қатаң белгіленген. Біріккен Ұлттар Ұйымының қалыптасуы мен оның жарғысын қабылдау кезінде жеңімпаз мемлекеттердің, яғни АҚШ, КСРО, Ұлыбритания және Франция квартеті тарапынан халықаралық тәртіпті басқару ережелері бекітілді. Кейінірек, әлемдік тәртіп биполярлық тепе-теңдікке айналды. Осыған байланысты аймақтардың рөлі екі полюстің – Шығыс пен Батыстың өзара байланысы аясында олардың бағындырылған ұстанымына байланысты болды. Әскери-саяси тұрғыда олардың мазмұны екі өңірлік блок – НАТО мен Варшава келісімі арқылы анықталды. Биполярлы әлемнің ережелері даулы жағдайларды аймақтық қауымдастықтан тыс жерлерде шешуді тек биоресурстар жүйесінің жоғарғы төрешісі – БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің қатысуымен анықтады. БҰҰ институттары мен Бреттон-Вудстың құрылымдары кешенді аймақтық қызметті бағалау үшін бюрократиялық машина қалыптастыра бастады (ақша, банк, коммерциялық және басқа салалар).

1953 жылы Еуропалық қорғаныс қоғамдастығының (EOS) сәтсіздігінен кейін регионализмнің негізгі тақырыбы – Еуропадағы бейбітшілік пен татулық стратегиясын ұсыну болды. Мұнда басты мәселе кейбір еуропалық мемлекеттердің мемлекеттік егемендігінен айырылғысы келмегенінде. Саясаткерлер мен зерттеушілердің пікірталас тақырыбы – федералистік көзқарастар, ең алдымен, Еуропа Одағының тұжырымдамасы. Функционалистік теориялар (мысалы, Д. Митрани) мемлекеттік және мемлекеттік егемендікті біршама қозғайтын техникалық және экономикалық ынтымақтастық желілерін құру үшін шектеулі кеңістікке «шекті саясат» шоғырландыруды ұсынды [115]. Сонымен, бір мезгілде екі блоктың шеңберінде және Еуропадағы КМЭА мен Рим келісім шарттары күшті серпін алған қолданыстағы биполярлық жүйенің шекарасынан тыс шықпаған аймақтық интеграциялық үдерістер қалыптасқан. Дегенмен, қазіргі биполярлық жүйе аймақтық ұйымдардың немесе аймақаралық топтардың пайда болуына кедергі болмады: Африка Бірлігі ұйымы (1963), Араб мемлекеттері Лигасы (1945), Оңтүстік-Шығыс Азия келісім Ұйымы (1955), Тынық мұхиты қауіпсіздік пакті (ANZUS Қауіпсіздік шарты – Австралия, Жаңа Зеландия, Құрама Штаттар, 1952), Орталық Шарт Ұйымы (Бағдад Пакті Ұйымы, 1955).

Өркениетті дамыған және сәйкес келмейтін елдер үшін, аймақтық жүйе биполярлық жүйеде бірдей қашықтықтан және тәуелсіздік үшін идеологиялық негіздемені қалыптастырды. Олар, мысалы, БҰҰ шеңберінде жұмыс істейтін Group-77 (жетпіс жеті тобы, 1964 ж.) және «Біріктірілмеген қозғалыс» (Non-Aligned Movement, 1961). Кең мағынада аймақтық процесстерді өлшеу теориясының тарихы «ескі» және «жаңа» деп бөлінеді; «бірінші», «екінші», «үшінші» буында дін, экономикалық, монетарлық, мәдени регионализм және қауіпсіздік регионализмі; кроссрегионализм, интеррегионализм,

трансрегионализм, мультирегионализм; «таза» және «гибридті» регионализм; басқыншы, экстравертті, ашық, неолибералдық-басқыншылық, интровертті, жабық, қорғанысты, бақыланған, дамыған регионализм; жоғары және төмен деңгейдегі регионализм; солтүстік, оңтүстік, солтүстік-оңтүстік регионализм; формалды емес және институттық регионализм болып жіктеледі.

Бұл түсінік зерттеу нысаны сияқты әр түрлі. Әзірге аймақ дегеніміз не деген сұраққа нақты жауап жоқ. Көптеген ғалымдар аймақ «географиялық жақындықты білдіреді деген пікірге қосылады (geographical proximity and contiguity) не «тәуелділік» не «мәдени бірегейлік», немесе «жалпылық сезімі», яки «регионалдық консолидация» (regioness). Регионализм, осылайша, географиялық және қауіпсіздік тұрғысынан жақын елдер арасындағы экономикалық, саяси, әлеуметтік-мәдени жағынан тығыз байланысты регионалдық процесстер мен құрылымға жатады. Саяси ғылымда «регионализм» ұғымы регионализм өзгере алалтын қарама-қайшы болмыстарда қарастырыла алатын «аймақтық одақтастық» және «аймақтық интеграция» сияқты тіркестермен синоним ретінде қолданылады [116].

Эндрю Хэррелл «Халықаралық қатынастар теориясындағы аймақтық өлшем» мақаласында 1990 жылдардың басына дейін Халықаралық қатынастарда ешқандай «аймақтық өлшем» жоқ еді дейді [117]. Әрине мұндай пікірмен толықтай келісу қиын. Дегенмен, автордың аймақты, аймақтандыруды және аймақтық динамиканы зерттейтін теориялық мектептер тек 1990 жылдардан бастап ғана пайда бола бастады деген пайымдауы шындыққа саяды. Жоғарыда атап көрсеткеніміздей, 1990 жылдарға дейін аймақтық динамика негізінен мемлекеттер арасындағы қатынастар мен жоғарғы ұлттық институттарды қалыптастыру контекстінде зерттелген. Э. Харрелл өңірлерді зерттеуде дәстүрлі тәсілдерді өзгерткен үш негізгі себепті атайды.

Біріншіден, аймақтағы оқиғалардың сипаты билік призмасы (күші) және мемлекеттердің мүдделері арқылы аймақтық үдерістерді қарауда дәстүрлі тәсіл толық емес болуы мүмкін. Мысалы, дәстүрлі құралдар мемлекеттің өз аймақтарын талдау үшін, мемлекетаралық нормалар мен мекемелер жұмыс істемейтін және аймақтарда ынтымақтастықтың жаңа даулы тетіктері қалыптасқан жағдайда қолайлы болмауы мүмкін.

Екіншіден, халықаралық қатынастардың дәстүрлі теориясы вестфаль моделіне негізделген, онда ұлттық мемлекет негізгі рөл атқарады. Аймақтық қоғамдастықтардың қалыптасу тарихы халықаралық қатынастардың вестфаль моделіне негізделген теориялық тәсілдердің кейбір әмбебаптығын көрсетеді, бірақ екінші жағынан, аймақтық қоғамдастықтардың әр түрлі мәдени дәстүрлер бойынша ғана емес, сонымен қатар дамудың түбегейлі бөлек тарихи траекториясына, аймақтық өзара әрекеттесудің өзге моделіне, геосаяси және экономикалық жағдайларға байланысты ерекшеленеді.

Үшіншіден, аймақтық бірегейлік жаңа аймақтың қалыптасуына негіз бола алады. Мұнда басты рөлді қоғамда қалыптасқан көзқарастар мен нанымдар ретінде қабылданатын мәдени фактор және әлеуметтендіру процестері атқарады.

«Жаңа» регионализмді зерттеу өте күрделі және динамикалық үдеріспен байланысты, оның әртүрлі өзара әрекеттесетін және жиі бәсекелес себептері болуы мүмкін: экономикалық және технологиялық өзгерістер; қоғамның интеграциясы; саяси бәсекелестік; қауіпсіздік мәселелері; жеке тұлғаның және қоғамның рөлі. Регионализм телеологиялық тұрғыдан түсіндірілмейтін мүлде басқа, кейде қайшы мотивациялардан туындаған тұрақсыз процесс ретінде ұсынылады. Аймақтардың динамикасы статус-квоны түзету ықтималдығы өте төмен болған кезде тұрақсыздық арнасынан табылады. Аймақтық процестердің күрделілігі мен динамикасын ескере отырып, кез келген теория регионализмнің күрделі процестерін түсіндіре де, оларды болжай да алуы екіталай. Аймақтарды зерттеудің күрделілігі сарапшылардың регионализмді міндетті түрде оң, жағымды нәрсе деп санау болжамынан арылуына түрткі болады.

Бұл жағдайда регионализм – халықаралық қатынастардың белгілі бір саласында кездесетін түрлі оқиғалар мен процестердің кең ауқымын қамтитын жалпы термин. Осыған байланысты, нақты не ескерілетінін – әлеуметтік немесе экономикалық регионализм үдерістерін қарастыру маңызды; аймақтық өзін-өзі анықтау немесе өзін-өзі анықтаудың өсуі; мемлекет тарапынан құрылған мемлекетаралық аймақтық институттарды немесе экономикалық интеграцияны қалыптастыру не саяси біртұтас аймақтық блоктардың пайда болуы.

1990 жылдардағы регионализм халықаралық жүйені орталықсыздандыру үрдісінен туындады. Өзгертілген аймақтық теңгерім жаңа институттық формалар мен практикаларда көрініс тапты. Бір жағынан, БҰҰ-ның рөлінің әлсіреуі және Еуроатлантикалық кеңістіктегі децентрализация үдерістеріне жауап ретінде Азия мен Америкадағы аймақтық интеграцияның күшеюі әсерін байқауға болады.

1990 жылдардағы аймақтық шиеленістер мен мемлекетаралық соғыстардың өршуі және оларды шешудегі БҰҰ-ның айқын әлсіздігі аймақтық деңгейдегі қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін жауапкершілікті бөлу мәселесін алға қойды. Теориялық тұрғыдан алғанда, бұл құбылыстар «аймақтандыру» және «субсидиарлық» ұғымдарында көрініс тапты.

Жаңа халықаралық ортаның қалыптасуы аймаққа, олардың әлемдік саясат деңгейінде өзара әрекеттесуіне, өңірлік деңгейлердегі жеке ойыншылардың мәртебесі мен өзара әрекеттеріне қатысты көптеген мәселелерді қоюға теориялық қызығушылық тудырды. Мысалы, әлсіз мемлекеттер үшін еуропалық аналогиядағы аймақтық үдерістер бір жағынан олардың аймақтағы рөлін маргинализациялауға әкелуі, ал екінші жағынан аймақтық мәселелерді шешуге қатысу мүмкіндігін беруі мүмкін еді. Дегенмен, бұл жағдайда әрқашан аймақтық топтардың өңірдің дамуына, барлық өңірлік ойыншылар үшін міндетті болатын нормаларды қалыптастыруға әсер ету қаупі бар. Әлсіз аймақтық ұйымдарымен немесе күш қолдану қағидаттарына сүйенетін үкіметтерімен қалыптасқан жаңа мемлекеттер аймақтандыру үдерістерін елемейтін мүмкін. Аймақтандыру процестері көбінесе демократия процестерімен салыстырылады. Демократиялық жобалардың пайдалы болу мүмкіндігі эмпирикалық түрде дәлелденген, демек, мемлекеттер оның динамикасынан тыс

калудан қорыққандықтан үдерістерге қатысуға ұмтылады. Экономикалық регионализм теоретиктері жаһандану проблемаларына жауап ретінде аймақтандыруды қарастырады [79].

«Жаңа» регионализмді талдауға теориялық көзқарастарды қалыптастыру кезінде жаһандану факторы ескерілді. 1990 жылдары жаһандану жаһандық жүйенің өзгеруін тездетудің маңызды элементі және жаһандану мен аймақтандыру арасындағы қарым-қатынастың бар екенін түсіну жалпыға ортақ болды [118].

Жаһандану үдерістері халықаралық қатынастардың бүкіл жүйесінің қызметіне әсер етеді. «Жаңа» регионализмді тек егемен мемлекеттің айналасында ғана емес, сондай-ақ мемлекеттің, мемлекеттік емес субъектілердің, әлеуметтік топтардың және желілердің қызметін көрсететін көпөлшемді және көпдеңгейлі үдеріс ретінде түсіну керек. Жаһанданудың кеңінен таралған тақырыптары (субъектілердің плюрализмі, жаңа проблемалар, мемлекеттік басқарудың көпдеңгейлі немесе гибриді формалары), әрине, аймақтық деңгейде жүзеге асырылады.

Аймақтандыру мен жаһандану арасындағы қарым-қатынасты растайтын бірнеше дәлел келтірейік. Бір жағынан, аймақ іс-әрекеттерді үйлестіру үшін жаһандық капиталистік бәсекелестіктің өзгеруі мен қысымының күшеюіне жауап ретінде қалыптанған сай және өміршең деңгей, екінші жағынан, саяси реттеу мен басқару қажеттілігі. Аймақтық деңгейде жаһандану үдерісін реттеуге қажетті интеграцияны нығайту, қоғамдық консенсусқа жету, мемлекеттен тыс саяси басқаруды енгізу жөнінде келіссөздер жүргізу оңайырақ. Көптеген дамушы елдер үшін регионализм дүниежүзілік экономикаға интеграция үрдісінің бөлігі болуы мүмкін. Дамыған елдер үшін регионализм, бір жағынан, нарықты либерализациялау мәселелерін шешудің қолайлы деңгейін, екінші жағынан, әлеуметтік қорғау және егемендікті ұсынады.

Рене Фок және Жак Стинбергеннің «Регионализм: жаһандық қауіп-қатерлердің конституциялық негізі» еңбегінде регионализм жаһандану проблемаларына жауап ретінде қарастырылады [119]. Мысал ретінде, авторлар жаһандану кеңістігін құрайтын екі ұйым – ДСҰ мен ЕО-ты қарастырады. Еуропалық Одақ – аймақтық бастама. Оны дәстүрлі теориялармен зерттеу мүмкін емес. ЕО-ны авторлар аймақтық және конституционализациялау процестері арасындағы қатынастарды зерделеу зертханасы ретінде қарастырады. Олар аймақтық ұйымдардың техникалық және саяси екі түрін қарастырады. Техникалық аймақтық мәселелерді шешу үшін құрылған техникалық ұйымдар жеке ұйымдар мен дәстүрлі үкіметаралық ұйымдарды басқару ережелеріне ұқсас құрылымды басқара алады. Саяси мәселелерді шешуге арналған ұйымдарға келетін болсақ, олардың құрылымы саяси шешімдер қабылданатын саяси құрылымдарға сәйкес келуі керек. Қоғам жаһандану үрдісін бақылай алмайды. Мемлекеттің оқшауланған күйі жағдайдың нашарлауына себеп болуы мүмкін. Сондықтан аймақтық

құрылымдардың рөлі маңызды, сол арқылы жаһандану проблемаларына ұтымды жауап табу мүмкіндігі бар.

1990-шы жылдары «жаңа» регионализм теориялары кеңінен тарады. Осы көзқарастың қалыптасуына қырғи қабақ соғыстан кейінгі кезеңде тез дамыған теориялық зерттеулер түрткі болды. Бьорн Хеттне және Фредерик Содербаумның «Аймақтық шоғырландырудың өсуіндегі теориялық зерттеулер» деген еңбегінде жаһандық әлеуметтік теория, әлеуметтік конструктивизм және салыстырмалы аймақтық зерттеулер сияқты метафоралық көзқарастарды «жаңа» регионализмнің басты нүктесі деп санайды.

Ғаламдық әлеуметтік теория мемлекеттің орталық рөлін қабылдамайтын (кешенді) көпжақты әлеуметтік теорияны білдіреді. Әлеуметтік процестер ұлттық деңгейден тыс талданды. Бұл тәсіл әлемдік саяси экономика мен саяси экономика арасындағы байланысқа негізделген, себебі «халықаралық» деңгей зерттеушілер үшін аса маңызды емес. Біз биліктің тарихи құрылымдарымен, олардағы қарама-қайшылықты көрсететін, сондай-ақ нормативтік тұрғыда көрсетілген өзгерістерді қарастыратын «жаңа» немесе «сыни» саяси экономика қалыптастыру туралы айта аламыз.

Тарихқа осындай көпжақты көзқарас шындыққа жасанды түрде енгізілген және халықаралық теориядағы негізгі бағытты анықтауға арналған өзгермейтін транстарихи теориядан қашуға мүмкіндік береді.

Жаһандық әлеуметтік теориясы жаһандану үрдісінің мистифицизмінен тыс және қазіргі уақытта қандай нақты процестер жүріп жатқанына және олардың өзара әрекеттесуіне жауап береді. Жаһандық әлеуметтік теория микро және макро қатынастарда жұмыс істеуі керек, өйткені халықаралық деңгей мен ұлттық деңгей арасындағы айырмашылық трансцендентті негізге ие.

Әлеуметтік конструктивизм бұл аймақтық үдерістердің теориялық түсініктерінің екінші маңызды негізі. Конструктивизм теориясы материалдық ынталандырудың, интерсубъектілік құрылымдардың, жеке бастың және субъектілердің өзара әрекеттесу мүдделерін түсіндіру үшін мол теориялық негізді қалыптастырады [120].

Конструктивистер барлық білімдермен, дағдылармен, идеологиялық күштермен, нормативтік және институттық құрылымдармен бөлісудің маңыздылығын атап көрсетеді.

Интерсубъектілік құрылымды түсіну бізге мүдделер мен жеке тұлғалардың қалыптасу және өзгеру жолдарын, ынтымақтастық пен қоғамдастықтың жаңа формаларының пайда болуын қадағалауға мүмкіндік береді. Конструктивизм – бұл жүйелік теорияға әлеуметтанулық көзқарас және саяси қауымдастықтардың сырттан емес, тарихи тұрғыдағы өзара әрекеттесу арқылы құрылғаны жайлы пікірге негізделеді. Аймақтың құрылысы және шоғырландырылуы туралы мәселеге ерекше көңіл бөлінеді. Аймақ болмысы тұрғысынан ашық үдеріс және оны тек постфактум ғана анықтауға болады. Аймақтар бұл әлеуметтік құрылыс, аймақтық үдерістің сипаттамасы – бұл өңірді құру процесі. Осылайша, белгілі бір аймақ жоқ, аймақтандыру мүддесі жоқ, бірақ өзара әрекеттесу процесінде туындайтын жеке тараптар мен мүдделер бар. Бірақ ортақ мүдделер болмаса,

өзара әрекеттесу мүмкін емес. Аймақтандыру бұл үрдіс. Жалпы, конструктивизм «аймақтың» тұжырымдамасын жаңа мазмұнмен толтырады, оны икемді етеді, «жұмсақ», бейімделгіш және оған көптеген түсіндірмелер береді.

Салыстырмалы тәсілдердің апологеттеріне регионализм көріністерінің пайда болуының нақты мысалдарын зерттеумен айналысатын сарапшыларды жиі жатқызады. Релятивисттік тәсілдерді қабылдамағаны үшін үнемі сынға ұшырайтын олардың зерттеу базасын тәжірибелік әдістермен салыстырады. Дегенмен, аймақтық жағдайларда (мысалы, этноцентрлік көзқарастардан) теориялармен манипуляциялауға салыстырмалы тәсілдер жол бермейді. Салыстырмалы тәсілдер қорыту, салыстырмалы талдау сияқты әдістермен жұмыс істейді.

Барлық үш теориялық көзқарас жаһандық динамикадағы аймаққа назар аудара отырып, аймақтық үдерістерді талдау үшін негіз болды.

Зерттеудің аймақтық және ғаламдық деңгейлері әлем құрудың вестфалдық моделіне қайшы келмейді, бірақ аймақтық динамиканың мәселелерін зерделеу мемлекеттердің әртүрлі типтері қауіпсіздік комплекстерінің қалыптасуына қалай әсер ететінін талдауға өте маңызды. Копенгагендік зерттеуде «Адамдар, мемлекет және қорқыныш» мектебінде мемлекеттерді «күшті және әлсіз» қағидасы бойынша топтастыру әрекеті жасалды [121]. Мемлекеттің қуаты азаматтық қоғам мен билік институттары арасындағы әлеуметтік және саяси бірлікте. Осылайша, бірлігі сөгілген мемлекеттер билікті сақтап қалуға, ішкі проблемаларды шешуге байланысты сыртқы қауіп-қатерлердің алдында неғұрлым осал болады. Кешендегі мемлекеттердің бірлестігі бұл одақ шеңберінде қауіпсіздік динамикасының дамуына әсер етеді.

Қауіпсіздік кешендерін талдау үшін мемлекеттерді үш түрге бөлудің тағы бір тәсілі қолданылуы мүмкін: постмодерн, модерн, премодерн. Бұл жіктеудің анықталған категориясы Екінші дүниежүзілік соғыс аяқталған соң қазіргі заманғы мемлекеттің вестфальдық моделінің мінсіз түрі болып есептеледі. Бұл модель қуатты мемлекеттің қоғамды бақылауымен және шектеулі ашықтықпен сипатталады. «Модерн» сияқты мемлекеттер өзіндік тәуелсіз және тәуелсіз субъектілер деп санайды, олар ұлттық мәдениеттер мен өзіндік даму саясатына ие және көбінесе меркантилизм саясатымен анықталады. Шекаралары нақты сызықпен сызылып, айқындалған олар сыртқы саяси, мәдени және экономикалық әсерлерге жабық. Фашистік және коммунистік режимдер мемлекеттің осы түрін көрсетудің экстремалды нысандары болды. Қазіргі кезде мемлекеттің осы түріне Қытай, Оңтүстік және Солтүстік Корея, Иран, Үндістан сияқты елдерді жатқызуға болады. Бұл аумақтардың қауіпсіздігіне байланысты, осы мемлекеттердің қауіпсіздігі «сырттан» немесе «ішінен» деген түсініктермен анықталады. Аталған мемлекеттер «өз экономикаларын, қоғамдарын және саясаттарын ашу, олардың әл-ауқатын және қауіпсіздігін арттыруға мүмкіндік беретініне өздерін сенімді деп тапты» [122].

«Постмодерн» сияқты мемлекеттер көбінесе капиталистік және барлығы күшті мемлекеттер болып саналады, сондықтан бұлардың ешбірі жаппай

бомбалау немесе шабуылдауды қолдану арқылы іс-қимыл жасамайды. Осы мемлекеттердің барлығы вестфальдық модельден пайда болды. Олар әлі күнге дейін заманауи мемлекеттің атрибуттарын, яғни, егемендік және ұлттық бірегейлікті сақтайды, дегенмен экономикалық және мәдени өзара іс-қимыл өзгерістерімен байланысты екенін жоққа шығармаймыз.

Бұл мемлекеттер «өздерінің ашылуын өздеріне сенімді деп санайды». Экономика олардың қоғамы мен саясаты, әл-ауқатының өсуі және қауіпсіздігі үшін көптеген мүмкіндік береді. Олар көп дәстүрлі қауіп-қатерге қарсы және жеке және көші-қон проблемаларына, экономикалық және экологиялық тұрақтылықты сақтауға көбірек көңіл бөледі. Постмодерн мемлекеттері халықаралық деңгейде биліктің және байлықтың негізгі орталықтары болғандықтан, халықаралық жүйенің қалған бөліктеріндегі ашықтық құндылықтарын қолдайды. Олар сыртқы немесе ішкі қауіп-қатерлерге қатысты ойлау мүмкіндігін азайтады, дегенмен оларды бір-бірімен байланыстыратын қауіпсіздік құрылымдарын құруды ойлайды.

Жаһандану – халықаралық қатынастардың заманауи жүйесін дамытудың катализаторы. Постмодерндік елдер жаһанданудың қозғалтқыштары және жаһандану үдерістеріне қатысуың барлық артықшылықтарына ие. Қазіргі дамып келе жатқан елдер жаһандану жағдайында қос бірдей қиындыққа тап болып отыр. Біріншіден, қосу қаупі (қосқанда) және алып тастау қаупі (ерекше) әрқашан олардың алдында тұр. Тоқтату қаупі мемлекетті төменгі категорияға айналдыруы мүмкін, ал «қосу» келешегі мемлекет ішіндегі ішкі жанжалдарды тудыруы мүмкін (мәдени, діни және т.б.). Модерн деңгейіндегі мемлекеттер үшін жаһандану қаупі олардың халықаралық стандарттарға, яғни, «дұрыс басқаруға» сәйкес келмеуі. Жаһандану қаупі олар үшін тәуелсіздік мәртебесін немесе үкімет тетіктерінен айырылумен бірдей болып саналады [123].

Бұл жіктеме бізге мемлекет жүйесін жүйелеуге мүмкіндік береді және олардың ерекшеліктерін ескере отырып, аймақтарда талдау жүргізуге мүмкіндік береді.

Б. Бузан және О. Уэйвер халықаралық қатынастар құрылымына қатысты неореалистердің теориялық талдауларына сүйене отырып, осындай мемлекеттердің ұлы державалар ретінде оқшаулануын ұсынады (Супер күштер), ұлы державалар (Үлкен күштер) және аймақтық державалар (Аймақтық күштер), халықаралық қатынастардың құрылымы «қырғи қабақ соғыс» аяқталған соң, оларды қайта қарастыруға мүмкіндік береді.

Аймақтық қауіпсіздік кешендерінің теориялары эмпирикалық жағдайларды бағалау және аймақтық қауіпсіздікті болжау үшін пайдаланылуы мүмкін.

Аймақтық қауіпсіздік кешенін талдау барысында географиялық жақындығы сияқты айнымалылар, сондай-ақ достық пен өркениеттің қағидасы аймақтағы қатынастардың динамикасы талданады.

Мысалы, Б. Бузан және О. Уэйвер аймақтың құрылысын қауіпсіздік туралы пікірталас тұрғысынан, яғни, қауіпсіздік проблемалары аймақты қалыптастыруға акторларды ынталандыруы мүмкін жағдайынан туындауды

қолдаушылар. Б. Бузанның тұрғысынан, аймақтық қауіпсіздіктің кешені кез келген мемлекеттер тобымен айқындалады. Б. Бузан және О. Уэйвэр аймақтың құрылысын қауіпсіздік туралы пікірталас тұрғысынан ғана, яғни, қауіпсіздік проблемалары аймақты қалыптастыруға акторларды ынталандыруы мүмкін деген пікірді ұстанады. Б. Бузанның пайымдауынша аймақтық қауіпсіздік кешені кез келген мемлекеттер тобымен ұсынылуы мүмкін [124].

Аталған теорияның тағы бір маңызды аспектісі – «қауіпсіздік» тұжырымдамасын түбегейлі жаңадан қайта қарау. Тұжырымдама «ритейлизация» дәстүрлі қауіпсіздіктің дәстүрлі тұжырымдамасына қарағанда көбірек. Қауіпсіздендіру – жеке, саяси элиталар, мемлекеттік емес субъектілер сияқты әртүрлі акторлардың өзара іс-қимылының нәтижесінде пайда болады. Сонымен қатар, бастапқыда туындаған проблемалар қауіпсіздікке ұшырамай, қауіпсіздіктің қандай да бір нүктесіне айналуы мүмкін. Аймақтық кешенді талдау бес саланы қамтитын қауіпсіздік тұрғысынан тұрады, оған: әскери, саяси, экономикалық, әлеуметтік және экологияны жатқызамыз.

Кешендер гомогенді және гетерогенді болуы мүмкін, соның ішінде біртекті емес акторлар, ұлттар, фирмаларды жатқызуға болады. Кез келген жағдайда мемлекет талдау орталығында болады. Бузан өзара әрекеттесудің төрт деңгейіне негізделген аймақтық қауіпсіздік кешенінің «талдау матрицасын» ұсынады: аймақтың мемлекеттерінің ішкі саяси құрамдас бөлігі (күшті немесе әлсіз мемлекет); аймақтағы мемлекетаралық қатынастар (мемлекет-мемлекетке); аймақтық қауіпсіздік кешені мен басқа аймақтар арасындағы қарым-қатынас (қауіпсіздік өзара тәуелділік); аймақтағы ұлы державалардың рөлі (өңірлік және жаһандық құрылымдардың өзара әрекеті).

Бірге қойылған төрт деңгей бұл қауіпсіздік кластерін құрайды (қауіпсіздік класстары). Аймақтық деңгейде «жартылай деңгей» мысалдары сияқты субкешендер болуы мүмкін. Кіші кешендер мәні бойынша да аймақтық кешен сияқты бірдей анықтамаға ие. Айырмашылық субкомплексінің кең аймақтық кешеннің бөлігі болуы керектігінде ғана.

Аймақтық қауіпсіздік кешендерінің қолданыстағы құрылымы төрт айнымалыны қамтиды: кешенді көрші елдерден бөлетін аймақтағы шекара; бұл анархиялық құрылым кешені екі немесе одан көп бірліктен тұратын болуы тиіс; Полярлық, жеке бірліктер арасындағы қуатты бөлуді көрсететін; аймақтағы бірліктердің өзара әрекеттесу деңгейін көрсететін (мысалы, достық пен араздықты сезіну) әлеуметтік өзара әрекеттесу.

Осы факторлардың үйлесуінен Бузан аймақтық қауіпсіздік кешендерінің эволюциясының үш түрін анықтайды: қалыптасқан құрылымның өзгермейтінін көрсететін статус-квоны сақтау; ішкі құрылымда елеулі өзгерістер болған ішкі қайта құру; ішкі өзгерістер сыртқы жағдайға әсер еткен кезде сыртқы түрлендіру.

Бузан аймақтық қауіпсіздік кешендерінің төрт түрін анықтайды: стандартты (Standard), орталықтандырылған (Centred), үлкен қуатты (Great power) және суперкомплекс (Supercomplexes).

Стандартты кешеннің мысалы – екі немесе одан да көп күші бар вестфалдық модель, оның күші негізінен әскери-саяси қауіпсіздігінде шоғырланған. Барлық стандартты кешендерде анархиялық құрылым бар.

Стандартта күрделі тепе-теңдікті аймақтық державалар өздері анықтайды (мысалы, Парсы шығанағындағы – Иран, Ирак және Сауд Арабиясы, Оңтүстік Азияда – Үндістан мен Пәкістан) және біртұтастықтан көпполярлы өзара әрекеттесуі мүмкін. Стандартты кешенде униполярлық бұл аймақтағы бір ғана аймақтық биліктің бар екендігін білдіреді. Мысалы, Оңтүстік Африкада Оңтүстік Африка Республикасы басым. Тіпті стандартталмаған жағдайда да бұл кешен жаһандық деңгейге шықпайды, сондықтан Африка, Таяу Шығыс, Оңтүстік Америка және Оңтүстік Азияда, ішкі (өңірлік) динамика мен сыртқы (жаһандық) арасындағы айқын айырмашылықты жасауға болады. Достық немесе дұшпандық қатынастардың динамикасы тұрғысынан стандартты кешендер жанжалды тұтатуы мүмкін. Стандартты кешенде қауіпсіздік саясатының басты элементі – аймақтық державалардың өзара байланысы. Олардың арасындағы қарым-қатынас кішігірім державалардың жағдайын және әлемдік державалардың өңірге енуін анықтайды.

Аймақтық қауіпсіздік кешенінде ұлы биліктің айналасында аймақтың полярлығы оны қамтитын жаһандық деңгейімен анықталады. Бұл жағдай Еуропада және Шығыс Азияда өрбиді, Б. Бузанның пайымдауынша, мұндай кешендерді бөлек зерделеу қажет. Біріншіден, олардың динамикасы жаһандық деңгейде теңгерімді өзгертуге тікелей әсер етеді, бұл стандартты кешенде ешқашан қалыптаспайды. Екіншіден, ұлы державалар жоғары аймақаралық динамика байқалатын кешендерден тыс процестерге әсер етеді. Әлемдік және аймақтық деңгейдегі гибридік нысандар – ұлы державалардың жетекшілігіндегі аймақтық қауіпсіздік кешені.

Орталық кешендер үш-төрт негізгі формаларда анықталады. Алғашқы екі нысанда – аймақтық қауіпсіздік кешендері біртекті емес, бірақ олардағы полюстердің күшіне (мысалы, посткеңестіктегі Ресейге) немесе (Солтүстік Америкадағы заманауи АҚШ) секілді ұлы державаларға күмән туындауы мүмкін. Бұл полюстар аймақтық өкілеттіктермен де ұсынылуы мүмкін. Мұндай жағдайларда жаһандық деңгейдегі билік (державалар) аймақта басым болады (униполярлық). Олай болмаған жағдайда аймақтық күштердің бірқатар державалары (Украина, Канада, Мексика) аймақтық полюстерге қарсы тұра алмайды. Атап айтқанда, бұл, Үндістанның ұлы билік мәртебесіне деген талабын қолдамайтын себептерінің бірі деп санауға болады, өйткені Пәкістан әлі күнге дейін өзін-өзі басқарудың аймақтық полюсі деп таниды.

Орталықтандырылған кешеннің үшінші түрі алғашқы екеуінен аймақты бір билікпен емес, интеграцияланған ұйым ретінде қарастыруымен ерекшеленеді. Бұған қауіпсіздік қауымдастығы жоғары дамыған және әлемдік деңгейдегі өз құқықтарына ие тарап ретінде қалыптасқан Еуропалық Одақты мысал ретінде келтіре аламыз. Теориялық тұрғыдан алғанда, бұл орталықтандырылған кешендерді құрған субъектілер бір-бірінің қауіпсіздігін қамтамасыз етуі керек, ал қауіпсіздік динамикасы ішкі орталықтан анықталуы керек. ЕО елдерінің

көпшілігінде аймақтық қауіпсіздік Солтүстік Атлантикалық Одақ (НАТО) тарапынан қамтамасыз етілгені белгілі, ол географиялық жағынан тіпті еуропалық құрылыстан асып түседі. Бұл жағдайда Б. Бузан орталықтандырылған кешендердің теориялық моделінің жетілмегендігін мойындайды. Автор «билік асимметриясының» тұжырымдамасын енгізеді және орталық «империалистік орталығының» саясатына қол жеткізе алатын «ашық немесе өткізгіш гегемония» түрін анықтаса, орталықтандырылған кешен тұрақты болуы мүмкін деп қорытынды жасайды.

Кешенді тұрақтандырушылармен мұндай басқару орталықтың өзі және оның заңдылығы (басқалардың орталық болу құқығын мойындау) болып саналады. Дегенмен, осы жіктелімге жатпайтын жағдайлар болуы мүмкін. Олар бірқатар халықаралық державалар халықаралық қатынастар жүйесінде біркелкі шашыраңқы болғандықтан пайда болады. Осыған байланысты кешендер басқа нысандарды қабылдауы мүмкін, мысалы, алып державалардың айналасында шоғырлануы суперкомплексстердің пайда болуына әсер етеді. Қазіргі уақытта «1 + 4» жүйесінде мұндай динамика Азияда ең айқын көрінеді, онда Жапония мен Қытай алып державалардың биполярлық кешенінің өз ядроларын қалыптастырады. Аймақтық қауіпсіздік кешенінде ұлы биліктің айналасында аймақтың полярлығы оны қамтитын жаһандық деңгейімен анықталады. Бұл жағдай Еуропада және Шығыс Азияда дамиды, Б. Бузанның айтуынша, мұндай кешендерді бөлек зерделеу қажет. Біріншіден, олардың динамикасы жаһандық деңгейде теңгерімді өзгертуге тікелей әсер етеді, бұл стандартты кешенде ешқашан қалыптаспайды. Екіншіден, ұлы державалар жоғары аймақаралық динамика байқалатын кешендерден тыс процестерге әсер етеді.

Әлемдік және аймақтық деңгейдегі гибридік нысандар – ұлы державалардың жетекшілігіндегі аймақтық қауіпсіздік кешені. Олар сондай-ақ аймағындағыдай бір ғана аймақтық биліктің бар екендігін талдай алады. Б. Бузан мен О. Уэйвердің идеясына сай, аймақтық қауіпсіздік кешенін талдау – ұлттық, аймақтық, және жаһандық деңгейлерді қоса алғанда барлық деңгейлердің ескерілуін талап етеді. Бузан және Уэйвердің теориялық көзқарастарына сәйкес, «аймақтық қауіпсіздік кешендерін жіктеу төрт үлкен топ түрінде ұсынылуы мүмкін, олардың әрқайсы бірнеше шағын түрге бөлінеді».

Өңірлік қауіпсіздік кешендері жоқ аймақтарда олардың болмауының екі түрлі себебі анықталуы мүмкін: аймақтық процестердің бір-бірін басуы немесе құрылымдық болмауы. Аймақтық интеграциялық үдерістерді біріктіру жергілікті билік құрылымдарының әлсіреуіне әкеліп соқтыратын алып державалардың әрекеттерімен және олардың үстемдігімен байланысты болуы мүмкін (мысалы, егер алып державалардың қарулы күштерінің ұзақ уақыт бойы қарекетте болуы немесе өңірдегі күштерді реттеу ұлы бәсекелестік үлгісіне ұшырауы).

Қауіпсіздік аймағының шешілмегендігі бір немесе екі себепке байланысты болуы мүмкін: біріншіден, егер жергілікті мемлекеттерде аймақтық деңгейде басқару ресурстары болмаса және екіншіден, географиялық оқшаулау өзара

әрекеттесуді қиындатады немесе мүмкін болмайды (мысалы, үлкен мұхиттардың ашық кеңістіктермен бөлінген аралдар). Осы жағдайлардың кез келгені аймақтық қауіпсіздік кешенінің құрылымын қалыптастыру үшін қауіпсіздік мәселелерінде өзара әрекеттесудің жеткіліксіздігіне әкелуі мүмкін. Аймақтық қауіпсіздік кешенінің бар-жоғын білу үшін қауіпсіздіктің «өзара байланысты» (security connectedness) құрылымын зерттеу қажет. Аймақтық тәсілдің артықшылығы өңірлік деңгейдегі зерттеудің ғаламдық деңгейден бөлінуінде. Бұл тәсіл қауіпсіздіктің көптеген мәселелерін жоғарыдан төменге және төменнен жоғарыға дейін теңдестірілген түсіндіру үшін негіз болып есептеледі.

Аймақтағы аймақтық динамиканы түсініп, бейбітшілік пен қауіпсіздікті қалыптастыру үшін әрбір нақты аймақтағы өзара іс-қимылдың ішкі механизмін толық талдауға тура келеді. Осы мақсатта Р. Таварес аймақтық кластерлер теориясын қолданады. Аймақтық кластерге алты негізгі тірек кіреді: бейбітшілік пен қауіпсіздікті қамтамасыз ететін агенттер, бейбітшілік құралдары, қауіпсіздікті қамтамасыз ету және аймақтық интеграция деңгейі [125].

Таварес бейбітшілік пен қауіпсіздік агенттерінің басшылығымен қауіпті ортаны қауіпсізге айналдыруды қамтамасыз ететін акторларға сілтеме жасайды. Ол жеке тұлғалар, ұлттық акторлар (мемлекет және азаматтық қоғам) және аймақтық субъектілер (аймақтық ұйымдар, аймақтық азаматтық қоғам немесе экономикалық агенттер) сияқты тараптарға сілтеме жасайды.

Бейбітшілік орнатуға арналған құралдар «қауіптерді басқаратын және / немесе әлемді құратын бастамалар, саясат, әдістер мен процестер» болып саналады. Ол қарулы зорлық-зомбылық, билік балансы, гегемония, әскери одақтар, өңірлік бейбітшілік пен қауіпсіздікті аймақтық ұйымдар, сауда келісімдері (ұлттық саясатты үйлестіру), нормативтік тарту және институционализм, аймақтық сәйкестік және федерализм / жергілікті өкілдік ретінде жіктейді.

Таварес қорғаныс үлгісін талдағанда Б. Бузанға сілтеме жасайды, оның көзқарасының даусыз сипатын мойындайды. Қауіпсіздік моделі «қауіпсіздіктің өзара тәуелділігі» тәсіліне негізделген, яғни қастандық пен достық сезіміне байланысты. Осылайша, автор қауіпсіздіктің үш үлгісімен келіседі: қақтығыстардың қалыптасуы, қауіпсіздік режимі және плюралистік қауіпсіздік қоғамдастығы.

Аймақтың жанжалдың үлгісі екі көрсеткіштің өзара байланысы: қақтығыстың қарқындылығы және бейбітшілік ұзақтығы. Осы екі көрсеткішті біріктіре отырып, Таварес аймақтық кластерлердің қақтығыстарының типологиясын қалыптастырады: олар Таяу Шығыстағы, Оңтүстік Африка сияқты зорлыққа ұшыраған аймақтар; зорлық-зомбылықтың жоқтығына карамастан, жанжалдардың әскери кезеңі болмайтындығын қалыптастырады.

Үш көрсеткішке негізделген – қоғамдық легитимділік, саяси қатысу және қоғамдық тану, Таварес құрылымдары үш аймақты қамтиды: депрессия аймағы, қалыпты аймақ және дәулетті аймақ. Аймақтық интеграция деңгейі Тавареске

интенсификация немесе прогрессивтілік дәрежесіне қарай жіктеледі. Әлеуметтік-мәдени салада бұл плюралистік қауіпсіздік қоғамдастығының пайда болуында көрініс табуы мүмкін; саяси және институттық тұрғыда аймақтық институттардың пайда болуы және саясаттың жалпы қалыптасуы; экономикалық салада – сауда-саттықты ырықтандыру саясаты, инвестицияларды көтермелеу, халықтың еркін жүріп-тұруы, аймақаралық сауда және т.б.

Таварес интеграцияға байланысты аймақтық интеграцияның үш деңгейін ұсынады: интеграцияның төмен деңгейі (мемлекеттердің тәуелсіздігінің рөлі өте жоғары, ұлттық тәуелсіздік басым); интеграцияның орташа деңгейі (ұлттық егемендіктің аймақтық интеграцияның пайдасына ішінара бас тарту) және интеграцияның жоғары деңгейі (ұлттық деңгейде саясатты жүзеге асыруды бақылаудан айырылған ұлттық органдар, ұлттық егемендік аймақтық институт деңгейіне ауысады).

Р. Таварес аймақтық бейбітшілік пен қауіпсіздіктің кластерлерінің келесі анықтамасын береді: «Аймақтық интеграцияның әртүрлі деңгейлерінде жұмыс істейтін акторлар тарапынан үлкен аймақ бейбітшілік пен қауіпсіздік саласындағы қатынастардың жиынтығы – қақтығыстар мен жағымды бейбітшілік моделдерін өзгертуге арналған». Зерттеуші келесі критерийлер негізінде кластерлерді құрылымдауды жүзеге асырады: акторлардың қызметін бақылауға болатын аумақ; құрамдас бөліктері (бейбітшілік пен қауіпсіздіктің акторлары), бейбітшілік орнату құралдары, қауіпсіздік моделі, қақтығыс моделі, оңтайлы әлемдік модель және аймақтық интеграция деңгейлі байланыстар (бір компоненттің құндылығын өзгерту басқалардың маңыздылығына әкеледі). Таварес кластердің төрт түрін ұсынады:

– Аймақтық бөлшектеу (аймақтық интеграцияның төмен деңгейі, жағымды бейбітшіліктің төмен деңгейі, ең алдымен әскери күш қолдану арқылы бейбітшілікті орнатуға арналған құралдар, биліктің тепе-теңдігін пайдалану). Ол мұндай кластерлерлерге Таяу Шығыс, Оңтүстік Азияны мысалға келтіреді.

– Аймақтық коалиция (мұнда бейбітшілік пен қауіпсіздікті нығайтудың құралы, атап айтқанда, экономикалық ынтымақтастық, өңірлік ұйымның болуы). Ол Оңтүстік-Шығыс Азия және Оңтүстік Америка секілді кластерлерді жіктейді.

– Бейбітшілік пен қауіпсіздіктің барлық қатысушылары қатысатын аймақтық қоғамдастық. Бұл плюралистік қауіпсіздік қоғамдастығымен айналысатын аймақ.

– Дәстүрлі егемендікті жоққа шығаратын және жаңа ұлтаралық тетіктері бар аймақтық мемлекеттік құрылым. Ол аймақтық интеграцияның жоғары дәрежесіне ие. Кластердің бұл түрінің спекулятивті және эмпирикалық үлгісі жоқ. Автор кластердің әр түрі үнемі өзгеріп отырады деп мәлімдейді. Зерттеулері өзгеріп жатқан өзгерістерге және осы өзгерістердің неге екеніне назар аударады. Р. Таварес зерттеуін әлемнің аймақтарын кеңірек жіктеуді ұсынатын «Бейбітшілік пен қауіпсіздіктің өңірлік құрылымын кластерлеу» атты басқа жұмысында жалғастыруда, атап айтқанда, қауіпсіздіктің зорлық-

зомбылық аймақтарын және бейбітшілік қауіпсіздігі аймақтарын бөлумен айналысуда. Онда аймақтардың бір немесе бірнеше түрі пайда болу үрдісіне, белгілі бір модельдің пайда болу себептеріне баса назар аударылады. Осылайша, Р.Таварес зерттеу саласын кеңейтеді, әлемді өңірлік кластерлермен құрылымдап, күрделі бейбіт және бейбіт емес кластерлердегі процестер мен өзара қарым-қатынастарды зерттейді. Р. Таварестің еңбектерін аймақтық және аймақтық қауіпсіздік кешендеріндегі зерттеулердің жалғасы ретінде санауымызға болады. «Кластер» тұжырымдамасын енгізу аймақтық теорияларда жаңа ұғым емес, бұл тұжырымдаманы аймақтық теориялардың экономикалық саласының өкілдері кеңінен қолданады. «Таварес» тәсілінің жаңалығы – «қауіпсіздік кластері» терминін енгізгенде, ол аймақтық қауіпсіздікті қалыптастыру жүйесінде жаңа аймақтық бірлестіктерді қалыптастырды.

Сонымен, аймақты зерттеудің теориялық әдіснамалық негізіне мән беріп, зерттеу нысанына айналдыру арқылы Таяу Шығыс аймағындағы «араб көктемі» үрдісіне зерттеушілердің концептуалдық көзқарастарын талдауға мүмкіндік алдық.

1.2 Отандық және шетелдік зерттеушілердің концептуалдық көзқарастарындағы «араб көктемі» феномені

Таяу Шығыс аймағы бүгінгі дамуындағы ең қиын және динамикалық кезеңдердің бірін бастан өткеруде. Таяу Шығыстағы «араб көктемі» деп аталған 2011-2012 жылдардағы оқиғалар отандық және шетелдік сарапшылардың көпшілігі үшін күтпеген жайт болды. Оқиға белең алған тұстағы бастапқы болжамдар қарама-қайшылықты болып, іс жүзінде дәлелін таппай, мсәелені терең, жан-жақты зерделеудің қажеттігін көрсетіп берді. Бұл мәселе бойынша алғашқы мақалалар мен монографиялар 2012-2013 жылдары жазыла бастады. Халықаралық сарапшылар ғылыми еңбектерінде «Араб көктемі» құбылысының сан қилы түсіндірмелерін ұсынды, араб әлемінде болып жатқан оқиғаларға әртүрлі сипаттама берді. Олардың көпшілігі кейінірек революция, бүлік, саяси цунами, төңкеріс, Facebook жастар қозғалысы, тіпті азаматтық соғыс сияқты клише терминдеріне айналды.

Біздің пайымдауымызша, аймақтық процестерді зерттеу жан-жақты ізденісті қажет етеді. Таяу Шығыс сипаты, қалыптасуы, құрылымы туралы әдіснамалық тұрғыдағы пікірталастардың осы кезге дейін жалғасып келе жатқаны да мәселенің күрделігін көрсетеді. Теориялық тұрғыдағы келіспеушіліктер аймақтандыру дегеніміз не және аймақтық тұрғыда не болып жатқанын жалғастырады, ол ең алдымен саясат немесе тәжірибе. Сол аймақтарға қатысты тұжырымдамалық түрлі көзқарастар мен ұстанымдар көп. Аймақтардың алуан түрлілігі бірыңғай теориялық модель жасауға мүмкіндік бермейді. Ауыстырылған жаһандық, аймақтық және ұлттық орта жаңа тәсілдердің пайда болуына негіз қалайды.

Араб көктемі оқиғалары кезіндегі әлеуметтік-саяси тұрақсыздық факторы корреляция және бірнеше регрессиялық талдау әдістерін салыстырмалы

қолдана отырып талданады. Осылайша, зерттеушілер Араб елдеріндегі 2011 жылғы бүлік әлеуметтік-саяси тұрақсыздандыру генезисінде қоғамдарды модернизациялаудағы тұрақсыздықтың объективті алғышарттары, оның ішінде саяси (режим түрі, элита арасындағы қақтығыс, билікті беру құралдарының тиімсіздігі) сияқты факторлар маңызды рөл атқарғанын көрсетті, әлеуметтік (ушығып тұрған тайпалық, конфессияаралық және элиталық қақтығыстар мен карама-қайшылықтардың болуы), демографиялық (құрылымдық және демографиялық тәуекелдердің болуы – мысалы, «халықтың жалпы санында жастар үлесінің артуы», жоғары білім алған жастар арасындағы жұмыссыздық және т.б.), тарихи (жақын аралықта қақтығыстар), конфессиялық (атап айтқанда, исламшыл бағыттағы оппозицияның жұмыс істеуінің құқықтық негіздері), экономикалық (инфляцияның екінші толқыны азық-түліктің қымбаттауына алып келді) және тұрақсыздықтың субъективті (әлеуметтік-психологиялық және мәдени-тарихи) көрсеткіштері белгілі бір уақыт кезеңі – айталық, қолданыстағы тәртіпке тартымды (мүмкін, ойдан шығарылған) баламаның пайда болуы және т.с.с. [126]

Теорияларды және әртүрлі әдістерді зерделеу зерттеушілерді нақты аймақтардағы немесе аймақтық қауымдастықтардағы әртүрлі процестердің себептерін мен динамикасын табуға, сондай-ақ болжамдық сценарийлерді, өз тұжырымдамаларын құру мүмкіндігін жасауға талпындырады.

Халықаралық өмірдегі маңызды факторға айналған қазіргі әлемнің аймақтандыру үдерісін жеделдетуге назар аударылып жатыр. Мемлекеттердің интеграциялық өзара әрекеттесуінің жаңа модельдерінің пайда болуына себепші болатын «жаңа регионализмнің» теориялық аспектілері қозғалды. Жаһандану және аймақтандыру үдерістерінің өзара байланысы анықталды. Аймақтандыру үдерісінің карама-қайшы тараптары байқалды.

Қазіргі заманғы әлемдік даму арнасындағы елдер мен халықтардың саяси-экономикалық өміріне аймақтық факторлардың рөлі орасан. Бұл үрдіс жаңа өңірлік әлемнің картасында, сондай-ақ жалпы халықтық дамуды қалыптастыруда, екі жаһандық ауқымда қарқынды дамып келеді. Ол ғалымдарды өңірлік деңгейде жаһандық проблемаларды, сондай-ақ мемлекеттер аймақтарының халықаралық және сыртқы экономикалық байланыстарға қосудың түрлі нысандарын шешуге назарын аударады.

Аймақтандыру үрдістері, атап айтқанда әлемдік әлеуметтік даму факторларының арқасында, күшейтіледі: а) геосаяси, бұл әлемдік саясатта белгілі бір аймақтардың орны мен рөлін көрсетеді; ә) мемлекеттердің ұлттық бәсекеге қабілеттілігін көрсететін экономикалық аймақты бөлу; б) этникалық топтардың мәдени-тарихи кодексіне жақындығына байланысты мәдени және өркениеттік деп жіктеледі [127].

«Араб көктеміндегі» оқиғалар соңғы онжылдықтағы әлеуметтік-саяси тұрақсыздықтың ауқымды мысалы болып қана қоймай, бүкіл дүниежүзілік жүйеде терең құрылымдық өзгерістерге себеп болды. Зерттеулер дәл осы «араб көктемі» бастапқы нүкте болғанын, оның артынан тұрақсыздықтың «Афразия аймағынан» шығып, әлемнің түрлі аймақтарына әсер еткен әлеуметтік-саяси

тұрақсыздықтың ғаламдық толқыны басталғанын көрсетті. «Араб көктемінің» басталуы әлеуметтік-саяси тұрақсыздықтың түрлі көріністерінің – үкіметке қарсы демонстрациялардан, көтерілістер мен саяси ереуілдерден бастап, қарулы партизандық әрекеттер мен террористік актілерге дейін тез өсуін көрсетті. Зерттеулер көрсеткендей, әлеуметтік-саяси тұрақсыздықтың екі көрінісі – саяси дағдарыстар мен саяси қастандық [128].

Екінші жағынан, мемлекеттік төңкерістер саны сияқты маңызды көрсеткіш статистикалық тұрғыдан төмендеуді көрсетеді. 2010 жылдардың басында әлеуметтік-саяси тұрақсыздықтың жаһандық толқынына негіз болған құрылымдық факторларды ескере отырып, тұрақсыздықтың ұжымдық бұқаралық формаларының (демонстрациялар, көтерілістер, ереуілдер) элиталық күрес көріністерімен (төңкерістер, саяси қастандықтар) салыстырғанда басым екені туралы қорытынды жасауымызға болады. Бұл тұста алдыңғы кезеңдегі әлемдік деңгейдегі демографиялық, экономикалық және әлеуметтік өзгерістердің логикалық салдарының да орны ескерілуі тиіс. Сонымен қатар, «араб көктемі» соңғы онжылдықтағы ең ірі дағдарыстық оқиғалардың бірі болғанымен, оның әлемдік ауқымдағы салдары «Афраазия» аймағындағыдан едәуір асып түсті. Осылайша, «араб көктемі» триггер рөлін атқарды, 2011-2015 жылдары әлеуметтік-саяси тұрақсыздық толқынына жол ашты.

А.М. Васильев, А.З. Егорин, Е.М. Примаков сияқты арабтанушы-ғалымдар объективті анализ жасай отырып, «Араб көктемінің» басты себептерінің бірі соңғы жарты ғасырда пайда болған әлеуметтік-саяси факторлар деп есептейді. Бұл пайымдауларға мән берген қазақстандық ғалым Расул Жұмалы, мынадай тұжырым жасаған: ««Араб көктемі» оқиғаларына қатысты осы күнге дейін сыртқы күштердің қастандық әрекеттері болғаны жайлы болжам айтылады. Бұл теорияны жақтаушылар АҚШ, Франция, Ұлыбритания, тағы басқа кейбір елдер Араб әлемінің ішкі қоғамдық өміріне түрлі қайшылық, кикілжіңдердің орнауына ықпал ету арқылы өздерінің геосаясаттық, стратегиялық мүдделерін жүзеге асырғысы келуі мүмкіндігін айтады. Регионализация жаһандану үрдісіне параллельді, әсіресе көптеген жаһандық проблемалар аймақтық сипатта болғандықтан үрдіс ретінде бағаланады, Бұл көзқарас П. Ратланд, Е. Примаков, А. Быков және басқалар сияқты ғалымдар тарапынан қолдау тапты [129-131].

«Араб көктеміндегі» оқиғалар қазіргі әлемнің жаһандық процестердің әсерінен түбегейлі өзгере бастағанын көрсетті, сол себепті әсіресе күшті өзгерістер енді перифериялық елдерде бастауын алды, олардың салдары негізінен әлі де түсініксіз болып отыр. Бұл дамудың тікелей қарама-қарсы екі векторына байланысты, оларды бір процестің құрамдас бөліктері ретінде қарастыруға болады: 1. Дүниежүзілік жүйенің (АҚШ пен Батыс) бұрынғы ядросының әлсіреуі; 2. Бірқатар шеткері елдердің позицияларының бір уақытта күшеюі дамушы елдердің әлемдік экономика мен саясаттағы рөлі қарқынды өсуінен байқалып отыр. Таяу Шығысқа қатысты айтар болсақ, біріншіден, Израиль-Палестина қақтығысы қазір аймақтағы басты проблема болмай қалды, екіншіден, біз исламдық Таяу Шығыстағы жік-жікке бөлінудің куәсі болып отырмыз. Шииттік Иран (Ливандағы, Ирактағы және басқа да кейбір елдердегі

шиит қозғалыстарын қолдайды) мен Сауд Арабиясы бастаған Парсы шығанағының сүнниттік монархиялары арасында белгілі бір қарама-қайшылық байқалуда, сонымен бірге сүнниттер әлемінде Сауд Арабиясы мен Катар-түрік блоктарының арасында алшақтық байқалады. Осы тұрғыда араб субрегионындағы әлемдік тәртіпті өзгерту процесін бірнеше кезеңге бөлуге болады. 1990–2011 жылдар кезеңі дәстүрлі тепе-теңдікті бұзып, Парсы шығанағындағы дәстүрлі саяси бәсекелестікті үшбұрыштан биполярлы конфигурацияға айналдырған Кувейт дағдарысы мен Иракқа қарсы америкалық коалицияның жауап әрекеттері салдарымен өтті. Бұл өзгеріс бұған дейін Сауд Арабиясы мен Иран арасындағы бәсекелестік осінің этномәдени жазықтыққа ауысуынан көрінді. Сонымен бірге 1990 жылы екі Йемен мемлекетінің бірігуі және Йемен Республикасының құрылуы Арабиялық субаймақ үшін маңызды оқиға болды [132].

Жаңа араб акторы үлкен геосаяси ресурсқа ие және саны жағынан Сауд Арабиясына тең келетін халыққа ие бола отырып, түбектің танымал көшбасшысына бәсекелес бола алады. Трансформацияның келесі маңызды кезеңі 2011 жылғы «Араб көктемі» оқиғалары аймақты тұрақсыздық жағдайына, шекаралас қақтығыстардың өршуіне және аренада «Әл-Қаида» және «Ислам мемлекеті» террористік топтары сияқты жүйесіз акторлардың пайда болуына әкелді. Таяу Шығыстың бірнеше елдерінде Араб елдеріндегі бірқатар беделді республикалық режимдердің құлауы немесе әлсіреуі Таяу Шығыс саясатының текстурасындағы жаңа дәстүрлі факторлардың рөлінің күшеюіне, күрестің идеологиялық осінің квазидіни жазықтыққа ауысуына ықпал етті, аймақтағы рөлдерді түбегейлі қайта бөлу мәселесін шешуге бағытталған шиеленістердің кең спектрін біріктірді және сол жерде күштердің жаңа тепе-теңдіктерін құрды. Сауд Арабиясын сүнниттер әлемінің орталығы, ал Иранды шииттер әлемінің орталығы ретінде қабылдау бүкіл аймақ үшін үлкен әлеуетке жеткізді. Осы схеманың екі ерекшелігі барлық Таяу Шығыс қоғамдарын, соның ішінде Арабия мемлекеттерін де қамтитын этникалық және діни сәйкестік негізінде жасырын және жаңа қайшылықтар мен қақтығыстардың пайда болуына түрткі болды. Қазіргі уақытта Таяу Шығыстағы аймақтық гегемонияға келесі негізгі үміткерлер туралы айтуға болады:

1. Сауд Арабиясы, оған Бахрейн, Кувейт, БАӘ кіреді (бірақ Әмірліктер Йемендегі саудиялықтармен айқын бәсекелес болса да), Египет (қаржылық жағынан тәуелді) Сауд Арабиясынан) және саудиялықтарға қаржылық жағынан тәуелді кейбір басқа мемлекеттер.

2. Ирак, Сирия, Ливан және Йеменнің солтүстігінде айтарлықтай ықпалы бар және осы екі елдегі шиит тұрғындары арқылы Сауд Арабиясы мен Бахрейнге айтарлықтай қысым көрсетуі мүмкін.

3. Түрік-катар альянсы, ол сонымен бірге мұсылман бауырлардың трансшекаралық желісіне сенім артады. Катар-түрік альянсы «Мұсылман бауырлар» қауымдастығының панарабтық желісі мен олардың идеологиясын аймақтық гегемонияға қол жеткізу құралы ретінде қолдана отырып, 2011-2012

жылдардағы «Араб көктемі» кезеңінде әсерлі жетістіктерге жетті. 2011 жылы 25 қаңтарда Египет төңкерісінен кейін бұл одақ 2012 жылы Египетте билікке келген «Мұсылман бауырлар» ұстанымын нығайтуға қол жеткізді. Ливияда Катар мен Түркия Қаддафиге қарсы көтерілісті қатты қолдады (тіпті Катар арнайы күштері Триполиге жасалған соңғы шабуылға қатысты) және бұл қолдау Қаддафиді өлтіргеннен кейін Ливияда «Мұсылман бауырларының» позицияларының нығая түсуіне алып келді. Атап айтқанда, «Мұсылман бауырлар» 2012 жылдың шілдесінде ливиялықтар сайлаған Жалпы ұлттық конгрессте үстемдікке қол жеткізді. Тунисте әл-Нахда қозғалысы (мұсылман бауырларға айтарлықтай жақын) Катар мен Түркияның қаржылық қолдауымен 2011 жылғы қазандағы сайлауда еркін жеңіске жетті.

Сирия майданында Түркия мен Катар 2011 жылдың тамызында Ыстамбұлда құрылған Сирия оппозициясы – Сирияның сыртындағы сириялық оппозицияның негізгі үйлестіру орталығы – Сирия мұсылман бауырларының жетекші позицияларын қамтамасыз ете алды, ал Түркия және Катар Сирия аумағында өте маңызды аумақтық иеліктерге қол жеткізді. Йеменде 2011 жылдың қараша айында Әли Абдалла Салехтің қызметінен кеткеннен кейін «Мұсылман бауырлар» қозғалысына жақын күштер біртіндеп билікке келді. Сонымен қатар, Катар мен Түркияның Палестинаға ықпалы күрт өсті). Мароккода, 2011 жылдың қарашасында, Ердоғанның партиясына идеологиялық жағынан жақын Әділет және даму партиясының басшысы, Абделила Бенкиран Марокконның премьер-министрі болып тағайындалды, ол да Катардан қайырымдылық субсидия түрінде қаржылық қолдау алды. Иорданияда «Мұсылман бауырлар» 2011 жылы наразылық акцияларына жетекшілік етті, тіпті оларды Иордания королі қабылдауына шақырды. Катардың әл-Жазира телеарнасының ықпалы 2011 жылы қатты өсті, оның хабарлары Араб көктеміндегі цунамидің таралуында үлкен рөл атқарды, тіпті кейбір сарапшылар араб көтерілістерін «әл-Жазира революциясы» деп атады. Сондай-ақ, 2011 жылы Катар өзінің сыртқы істер министрін Араб лигасының бас хатшысы етіп сайлауға әрекет жасады. Сонымен, Катар 2010 жылдың желтоқсанында 2022 жылғы Футболдан әлем чемпионатын өткізу құқығына ие болды. Бұл катар-түрік альянсының аймақтық көшбасшылыққа ұмтылуындағы маңызды қадам болды. Тағы бір маңызды мәселе, 2013 жылдың ортасына қарай Катар мен Түркия АҚШ пен Батыс Еуропа тарапынан «Мұсылман бауырларға», әсіресе Египетте қолдау көрсетті. Катар-түрік одақтастығы жеткілікті тиімді механизмге айналғанын ескеру керек. Шынында да, үлкен экономикалық, демографиялық және әскери потенциалын Иранмен, Сауд Арабиясымен немесе Египетпен салыстыруға қарамастан, Түркияның араб емес мемлекет ретінде тек арабтар басым аймағында аймақтық гегемонияға жету үшін нақты мүмкіндіктері әлсіз болды. Екінші жағынан, Катар өзінің үлкен қаржылық ресурстарына және арабтардың бірегейлігіне қарамастан, тек аймақтық гегемонияға жету үшін елеулі әрекеттер жасау үшін тым кішкентай. Катар мен Түркия 2010-2012 жылдары бірігіп аймақтық гегемонияға күш салғаннан кейін ғана өте әсерлі сынақ жасай алды, бұған жалпыарабтық мұсылман бауырлар

қауымдастығының орасан зор саяси әлеуетін қосты. Алайда, 2013 жылы Сауд Арабиясы мен оның одақтастары оларға қарсы шабуыл жасай алды. Оның негізгі элементі Египетте әскери және басқа да кейбір ішкі Египет және халықаралық күштермен біріккен одақтастықта жүзеге асырылған Египеттегі Мұсылман бауырлар үкіметін құлату болды. 2014 жылдың қаңтарында үлкен қысыммен әл-Нахда Тунистегі биліктен кетуге мәжбүр болды. Ливияда Сауд Арабиясы мен оның одақтастарының қолдауымен Халифа Хафтар өзінің энергетикалық операциясын 2014 жылы мамырда бастады, бұл елдегі мұсылман бауырлардың ықпалының күрт төмендеуіне әкелді. Сирия майданында Сауд Арабиясы Сирияның төңкерісті және оппозициялық күштерінің ұлттық коалициясындағы «Мұсылман бауырлардың» ықпалын едәуір төмендеті алды. Сирия ұлттық кеңесін Сирия оппозициясының орналасқан жерінен тыс ауыстырып, саудиялықтарды жақтайтындардың ықпалын біраз уақыт күшейтті.

Иорданиядағы «Мұсылман бауырлар» қозғалысының ықпалы күрт төмендеді. Сауд Арабиясы бүкіл араб әлемінде (соның ішінде Сауд Арабиясының өзінде де) «Мұсылман бауырларға» қарсы жеткілікті сәтті шабуыл жасады. Йеменде Сауд Арабиясы мен оның одақтастары 2014 жылдан кейін елде хусилер билігінің орнатылуына жол бермеді және қарекет қымбатқа түскенімен, олар Йемен территориясының 50% -дан астамын өз бақылауына алды. Нәтижесінде Сауд Арабиясы бұл елде Иранның ғана емес, Катардың да ықпалының төмендеуіне қол жеткізді. Қазіргі уақытта Сауд Арабиясы аймақтық гегемонияға ұмтылатын жалғыз Таяу Шығыс державасы болып қалатын сияқты, бірақ түрік-катар-ихуан одағының әлеуетін ескермеу назардан тыс шығаруға болмайды.

Мұхаммед бен Салман бүгінде «дәстүрлі өмір салтын өзгертуді» жақтайтын Сауд Арабиясы элитасының сол бөлігінен саналады. Осылайша, жас мұрагер ханзада өзіне априори ықпалына түсетін мұсылман дінбасыларына ғана емес, байлықтан айырылатын саудиялық элитаға да емес, сонымен қатар танымал емес экономикалық реформалардың шығындарын бастан кешіретін халықтың қалың тобына да қарсы шығады. Сауд корольдігін алдында тұрған мақсат енді билікті Салманнан алып Мұхаммадтың баласына беру болып отыр. Сауд Арабиясының дағдарыстар мен қазіргі заманғы ақпараттың, сондай-ақ либералды идеялардың әсерінен қоғамдағы архаикалық патриархалдық-клиенттік қатынастарды жасанды түрде сақтауға ықпал еткен уаһабилік доктринаның консервативті шеңберінен шығуы үлкен тәжірибе мен сақтықты қажет етеді.

Араб көктемі оқиғалары бастаған тұрақсыздық толқынының аясында Сауд Арабиясының аймақтағы көшбасшылық үшін күресі оның негізгі көзқарастарының осалдығын көрсетті. Йеменнің сыртқы саясатында бірқатар сәтсіздіктер болды, олар «Парсы шығанағындағы араб мемлекеттерінің ынтымақтастық кеңесінің» ішіндегі дағдарыстардың қазіргі толқыны алдындағы рөліне күмән тудырмады. Саудиялық-әмірлік қатынастарындағы маңызды кезең бұл елдер арасындағы 2016 жылы Йемендегі әскери операцияға

қатысу кезінде пайда болған қақтығыс болды. 2016 жылдың басында Йеменнің Абу-Даби саясатында тәуелсіздіктің пайда болуы, сайып келгенде, коалициялық одақтастарды қарама-қарсылыққа алып келді.

Арабия түбегі тұрақсыздық пен қақтығыстар кезеңіне кірген Таяу Шығыстың аймақтық саясаттың жаңа, әзірге түсініксіз құрылымындағы мәртебесін анықтау негізі мәселе болып отыр. Бұл субаймақтың әлемдік экономика үшін ең сезімтал нүктелері аймақтағы террористік қауіп-қатерлерге байланысты ерекше алаңдаушылық туғызады.

Ресейлік-америкалық көп деңгейлі келіссөздердің нәтижесі де осы бағытта айтарлықтай оң өзгерістер күтілмейтінін тағы бір көрсетті. Атап айтқанда, Таяу Шығыстағы күн тәртібінде Вашингтон Мәскеумен үш тақырыпты – Иранның Сириядағы және Таяу Шығыстағы болуы, Сирияның жанжалдан кейінгі құрылымын (АҚШ өзінің саяси процестерге қатысуын сақтау мүмкіндігі туралы келіссөздер жүргізуге ұмтылуда), Палестина-Израильді реттеу мәселесін талқылауға тырысуда.

Қазіргі уақытта тараптар тек қолданыстағы мәртебені растай алды: ол Сирия мен Израиль шекарасындағы жағдайды 1974 жылғы келісімге сәйкес қалпына келтіру, Иранды қолдайтын күштерді САР-ның оңтүстігінде шығару, сондай-ақ елдің солтүстік-шығысында америкалықтардың қалуын іс жүзінде сақтау. Кремль саясаткерлердің көзқарасы бойынша, 2018 жылғы шілдеде В. Путин мен Д. Трамптың Хельсинкидегі кездесуі кезінде америкалықтар Ресейдің Сирияда бейбітшілікті реттеуде үстемдік ету құқығын мойындады, алайда кейбір сұрақтарды ашық қалдырады. Мәскеу Вашингтонмен палестиналық-израильдік қоныстану проблемасын талқылауды қажет деп санамайды, ал Трамп әкімшілігі «Кушнер жоспарын» белсенді түрде жүзеге асыруға тырысты. Мәскеу бұл бастаманың нашар жүзеге асырылатындығынан және одан әрі қақтығыстарды өршітуі мүмкін деп отыр. АҚШ Иранның бұл аймақта болуын қаламады, ал Иран бұл аймаққа деген өзінің тиеселігін қайтадан қарауға мәжбүр.

Аймақтық интеграциялық процестер жаһанданудың өлшемді заңдылықтарына айналды. Қолданыстағы ұйымдардың жаңа және жалғасты дамуының көптеген жобалары ресми аядан тыс экономикалық интеграция үрдісін қалыптастырады, және модельдерді, аймақтық интеграцияға бәсекелес қарсы күресті қосатыны және бар. Бұл үкіметаралық ұйымдардың ұлғайып, ықпал аумағының кеңейуіне алып келді, осылайша оның үйлестірушілері аймақтық деңгейдегі ынтымақтастықтың қайнаркөзіне, оның домендеріне айналды. Жаңа регионализм жағдайында елдердің халықаралық қатынастарда күш тұжырымдамасының мазмұнын өзгертуге бірі маңызды тәсілі ретінде әскери қарсыластық нысанын қабылдайды. Бұл шын мәнінде, халықаралық қатынастардың құрылымын қалыптастырудың шешуші факторына дейін өсіп, енді күштердің әскери балансының бағалауда мән берілетін әскери құрамдас бөлігі болды.

Дегенмен, аймақтық қарым-қатынас тиімді, үйлесімді өзара әрекеттестікке ұмтылуды, ұлттық мүддемен экономиканы бағындыруға тырыспай, елдердің,

аймақтық және субаймақтық жүйелердің ғаламдық деңгейге шығуын қамтамасыз етуді қамтуы мүмкін. Бұл тұрғыда «жаңа регионализм» тұжырымдамасында аймақтық интеграция – саяси тұрақтылықтың, тұрақты дамудың және аймақтағы инвестициялар ағынын ұлғайтудың нақты әдісі. Іс жүзінде аймақтық ықпалдастық интеграциялық бірлестіктердің мүшелерінің ішкі ұлттық мүдделерін қорғауды ескере отырып, аймақтағы бар және пайда болатын артықшылықтар негізінде бәсекелестікті дамытуға ықпал етуі мүмкін. Бір өкініштісі, қазіргі таңда интеграциялық модельдердің ешқайсысы мәселеге нақты жауап бермейді: кей елдер мен аймақтар интеграция жолында неге үлкен прогреске қол жеткізді, ал өзгелері неге жетістікке жете алмады? Интеграциялық үдерістердің күрделі динамикасына әсер ететін тарихи, мәдени, экономикалық және басқа факторлардың жиынтығын ескере отырып, нақты елдердің мүдделерін жан-жақты бағалауға мүмкіндік беретін тарихи тәжірибе мұның жауабы болуы мүмкін [133].

2011 жылы басталған және «араб көктемі» деп аталатын режимге қарсы шерулер Араб Шығысының шеткі аймақтарында орналасқан Сомали, Джибути және Коморар алдарынан басқа барлық араб елдеріне әсер етті және одан әрі саяси дамудың спектрін қайта қалыптастыруға айтарлықтай ықпалын тигізді, қазіргі саяси режимдерді толығымен өзгертті. Жалпы, 2011 жылы араб әлеміне әсер еткен оқиғалар сирек кездеседі. Осындай іс-шаралар XIX ғасырдың ортасындағы «Халықтардың көктемі» кезінде, XX ғасырдың 60-шы жылдарында Африка халықтарының отаршылдыққа қарсы күресі кезінде және XX ғасырдың 80 және 90-шы жылдарында социалистік блоктың құлдырау кезеңінде орын алды.

Сонымен қатар, араб әлеміндегі 2011 жылдағы режимге қарсы шерулер арабтар мен араб әлемін зерттеу саласындағы мамандар үшін де күтпеген жағдай болды. Бұл орайда, назар аударарлық жағдай ол 2011 жылдың 14 қаңтарында Тунистен Зин әл-Абидин Бен Әли қашып кеткеннен кейін Каир көшелеріне шыққан мысырлықтар, Мүбәрәктің режимін құлату мүмкіндігі бар екеніне толықтай сенбеген. Соңына дейін араб мемлекеттерінің басшылары да, әрбір елдің әлеуметтік-мәдени және тарихи ерекшеліктері антирежимдік қойылымдардың бүкіл араб аймағының ауқымын кеңейтуге мүмкіндік бермейді деп ойлап наразылықтың оң әсері тиетініне сенімі болмаған [134].

Сондықтан 2011 жылы араб елдерінде басталған оқиғалардың түрлі білім салалары мамандары арасында үлкен қызығушылығын тудырғаны таңқаларлық емес. Сонымен бірге Таяу Шығыс пен Солтүстік Африка аймағында соңғы жылдары орын алған процестердің күрделілігі, олардың тереңдігі мен маңыздылығы пәнаралық зерттеу тәсілінің қажеттігін талап етеді. Осыған байланысты араб әлеміндегі оқиғалар тек арабтанушылардың ғана емес, әлеуметтанушылар, тарихшылар, саясаткерлердің, математиктердің және т.б. арасында да зор қызығушылықты тудыруы қисынды деп ойлаймыз. Алайда, «Араб көктемі» феномені отандық және шетелдік (соның ішінде араб тіліндегі) әдебиеттерде нашар зерттеліп келеді және зерттеулердің толыққанды сипаты жоқ.

Таяу Шығыс пен Солтүстік Африка аймақтары бүкіл адамзат тарихында геосаяси көзқарас жағынан маңызды рөл атқарған. Аймақ елдерінде орын алған үдерістер дүниежүзілік геосаяси үрдістерге бірнеше рет әсер етті. Осыған байланысты ХХ-шы ғасырдың екінші жартысындағы қайта құру, (Мысалы, Катар әсерінің өсуі, Египет пен Тунис проислам-пікірлес күштердің билікке келуі, т.б. Сирия мен Ливияның ыдырау қаупі) аймақтағы статус-кво әлемнің көптеген елдеріне, оның ішінде Ресейге де ықпалы неғұрлым ықтимал болып саналады. Сонымен қатар, режимге қарсы демонстрациялар Таяу Шығыс аймағын қайтадан әлемдегі ең қауіпті аймаққа айналдырады, алайда, қазіргі заманғы тарихта аймақтағы ішкі қақтығыстар соншалықты көпөлшемді емес және оның салдарын болжау да қиын емес. Бұл жағдай жанжалдың жақын маңдағы аймақтарға кеңінен таралуы туралы мәселенің көтерілу мүмкіндігін туғызады [135].

Көптеген осы процестің аспектілері, әсіресе оның салдары әлі күнге дейін жергілікті, аймақтық ғана емес, сонымен қатар жаһандық ауқымда, әсіресе жақында болған оқиғалардың салдары тұрғысынан, ұқыпты назарды және терең талдауды қажет етеді. Жоғарыда айтылғандардың негізінде, «Араб көктемі» толқуы және өзге де аймақтарда кейіннен бейімделу мүмкіндігі, оның ішінде, мысалы ағымдағы жағдайы мен әлеуметтік-саяси тұрақсыздық болжамын бағалау әдіснамасын әзірлеудің шүбәсіз постсоветтік кеңістік үшін де маңызы бар.

Отандық зерттеушілерге келетін болсақ, «араб көктемі» үрдісіне Орталық Азияға төндіретін қауіпсіздік мәселесі тұрғысынан басты назар аударады. Орталық Азия – бұл жаһандық және аймақтық державалар тоғысатын аймақ. Әлемнің басқа бөліктерінде бұл сирек кездеседі. Ресей, Қытай, АҚШ, Еуропа, Үндістан, Жапония, Иран және Түркия мұнда өз ықпалдарын шешімді түрде кеңейтуде, нәтижесінде аймақтың маңызы артып келеді. Аймақ алпауыт державалардың да, өзге елдердің де өзара іс-қимылының үлкен аренасына айналды» [136].

Аймақтағы және оның айналасындағы геосаяси ахуалдың өрбуіндегі жаңа кезең Орталық Азияға ірі ойыншылардың рөлі мен әсер ету деңгейінің біртіндеп өзгеруімен сипатталды. «Араб көктемі» оқиғалары Орталық Азия елдеріне, атап айтқанда Қазақстанға қандай ықпалы болуы мүмкін?» – деген сұрақтарға сараптамалық талдау жасалынады. Қазіргі уақытта Орталық Азия жеке халықаралық аймақ ретінде өмір сүруде, өйткені көп бағытты сыртқы күштер бір-біріне осы аймақты әлемнің басқа іргелес аймақтарында толығымен таратуға мүмкіндік бермейді.

Бірқатар қазақстандық сарапшылардың пікірінше, араб әлемінің өзгеруінің мынадай салдары күтілуі керек:

- араб мемлекеттерінің либералды және тәуелсіз ұлттық саясаты, аймақтық саясат саласындағы үлкен тәуелсіздікпен бірге;

- сыртқы күштердің Солтүстік Африкадағы үрдістер мен оқиғаларды анықтау қабілетінің айтарлықтай төмендеуі;

– Каир, Бағдад және Дамаскінің Араб Шығыстағы саяси алдыңғы қатардағы жетекші ойыншы ретіндегі жандануы;

– Иранның жақында араб әлеміндегі беделі мен ықпалын арттыру түріндегі артықшылықтарын жоғалтуы;

аймақтық көшбасшы ретіндегі жаңа мәртебесінің арқасында Түркияны ықтимал нығайту;

– «өркендеу исламизациясының» қаупін сақтау, қоғамдық өмірдегі және заңнамалық саладағы исламдық, содан кейін исламдық тенденциялардың күшеюі.

Егер біз Таяу Шығыстағы оқиғаларды мүмкін геосаяси салдарлар мен жаңа ұзақ мерзімді тенденциялар тұрғысынан талдауға тырыссақ, онда әлемдік мұнай-газ нарығы алдағы он жылда бұрын-соңды болмаған өзгереді деген қорытындыға келуге болады. Сонымен бірге, орта мерзімді перспективада сатып алушылардың нарықтағы позицияларының күшеюін және дәстүрлі көмірсутек шикізатының бағасының едәуір төмендеуін күтуге болады. Осылайша, жаһандық энергетикалық нарықтың шешуші ойыншылары, ең алдымен жеткізуші елдер жаңа сынаққа тап болады және өздерінің энергетикалық стратегияларына байыпты түзетулер енгізуге мәжбүр болады. Қазақстан да осы перспективаны ескеруі керек.

Бір жағынан алпауыт державалардың құлдырауы мен Таяу және Таяу Шығыстағы саяси вакуумның пайда болуын болжауға болады. Екінші жағынан, Қытайдың нығаюы мүмкін. Араб Шығыстағы ауқымды сілкіністер Қытайдың Араб-Африка аймағындағы рөлінің күшеюіне жаңа серпін берді Солтүстік Африкадағы оқиғалар қазіргі жағдайда халықтың наразылығы тек кедейліктен және халықтың қиын экономикалық жағдайынан туындағанын көрсетті [103]. Дағдарысты толқулар әлеуметтік жағынан тұрақты мемлекеттерді де қамтыды. Халықтың түрлі топтары арасында кірістің әділетсіз бөлінуі өте жағымсыз деп қабылданады. Бұл жағдайды көптеген мемлекеттің саяси элиталары ескеруі керек.

Ливиядағы оқиғалардан кейін Орталық Азия мемлекеттері қауіптің неғұрлым елеулі спектрін ескеруге мәжбүр. БҰҰ-ның Қауіпсіздік Кеңесінің Ливияға қатысты қарары егемен мемлекеттің ішкі істеріне шетелдік азаматтардың билік органдарының қарулы зорлық-зомбылықтан қорғау сылтауымен мүмкін болатын араласу аясын кеңейтті. Кез келген ұлтаралық қақтығыс осындай себепке айналуы мүмкін. Қазақстанда 2011 жылы Жаңаөзендегі оқиғалар діни экстремизмге қатысты Қазақстандағы жағдайдың қолайсыз екенін көрсетті.

Орталық Азия аймағындағы тұрақсыздық белдеуін қалыптастыру саясатын ескере отырып, республикадағы әлеуметтік теңсіздікті діни эмиссарлардың Қазақстанға берілуін белсенді қаржыландыратын сыртқы ойыншылар белсенді қолданады. Әлемдік қоғамдастық үшін Араб Шығысындағы қазіргі оқиғалардың басты қатері – бұл саяси немесе исламдық күштерге тәуелді мемлекеттердің үздіксіз белдеуін құру мүмкіндігі. Қалай болғанда да, мұсылман әлеміндегі күшті толқулар кең еуразиялық кеңістіктің тұрақтылығы

мен қауіпсіздігіне сөзсіз ықпал етеді, радикалды исламизмнің өршуіне, алпауыт державалардың араласуына, ескі қақтығыстар мен жаңалардың пайда болуына, мұнай бағалары динамикасының өзгеруіне және бүкіл аймақтардың геосаяси қайта құрылуына әкелуі мүмкін.

С.К. Әмірбекова, Е.Ұ. Байдаров ресейлік және отандық ғалым-шығыстанушылардың «Араб көктемінің» себеп-салдарының зерделену аясы басым көпшілігі осы кезең аралығында араб елдеріндегі болған оқиғалар революция сипатында өткенін мақұлдайтынын айтып өтеді. А.О. Қарымсақов, К.Н. Мақашева «Араб көктемі» және оның Еуропалық Одақтың аймақтық стратегиясына ықпалын талдайды. А.Қ. Тахтанова Египет революциясының әлеуметтік алғышарттарының бірі ретінде әлеуметтік теңсіздікті кіргізіп отыр. Д. Сәтпаев, Т. Үмбеталиева, А. Чеботарев, Е. Алияров, А. Жүсіпова, М. Әбішева, Р. Жұмалы, Д. Қосназаров, Н. Сұлтанмұратовтардың «Молотов коктейлі. Қазақстан жастарының анатомиясы» (Коктейль Молотова. Анатомия казахстанской молодежи) атты кітабы отыз жасқа дейінгі жастар арасында пайда болатын пассионарлық белсенділіктің мүмкін жолдарын талдауға тырысады. Досым Сәтпаевтың айтуынша, Таяу Шығыстағы Араб көктемі оқиғалары авторлар тобын кітап жазуға түрткі болған. Егер тіпті саяси емес мотивация жастар бұқарасын толқуларға итермелеуге қабілетті болса, онда саяси негіздегі және адамдардың белгілі бір топтары басқаратын іс-әрекеттердің немен аяқталуы мүмкін екені белгісіз. Д. Сәтпаев жастарды зерттеумен айналысқан серіктестері сияқты өзінің де дамудың эволюциялық жолының жақтаушысы екенін баса айтты, дегенмен елдегі оқиғалардың даму логикасы егер біз жастар саясатына байыпты қарамасақ, осы Араб Көктемінің Орталық Азияда, оның ішінде Қазақстанда қайталануына алып келуі мүмкін деп болжайды.

Досым Сәтпаев, Толғанай Үмбеталиева, Андрей Чеботарев, Расул Жұмалы, Рүстем Қадыржанов, Замир Қаражанов, Айдос Сарым, Айман Жүсіпованың «Ымырт аймақ» немесе өтпелі кезең тұзақтары» (Сумеречная зона» или «ловушки» переходного периода) атты ұжымдық монографиялары Египетте және басқа араб елдерінде болып жатқан саяси оқиғалар аясында шолу посткеңестік елдердің саяси режимдерін зерттеушілер үшін аса маңызды еңбек. Кітап төрт бөлімге бөлінген. Жабық саяси жүйелердегі «Пірлердің таңы мен іңірті» атты бірінші тарауында авторитарлық елдердегі саяси жүйенің ерекшеліктері талданады, демократиялық емес режимдердің «екіжақтылығы» нақты елдердің мысалдарында көрсетілген. Осылайша, авторлар «авторитаризм демократияны имитациялауға, елде демократиялық институттарды енгізуге мәжбүр: сайлау, биліктің бөлінуі, парламент және т.б., саяси бәсекелестік, плюрализм және қатысу қағидаларын ұстанатынын мәлімдейді. Әйтпесе, халықаралық қауымдастық алдында сіздің заңды екеніңізді дәлелдеу қиын екенін пайымдайды.

Египеттегі заманауи саяси оқиғаларды байқай отырып, авторлардың «авторитарлық қоғамда заң мен конституция басқарушы элитаның да, бұқараның да құрметіне ие болмайды» деген тұжырымына тағы бір рет сенімді

бола алады. Жоғарғы жағында олар билеушінің қолында билікті кеңейту құралы ретінде қарастырылады. Оны құлатқысы келетіндер де заң мен конституцияға ешқандай мән бермейді». Ең өкініштісі, бұл режимдер конституционализмнің «конституция», «мерзімді сайлау», «жергілікті өзін-өзі басқару» және т.с.с құндылықтарын төмендетеді.

«Король өлді!, ... жасасын!? деп аталатын екінші тарауда өтпелі қоғамдардағы билік транзитінің шетелдік тәжірибесі», шет елдердегі биліктің трансформациялануының «жұмсақ» және «қатты» сценарийлері, посткеңестік кеңістіктің кейбір елдеріндегі «түрлі-түсті революциялар», «араб көктемі» зерттелуде. Авторлар бұл елдердегі жастар саясаттың қозғаушы күшіне айналды деп сенімді түрде дәлелдейді. Өздерін ең қолайсыз әлеуметтік-экономикалық жағдайда табатын жастар. Мысалы, жаппай наразылықтар қарсаңында халықтың осы санатындағы жұмыссыздық 50% немесе одан да көпке жетті. Сонымен қатар, жұмыссыздар арасында жұмыс орындарының жоқтығынан қоғамнан өз орнын таппаған жоғары оқу орнындарын тәмамдаған көптеген түлектер болды (әсіресе гуманитарлық мамандықтар бойынша білім алған).

Араб элиталарының жауапсыздығы мен қателіктері, мемлекетті аяусыз тонауын бір сәтке тоқтатпауы шыдамы шегіне жеткен халықтың төзімін тауысып, ашу ызасын туғызды. Эйфорияға түсіп, ел байлығын арсыздықпен иемденіп қана қоймай, фантастикалық байлықтарын бәріне ұялмай көрсетіп отырды». Қазіргі таңда біздің елдерімізде де бай-дәулетті жандардың өз байлықтарын бәріне көрсету тенденциясы болып жатқандығына бәріміз куә болып отырмыз. Әлеуметтік желідегі «алтынмен апталған жастар» деп аталатындар қымбат автокөліктері мен өзге де бағалы заттарымен бәсекелеседі. Бұл тенденция азаматтардың әлеуметтік мемлекет қағидаттарына деген сенімін, қоғамдағы теңдікті бұзып, оның қабаттары арасындағы алшақтықты ұлғайтудың ықтимал қаупін қамтиды.

Жұмыстың мазмұнына ықпал еткен, өзіндік тұжырымдарын жасауда негізге алған әлемге танымал отандық сарапшылардың бірі Расул Жұмалының Қазақстан стратегиялық зерттеулер институтының қолдауымен жарық көрген монографиясы XX және XXI ғасырлардағы Таяу Шығыстың өзекті мәселелеріне арналған. Кітапта араб-израиль қақтығысы, Сирия мен Ирактағы азаматтық соғыстар, діни экстремизм мен терроризмнің өршуін қоса алғанда, аймақтағы қазіргі тенденциялар мен қақтығыстардың себептеріне ерекше назар аударылған.

Е. Байдаров, С. Әмірбекова, З. Илиясова, Б. Батырханның «Қазақстан Араб көктемі контекстінде» («Казахстан в контексте «арабской весны») деген еңбектерінде Қазақстандағы ислам экстремизмі жағдайына жалпы сипаттама бере отырып, халықтың түрлі топтарының, әсіресе жастардың радикалдану деңгейін төмендету және олардың террористік іс-әрекеттерге араласуын болдырмау мүмкіндіктерін қарастырады. «Араб көктемі» төңкерістерінің Орталық Азия аймағына әсері, ол бірінші кезекте терроризмнің күшею түрінде көрінеді; жастар арасындағы экстремизмнің алдын алу және елді террористік

идеялардың сырттан енуінен қорғау тетіктері; терроризм идеологиясына қарсы тұру бойынша Қазақстан Республикасы билігінің заңнамалық, нормативтік, ұйымдастырушылық және басқа тетіктерін қалыптастыру және жетілдіруді қажет етеді.

Әлбетте, Араб Шығысында болып жатқанның бәрі Ресейдің, Еуропалық Одақтың, Қытайдың, Түркияның, Иранның және басқа да державалардың мүдделеріне әсер етпей қоймайды, ал Қазақстан олармен халықаралық және геосаяси мүдделер тұрғысынан байланыста [137].

Қазақстандағы «Араб көктемі» сценарийлерінің ықтималдығы туралы: іске асыру тетіктері және діни факторды талдаған автор К.Г. Соколовский іс жүзінде араб оқиғаларында көтерілісшілер партиялар, көшбасшылар, идеялар мен бағдарламаларсыз жеңгенін, охлократия әрдайым алдын-ала болжанбайтын, бақыланбайтын және өте жойқын күшке ие екенін, сонымен бірге, саяси, құқықтық, қоғамдық демагогия, нигилизм және халықтың белгілі бір сегменттерінің әлеуметтік надандығын діни экстремистік топтың өкілдері өздерінің қалаған жағына бұрмалануын айтады. Қазақстанда осындай жағдайдың алдын алу үшін, маргиналды халықтың әлеуметтік бейімделуіне арналған кешенді мемлекеттік бағдарламаларды әзірлеу және іске асыру қажет екенін атап өтеді [138].

Сонымен қатар, Сирия азамат соғысы, жаппай босқындардың кетуі, соғыс қылмыстары мен адам құқықтарының бұзылуынан қатты күйзеліске ұшырады, сондықтан егер ол мүлде қайта құрылуы мүмкін болса, бұл елді және оның қоғамын қайта құру үшін кем дегенде бір ұрпақ қажет болады. Өз кезегінде Йемен азаматтық қақтығыстар мен Сауд Арабиясының әскери араласуымен байланысты дағдарысты басынан кешіруде; Ливия 2011 жылы Муаммар әл-Қаддафи тақтан кеткеннен бері терең бөлініп, ешкім басқармайтын елге айналды. Әрине, Ислам мемлекеті пайда болғанын ешкім елемейді мүмкін емес. Біз араб көктемінен және одан кейінгі оқиғалардан сабақ алып, аймақтағы елдердің автократияға бейімділігін өзгертуге мүмкін бе соны анықтауымыз керек. Біріншіден, үкіметтік реформалар көбінесе сәтсіз болатынын білеміз.

Араб диктаторлары өз билігін сақтау үшін жиі репрессияға жүгініп, шектеулі саяси реформаларды қолданды. Өзінің қарсыластарының саяси қызметіне шектеу қоя отырып, әлеуметтік наразылыққа толы отырған қоғамның бағытын бұра салу диктаторлардың бірден бір қолданатын әдістеріне айналды. Көптеген белсенділер мен ғалымдар мемлекет жүргізіп отырған саясат, олардың кемшіліктеріне қарамастан, демократиялық реформалар үшін айтарлықтай мүмкіндіктер береді деп санайды. Осы көзқарас бойынша, шектеулі демократиялық процестерге қатысатын оппозициялық белсенділер саяси қарама-қайшылықтың шекарасын диктатордың бастапқы жоспарлағанынан тыс кеңейте алады. Осылайша, уақыт өте келе белсенділер біртіндеп ел ішіндегі күрделі реформалар арқылы демократиялық өзгерістерге қол жеткізе алады.

«Араб көктемі» мысалдарымен көрсете отырып, саяси мәдениеттің төмен деңгейі, басқалармен қатар, әлеуметтенудің тиімді институттарының

болмауымен байланысты, жастардың максимализмін радикалды әрекеттер арнасына бағыттау қаупі бар екенін атап көрсетеді отандық саясаттанушылар.

Кезінде сарапшылар қауымдастығы ТМД елдерінен келген иммигранттардан құралған исламистік террористік топтардың Орталық Азияға (ОА) шабуылын кеңінен талқылады. Сонымен қатар, қазірдің өзінде Түркіменстанмен, Тәжікстанмен және Өзбекстанмен шекарада шоғырланған террористік топтардың сандық құрамы туралы әр түрлі мәліметтер айтылды. сарапшыларда Орталық Азия, Солтүстік Кавказ және Ресейден келген адамдар құрған жамағат туралы нақты және нақты ақпарат жоқ.

Барлау агенттіктерінің хабарлауынша, біріккен сириялық оппозицияның бір-біріне қарсы тұрған үкіметтік күштер, «Ән-Нусра майданы», «Ислам майданы», «Ахрар әш-Шам», «Жейш әл-Мухаджир уәл-Ансар» сияқты экстремистік ұйымдармен бірге, екі жамағат соғысып жатыр, олардың құрамында Орталық Азия елдерінен келген иммигранттар бар – «Катайиб Имам әл-Бухарий» (KIB) және «Жамаат Абу-Салох» (DAS).

ИШИМ-де Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан және Тәжікстан өкілдері мен еріктілері кіретін «Мауреннахр» жауынгерлік тобы болғандығы туралы ақпарат тарады. Дәл осы Орталық Азия бөлімшесіне, кейбір сарапшылардың пікірінше, аймақтағы, соның ішінде Қазақстандағы бірқатар террористік актілерді ұйымдастыруға қаржы жіберіледі. Кейбір мәліметтерге сәйкес, ИШИМ Өзбекстандағы жағдайды Қырғызстанның оңтүстігі арқылы тұрақсыздандыруға ниетті. Болашақта ҚР-ға қарсы шабуылдарды болдырмау мүмкін емес.

Экстремистердің идеологиялық орталықтары, оқу-жаттығу лагерлері мен жетекшілері сияқты, Қазақстаннан тыс жерлерде де болды. Заңсыз қаржы аудару жүйесі енді ғана қалыптасуда, ал содырлардың саны әлі таңқаларлық емес. Қазақстандағы террористік топтардың өзара әрекеттесу әдісі желілік маркетингтік модельге ұқсайды. Жалғыз айырмашылық – Қазақстандағы террористік ұйымдардың желілік құрылымдары тік емес, иерархиялық емес, көлденең. Сілтемелер жүйесі бір деңгейде орналасқан, мұнда барлық түйіндер азды-көпті тең және автономды болады.

Жағдайды түсіну үшін Қазақстан аумағында экстремистер белсенділігінің осындай күрт өсуінің негізгі себептеріне назар аударған жөн. Бұл себептерді шартты түрде екі топқа бөлуге болады: әлеуметтік және саяси. Сарапшылар қазіргі моджахедтердің Өзбекстан ислам қозғалысы мен исламдық жиһад одағының бастауларында тұрған адамдардан мүлдем өзгеше екендігіне назар аударады. 1990 жылдардың аяғында. исламистердің айқын дәлелді және басты мақсаты – Орталық Азияда ислам мемлекетін құру болды. Қазіргі уақытта моджахедтер, Орталық Азияның тумалары, олар қаржы көп төлейтін жерде соғысатын жалдамалы әскерлер. Сондықтан содырлардың болашағы мен келесі соғыстардың аумақтарын топтардың өздері емес, олардың стратегиялық және қаржылық қолдаушылары анықтайды.

Кейбір сарапшылардың пікірінше, ИШИМ – бұл ресми түрде уаһабилердің бақылауында болғанымен, америкалық арнайы қызметтердің жобасы. Сонымен бірге Парсы шығанағындағы барлық уаһабилік монархиялар экономикалық

тәуелсіз болғанмен әскери тәуелсіз саясаты жоқ. ИШИМ-нің мақсаты өте ауқымды, олардың көздеп отырғаны тек Өзбекстанды тұрақсыздандыру емес, Ресей Федерациясы мен Қазақстанның мұсылмандық (Еділ-Жайық) аймақтары ИШИМ-нің түпкі нысанына айналып отыр

Сонымен, хабардар мамандар АҚШ пен оның уағабилік одақтастары өздері Қазақстан қол тигізбейтін ел болудан қалғанын анықтады деп тұжырымдайды. Олардың ойынша, Қазақстан ЕАЭО еліне айналды, сондықтан ондағы режимді өзгерту керек. Сондай-ақ, Қазақстан «Ислам мемлекеті» террористерінің онша ауыр емес болса да, олардың белсенді іс-әрекеттеріне қауіп төндіретін мемлекет. Негізінде, шамамен 15 жыл бұрын сарапшылар Қазақстандағы ислам экстремистерінің белсенділігі артады деп болжады, оны олар Ауғанстандағы және көршілес елдердегі жағдаймен байланыстырды, қазіргі кезде халықтың радикалдануына қатысты тұрақты тенденцияны, сондай-ақ дәстүрлі емес діни бағдар топтарының көбеюін айтуға болады. Кейбір сарапшылар Қазақстанды Орталық Азиядағы бірқатар төңкерістер немесе соғыстар нәтижесінде туындауы мүмкін «Ислам халифатын» құру алаңдарының бірі ретінде байыпты қарады.

Сарапшылар қауымдастығында халықаралық терроризм мен діни экстремизмнің Орталық Азия елдері мен нақты Қазақстанға қауіп-қатерінің ауқымына қатысты ортақ пікір жоқ. Алайда, аймақ мемлекеттері осы күштердің қызмет объектілеріне айналуы мүмкін екенін жоққа шығаруға болмайды, бұл үшін Орталық Азия елдерінің құқық қорғау органдары мен арнайы қызметтері, сондай-ақ ҰҚШҰ мен ШЫҰ шеңберінде алдын алу шараларын қабылдау қажет.

Қазақстан үшін міндет Ресейдің Сириядағы қарулы қақтығысқа енуінің әсерінен қалыптасып жатқан аймақтағы қарама-қайшылықты жағдаймен күрделене түседі. Каспий аймағы үшін маңызды және резонанс тудырған оқиға – Ресей Федерациясының 2015 жылы Сирия аумағына Каспийден бастап жасаған зымырандық шабуылдары болды.

Объективті түрде Ресейдің Сириядағы қақтығыстарға араласуы және Каспий теңізінен Иранмен келісілген зымырандық шабуылдары Ресей-Иранның ерекше қарым-қатынасын нығайтып, Ресейдің әскери-өнеркәсіп кешені үшін Иран нарығында жаңа мүмкіндіктер ашты, сонымен қатар Иран басшылығы мен Батыс басшылары арасындағы алауыздықты кеңейтті.

Тағы бір маңызды тақырып – дәстүрлі түрде Каспий теңізінің түбіне құбыр жүргізу мәселесі. Астраханьдағы саммит кезінде Түркіменстанның Каспийде құбырларды салу «олардың төменгі бөліктері бойындағы мемлекеттердің егемендік құқығы» деген мәлімдемесі көптеген іргелі мәселелердің әлі де болса шешілмегендігін растайды. Әскери фактор Ресей үшін транскаспийлік құбырлар бойынша ЕО және АҚШ-пен қиын диалогтағы қосымша карта болды. Саналы түрде немесе объективті себептермен Ресей Каспийге энергетикалық жобалардың әскери тежелу форматтарын қосады.

Әскери карта ойнау сонымен қатар шетелдік инвесторлар үшін су қоймасының жабылуын білдіреді, бұл Каспий аймағындағы қолданыстағы және

жоспарланған көлік-энергетикалық жобаларды қиын жағдайға қалдыруы мүмкін. Ресейдің Сирия қақтығысына қатысуымен байланысты жағдай Каспий маңы елдерінің су қоймасындағы акваториядағы қатынастардың шынайы сипаты қандай, олардың өзара әрекеттесу дәрежесі және олардың саяси диалогы қаншалықты сәтті деген сұрақ туғызады. Бір қызығы, Сирияның әскери науқанының арқасында аймақты сыртқы әлемнен жабу үшін байыпты күш жұмылдырған Ресей және белгілі бір дәрежеде Иран өздері аймақтың Таяу Шығыстағы әскери процестерге қосылуының қозғаушы күшіне айналуда. Болашақта қазақстандық дипломатияның нақты жағдайымен санасуға тура келеді.

Сирия дағдарысы Таяу Шығыстың қазіргі заманғы тарихындағы ең ұзақ дағдарыстың біріне айналды және аймақтағы барлық елдерге тікелей әсер етті. Көптеген сыртқы және ішкі күштердің қатысуымен жекелеген мемлекеттердегі жағдайға да, олардың Сирия оқиғаларына деген көзқарасына да әсер етті.

Ұзақ уақытқа созылған азаматтық қақтығыстың нәтижесіндегі САР-дағы гуманитарлық дағдарысты қазіргі тарихтағы ең ірі дағдарыс деп атауға болады. Сириядағы қақтығыс айқын сектанттық сипатқа ие болды: «Ислам мемлекеті» (ИМ) және «Ән-Нусра майданы» (DaN) террористік топтары, сонымен қатар заңсыз қарулы топтар, олардың қатарында бүгінде абсолютті көпшілігі радикалды исламшылдықты мойындаған жиһадшылар. Олар ғасырлар қойнауынан бастау алатын түрлі этникалық топтар мен конфессияларды ұстанушылардың бейбіт қатар өмір сүру дәстүрлерін бар күштерімен жоюға деген мақсаттарынан әлі де бас тартып отырған жоқ.

Сирия – ең ежелгі, алты мың жылдық өркениеті бар ел, халықтың жартысы қалаларда тұрады. Бұл толықтай жаңғыртылған зайырлы мемлекет, қалалары едәуір еуропаланған. Сириялық элита, мейлі әләуит болсын, әрі сүннит болсын, өркениетті Батыс әлемінің стандарттарымен өмір сүргісі келеді. Осыған байланысты әләуиттік немесе сүнниттік элитаның, друздардың, күрдтердің және басқаларының ғана емес, жалпы Сирия қоғамының бағыты қоғамның еуропалық моделінің ұқсастығына ұмтылумен астасып жатыр. Сирияда сондай-ақ шамамен 40 бәдеуилер руы бар рулық қауымдастықтар да бар. Әйткенмен олардың Ауғанстандағы тайпалар сияқты беделдері жоқ. Сириялықтар көп жағдайда өздерінің мүддесімен емес үлкен әлемнің мүдделерімен өмір сүреді. Сириялықтар үшін соғыс апат, ерекше нәрсе, сондықтан да Сирияда ИШИМ-нің құрамындағылардың басым көпшілігі сырттан келгендер. Сарапшылардың көзқарасында ИШИМ-ді саяси реттеу үшін әскери жолмен басып-жаншу және ығыстыру керек деген пікірлер басым.

Азаматтық соғыс жағдайында территорияның едәуір бөлігінде бақылаудың болмауы, сондай-ақ қоғамның барлық әлеуметтік және этникалық топтарына ИШИМ-нен тарапынан тікелей және айқын қауіптің төнуі елде әділ сайлау өткізу техникалық тұрғыданда, саяси тұрғыдан мүмкін емес болып көрініп отыр. Осындай атмосферада және тек кейбір провинцияларда өткен дауыс беруде Башар Асад жеңіске жетуі әбден мүмкін, бірақ бұл жеңістің мәні аз болады, өйткені оны Сирия қоғамының көпшілігі де, Батыс коалициясы да

заңды деп мойындамайды. Тағы бір көзқарас – Сирия халықаралық антитеррорлық күш-жігердің негізгі буыны және сириялықтардың өздері халықаралық көмекпен өзара келіспейінше, нақты саяси процесті бастамайынша, ИШИМ-ге қарсы күресте шешуші табыстарға жету қиын.

Бірқатар америкалық сарапшылардың пікірінше, Сириядағы азаматтық соғыс көптеген жылдар бойы жалғасады. Ішкі жағынан ел көптеген фракциялар мен әртүрлі мүдделерді көздеген топтардың эклектикалық қоспасынан тұрады. Олардың ішіндегі ең күштілері – Асадтың Баас режимінің қалдықтары. Әртүрлі сүнниттік қарулы топтар Иорданиямен шекаралас Дамасктың оңтүстігінде жеке территорияларды ұстауды жалғастыруда. Жиһадтық топтар мен олардың серіктестері өздерінің аттарын үнемі өзгертіп, территорияны өз бақылауларында ұстауда. Елде билік құрған хаосты пайдаланып сириялық күрдтер өздерінің квази-мемлекеттерін құрып алды, бірақ олардың болашағы туралы айту бұлыңғыр. Қазіргі уақытта Ливан Сирия үшін оңтайлы модель болып саналады, тіпті солай болмаған күннің өзінде, елді отыз жылдық үздіксіз соғыс күтіп тұр.

Бұл соғыс әлі жалғасуда, қазірдің өзінде кем дегенде бес майданда жүріп жатыр. Бірінші майдан – зайырлылар мен исламистердің қақтығысы. Екінші майдан – негізінен сүнниттік діни топтардың күресі. Үшінші майданда сүнниттер мен шииттер арасында сектанттық қақтығыс болып жатыр. Төртінші майдандағы қақтығыстар Иран мен Түркия арасында, екі аймақтық держава күшейіп келеді. Бесінші майдан – бұл Таяу Шығыстағы барлық қақтығыстарға жететін ең жоғарғы деңгей. Екі ғасырдан астам уақыт ішінде Таяу Шығыс елдері ұлы державалардың шахмат тақтасында кепілдікке айналды. Сирия мен Ирактағы ұрыс қимылдарына ашық қатысатын сыртқы күштердің тізімі таңқаларлық: АҚШ, Ресей, Австралия, Бельгия, Канада, Дания, Франция, Голландия және Ұлыбритания. Вашингтон Таяу Шығыстағы одақтастарын қолдауды жалғастыра берсе керек. Мұндай қолдау болашаққа арналған екі геосаяси міндеттерді бірден шешуге мүмкіндік береді:

1. Иранды әлсірету. Сирияның орнында сүнниттік (демократиялық немесе сәләфилік) мемлекеттің құрылуы Иранды Ливанмен байланыстыратын «шиит белдеуін» тоқтатады;

2. Ресей мен Қытайдың әлсіреуі. Режим құлағаннан кейін сәләфилердің Ресейге қарсы насихаты басталады, бұл қазірдің өзінде Ресейдің оңтүстік шекараларында ұлттық қауіпсіздікке тікелей қатер төндіреді. Сәләфиттік насихат Қытайға, әсіресе ШҰАР-да Қазақстанмен шекарада қауіп төндіреді. Таяу Шығыстағы күштердің тепе-теңдігі Сирия дағдарысының нәтижелеріне байланысты. Мұнда Сауд Арабиясы мен Иранның мүдделері тоғысып, олардың әрқайсысы негізгі ислам мемлекеті мәртебесін талап етеді. Екі елдің де айқын ұстанымы әлемге ислам әлемінде қалыптасқан терең қайшылықтарды анық көрсетті. Ең ықтимал сценарий Сирияны үш негізгі бөлікке бөлетін сценарий сияқты көрінеді. Әләуиттер шоғырланған ірі қалалар мен жағалаудағы аймақтарды бақылауды сақтай отырып, олардың бірін Асад режимінің

қалдықтары бақылайды. Елдің екінші бөлігі сириялық күрдтерге кетеді. Үшінші аймақ сүнниттік арабтар басым болатын хаос аймағын білдіреді.

Мүмкін, бір-үш жыл ішінде Сирияда әрекет ететін күштер, қазіргі уақытта ИШИМ және «Әл-Қаида» деп аталған, өз территорияларын бақылауды жоғалтуы мүмкін. Алайда, мәселе бұл ұйымдарды жеңу және олар басып алған аумақты босату емес, өйткені қарулы күштер саны жеткілікті және сырттан қолдау болған жағдайда бұл тапсырма іске асыру әбден мүмкін. Мәселе мынада, егер бұл аумақтарды шетелдік әскерлер басып алмаса бұл топтар жоғалған территорияларды қалпына келтіріп қайтадан басып алуы да мүмкін.

Алайда, азаматтық соғыс тек Сирияның өзінде ғана қалмайды. АҚШ пен Ресей радикалды исламистерді ел ішінде ұстай алған жағдайдың өзінде де, Сирия Таяу Шығыстың әртүрлі елдері қолдайтын күштердің шайқас алаңына айналып отыр. Осыған байланысты Ресей мен АҚШ-та ортақ мақсатты көздейді, дегенмен олардың арасында кейде келіспеушіліктер туындайды. АҚШ үшін аймаққа кенеттен басқа мемлекеттер немесе беделді топтар Сирияға өз позициясын орнату мүмкіндігі басты қауіп болып саналады. АҚШ ИШИМ мен онымен байланысты топтарды исламдық терроризм қаупі ретінде ғана емес, сонымен бірге сүннит араб әлемін АҚШ-қа қарсы біріктіретін ықтимал күш ретінде қарастырады. Сонымен қатар, АҚШ бұл топтарды АҚШ аймақтағы күштер тепе-теңдігін қамтамасыз етуде сүйенетін елдер үшін де қауіпті деп санайды.

Көптеген онжылдықтар бойы АҚШ пен Түркия арасында Одақтастық қатынастар дамып келеді. Түркия – НАТО мүшесі. Бірақ мемлекет нығайып, дамыған сайын Вашингтонмен ұлттық мүдделердің негізгі мәселелері бойынша келіспеушіліктер көбейе түседі. Түркия бұл мәселелерде АҚШ-қа қарсы тұруға әлі күші жетпейді, бірақ оны уақыт көрсетеді. Мұндай жағдай орын алған кезде АҚШ Түркияның Таяу Шығыста кедергісіз үстемдік ете алмайтындығына көз жеткізгісі келеді. Ұл Ресей мен АҚШ үшін ортақ мүдденің тағы бір саласы. Иран да күштер тепе-теңдігінің маңызды бөлігі. Бұл жерде АҚШ пен Ресей мүдделерінің қиылысы анағұрлым күрделі болып көрінеді. Америкалықтар Иранның көмегіне мұқтаж, ал болашақта Иран Түркияға қарсы салмақ ретінде әрекет етуге шақырылады. Алайда, АҚШ Иранның ядролық қаруына ие болуына жол бермейді. Олар Иранның аймақтағы үстемдікке деген кез келген әрекетіне тосқауыл қояды және Түркияның біртұтас сүнниттік араб державасын құруына жол бермейді.

Таяу Шығысқа қатысты АҚШ пен Ресей арасында толық келісім жоқ. Алайда, олардың айырмашылықтары «қырғи қабақ соғыс» кезіндегі текетірес деңгейімен салыстыруға келмейді. Екі ел де исламшыл идеологияның таралуын шектеуге тырысады және Таяу Шығыстағы кез келген елге немесе елдердің тобына олардың мүдделеріне қарсы шығуына жол бермейді. Олар қандай-да бір жолмен, мысалы, баррикадалардың қарама-қарсы жағында соғысып жатқан Сириядағы топтарды қолдай отырып, бәсекелестіктерін жалғастырады. Алайда олардың түпкі мақсаты бір, ол Таяу Шығыс проблемаларын Таяу Шығыстан ауқымынан асып кетпейтініне көз жеткізу.

Ресей ресми Дамаскіні құлап қалудан құтқарды, ол ИШИМ-мен күресте күшейту арқылы Асад режимінің құлауының алдын алды. Сирия маңызды элемент бола тұрса да ол жалғыз емес, Ресейдің қатысуымен процесс тез өзгеруде.

Батыс сарапшыларының пікірінше, Сирияның таяу болашағы бұлыңғыр көрінеді. Соғыс және исламшылардың әрекеттері көптеген жылдар бойы жалғасады. ИШИМ мен «Әл-Қаида» сәтсіздікке ұшырайды, бірақ олар жеңілмейді. Түркия күшейіп, Сауд Арабиясы позициясы әлсірейді, Иран өзінің стратегиялық жоспарларын жасайды. Күрдтер өздерінің мемлекеттілігі үшін күрестерін жалғастырады. Бірақ мұндай бейберекет жағдайда АҚШ та, Ресей де қол қусырып отырып, аймақтағы жағдайдан алшақтай алмайды.

1.3 Араб дағдарысы және өркениеттер қақтығысы теориясы

Қазіргі кездегі мұсылман әлеміндегі ең маңызды үдеріс «Араб көктемі» деп аталады – 2011 жылдың басында Тунис, Египет, Йемен, Бахрейн және Сирияны басып өткен революциялық толқын. Бұл толқынның жарылыстары кейбір басқа араб елдеріне де жетті. Бірақ «араб көктемі» өркениеттер қақтығысы теориясының сәтсіздігін бүгінгі әлемдегі басты қайшылық ретінде растайды.

Бұл теорияның негізін қалаушы америкалық ғалым С. Хантингтон болған бұл теория жаһандану әсерінен күшейіп келе жатқан өркениеттер мен мәдениеттердің жақындасуын елеусіз қалдырады. Өркениеттік белгілер қазір өзара байланысты әлемдегі техникалық және технологиялық серпіліс жағдайында қалыптаспайды. Әр түрлі өркениеттер өздерінің жеке бас ерекшеліктерін сақтай отырып, адамдар өмірінің, олардың өмірінің негіздерін өзгертетін жалпы ағымға ене бастады. Мұның бәрі «араб көктеміне» қалай әсер етті? Қоғамдық теледидар ақпараттарының домино жүйесін құруы кездейсоқ емес – Тунистегі революциялық оқиғалар бірден Египетке, содан кейін басқа елдерге таралды. Бұл оқиғалардың негізгі қозғаушы күші жастар Интернетті қолдана отырып, режимге қарсы сөйлеуді ұйымдастыра алды, бұл әсіресе Египетте көрініс тапты.

Сонымен қатар, Каирдегі Ат-Тахрир алаңында және басқа араб елдері мен шаһарларында жарияланған талаптардың діни емес, басқа өркениеттерге дұшпандық емес, жалпы табиғаты әділ сайлау, сөз және демонстрациялар, авторитаризмнен бас тарту, сыбайлас жемқорлықты әлеуметтік және экономикалық өмірдің барлық қақпаларына енгізу сияқты проблемаларды көтерді. Тіпті Бахрейндегі екі исламдық ағым өкілдері – шииттердің басым бөлігі мен билікте отырған сүнниттік азшылық өкілдері арасында қақтығыстар болған кезде де бұл оқиғалар діни мағынаға ие болмады, онда да көтерген мәселелері тендік, кемсітпеу және сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес талаптары болды.

Әр түрлі араб елдеріндегі режимге қарсы күштер бір-бірінен ерекшеленеді. Бірақ бұл елдердің ешқайсысында исламдық экстремистер бастаған демонстранттар болған жоқ, мемлекеттің зайырлы табиғатынан бас тарту,

шариғат қағидаларын сот практикасы мен қоғамдық өмірге енгізу туралы ешқандай талап қойылмады. Бұл исламдық ұйымдар, мысалы, Египет мұсылман бауырлары сияқты ықпалды ұйымдар маргиналға айналды дегенді білдірмейді. Олар болашақта сол немесе басқа түрде пайда болатын маңызды позицияларын сақтап отыр. Бірақ бүгінде екі тұжырымға келуге болады: біріншіден, араб әлемінің өз дамуының жаңа кезеңіне өтуі көптеген бақылаушылар ойлағандай ислам туының астына жиналып пайда болмады және өркениеттер арасындағы қайшылықтардан туындамады. Шындығында, бұл тұжырымдаманы XX ғасырдың екінші жартысына, Египетте, Сирияда, Иракта, Алжирде, Тунисте, Ливияда революциялық ұлтшылдар билікке келген кездегі кезеңге дейін уақытты айтуға болады, бұл отарлық кезеңнің аяқталуын білдіреді. Екіншіден, «араб көктемі» исламдық ұйымдардың өздеріне ықпал ете алмайды, олардың дифференциациясы үшін байсалды импульс жасайды, қалыпты тек қанатын ғана нығайтады. Ал Египеттегі «Мұсылман бауырлар» конституциялық және саяси қызмет жағына ығысып отыр.

Жоғарыда айтылғандар деректердің бәрі діни және мәдени сипаттағы қайшылықтардың болғанын жоққа шығармайды. Алайда, олар екі өркениеттің – батыстық және исламдықтардың «қайтпас қайшылықтарын» көрсетпейді, тек олардың арасындағы диалогтың дағдарысын көрсетеді. Мұндай дағдарысқа екі жақтың да кінәлі екені сөзсіз. Бұл кінәнің дәрежесінің өлшемі, кім алғашқы әрекетті кім жасағаны, оған кім жауап беретінін әлі де уақыт көрсетеді. Бірақ екі өркениеттің диалогы батыс елдерінде өркениеттік, дәстүрлі, тарихи ерекшеліктерін, оның халқының менталитетін ескермей-ақ батыста тамыр жайған демократия моделін Таяу Шығыс пен Солтүстік Африкаға күшпен таратуға тырысу арқылы туындайтыны анық.

Демократияны мәжбүрлеп енгізу Таяу Шығыстағы америкалық экспансияның белгісі ғана емес, сонымен қатар оның идеологиялық негіздемесі болды. Бұл әсіресе Иракта әскери операция жүргізген кіші Буштың әкімшілігі кезінде айқын көрінді. Ирактың әлемге қауіп төндіретін ядролық қаруы, «Өл-Қаидамен» тығыз байланысы бар, солардың ұйымдастыруымен 2001 жылғы АҚШ-қа қарсы террористік шабуыл ұйымдастырған деген ойларынан АҚШ дереу ауыстырып айнып шыға келді. Иракқа деген әскери интервенциясының бір себебі Саддам режиміне демократияны енгізу болды. Бұл Иракқа не әкелді? Шииттер мен сүнниттер арасындағы қатынастар үздіксіз қанды қақтығыстарға алып келді. АҚШ-тың әскери іс-қимылдары мен конфессияаралық дағдарыстың салдарынан 1 миллионнан астам Ирак азаматтары қайтыс болды, 5 миллионға жуығы елден кетті. Осы кезге дейін Ирактың қалаларының көшелерінде ондаған адам өмірін қиған жарылыстар естіліп жатыр. Мемлекеттік құрылымдардың исламдануда себебі Багдад үкіметі мен парламентінде жетекші орынды шиит партиялары алып отыр, Ирактың өзі бүгінгі таңда территориялық ыдыраудың алдында тұр.

«Араб көктемі» аймақ үшін тарихтан белгілі элементтерді және ерекше жаңа тәжірибені қамтиды. Сыртқы әсерлерден шабыт алған білімді және либералды көзқарасты ұстанатын жастардың аяқ астынан жаппай қозғалысы

жаңалық болды, әсіресе бұл Мысыр мен Тунисте айқын байқалды. Сонымен қатар, кейбір ұқсастықтарға қарамастан, Мысырда, Ливияда, Сирияда, Йеменде, Бахрейнде және басқа елдерде болған жағдайды теңестіру қате. Бір жағдайда бұл жастар мен орта таптың революциялық қозғалысы болса, екіншісі тайпалық көтеріліс, үшіншісі конфессионалдық топтың бүлігі және т.б.

«Араб көктемін» сипаттау үшін түрлі терминдер қолданылады. Бұл революция, бүлік, саяси дауыл, көтеріліс, төңкеріс, «Facebook» жастар қозғалысы, тіпті азаматтық соғыс. Терминологиядағы айырмашылық тек ақыл-ойдағы шатасуларды ғана емес, сондай-ақ араб қоғамдарындағы терең және ішкі өзгерістер процесінің артында тұрған әртүрлі қайшылықты шындықты бейнелейді, олардың әрқайсысы кейде бір-біріне ұқсаса, кейде бір-біріне ұқсамайды.

Тіпті бұл көтерілісті табиғи факторға теңеген көзқарастарда болды. Мысалы, қар қатысушылардың таза ниетін білдірсе, ал аяз температураның өзгеруін, суық кез, қардың түсуі, дауыл қиындықтарды, жарияланған мақсаттардан бас тарту, бақытсыздық, соқтығысуды білдіреді деп жазған пікірлерде аз емес. Соның бірі академик Е.М. Примаков «Араб көктемінен кейін аяз келді, ол исламшыл күштердің өсуі деді, бірақ «оларды біртұтас дүние деп қарастыруға болмайтындығын айтты [139].

Араб көктемі аязбен аяқталғаны туралы Ресей Федерациясының діни бірлестіктері кеңесінің мүшесі А.А. Игнатенко де жазды. Ол «араб монархиялық режимдері дамып келе жатқан контрреволюцияның қозғаушы күші» ретінде санады [140]. «Араб қысы» термині қазіргі уақытта саяси тәжірибе мен ғылымда терең орын алған. Бұл кезең араб әлемі мен айналасында болып жатқан, «араб көктемі» нәтижесінде туындаған қауіп-қатерлерді дәлелдейтін, көптеген өзгерістер кезеңімен байланысты, дәлірек айтсақ өзінің аяқталмауында, қазіргі жақтаушыларымен өзара байланыста болуында болып отыр. Алайда, Мысырлықтардың көпшілігінің пікірінше, Президент Мухаммад Мұрсидің кезінде 2011 жылғы 25 қаңтардағы революция нәтижесінде де ешбір өзгеріс болған жоқ, елде наразылық күшейді.

2013 жылдың қаңтарында халық арасында сауалнама жүргізген Ибн Халдунның атындағы Каирлік орталықтың деректері бойынша респонденттердің 82% -ы бәрін қайтадан бастау үшін әскери тәртіпке қайта оралуды қалайды. Ол Эфиопиядағы I Хайль Селассиді құлатқаннан кейінгі жастар арасында таралған сөзді еске салады: «Бір диктатор мыңнан жақсы». Осылайша, Мысырда да, басқа елдерде де «араб көктемі» бұрын жинақталған қарама-қайшылықтарды жоя алмады, оған қоса қатаң теократиялық режимді құру қаупін туғызды.

Дегенмен, Мысыр мен Тунисте исламистер демократиялық жолмен сайланды және бұнымен әлемдік қауымдастық санасуы керек. Олармен серіктестік құру арқылы көп нәрсеге қол жеткізді, және билік басындағы исламистерге қарап, АҚШ-тағы В. Вильсон атындағы Әлем және халықаралық ғалымдар орталығының қызметкері Робин Райт «араб көктемі» дағдарысы жайлы «жалған көктем» деп айтудың қажеті жоқ деген пікірді айтты [141].

Сондай-ақ, «араб көктемi» дағдарысын тек исламизммен байланыстырушылар да қателеседi, олар исламның рухани, моральдық, жақсы құндылықтарын, адамгершiлiк бағытын жоққа шығарады.

Сондай-ақ, демократия сайлау барысында оппозициядан жеңiлгендерiн мойындауын талап еттi. Бiрақ Египеттi құтқару жөнiндегi Ұлттық майданның жетекшiсi және Конституциялық партияның басшысы Мұхаммед әл-Барадеи жайлы бұлай айту мүмкiн емес. Бұған Джорджтаун университетiнде саясаттанушы Самер Шехат жақсы сипаттама берген: «Бiз үшiн Мысырдағы дилемма либерал емес демократтардың және демократ емес либералдардың болуында» дедi. «Араб көктемi» өткен елдердегi үкiметке қарсы наразылыққа демократияны, жақсы өмiрдi және үкiмет тарапынан құрметтi талап етiп шыққандардың рөлi жоғары болды. «Араб көктемi» елдерiндегi өзгерiстерге қатысқан топтар аймақтағы жаңа саяси конфигурацияның қалыптасуына ықпал еттi.

Осыған байланысты МГИМО-ның Өркениеттер Серiктестiгi Орталығының директоры В.В. Попов пiкiрiнiң дұрыстығын мойындаған жөн: «қазiргi уақытта билiкке келiп жатқан исламисттердiң дұрыс бағалауы практикалық маңызға ие болып отыр. Олар тәуекелдерден бас тартып, әлеуметтiк-экономикалық даму, халықтың әл-ауқатын жақсарту мәселелерiмен айналысуда. Бұл исламшыл реформаторлар болашақта айқын түрде зорлық-зомбылық туралы уағыздайтын сәләфи радикалдарынан iргелерiн алшақ салатын болады. Ислам қозғалыстарындағы экстремистер мұсылмандардың жалпы санының тек жүзден бiр бөлiгiн ғана құрайды». Мысырда және араб әлемiндегi басқа елдерде мұсылман дiнбасыларының өкiлдерi арасында (төменгi деңгейлердi қоспағанда) дiннiң мемлекеттен бөлiнуiн қолдайтындар бар. Осылайша, «араб көктемi» кезiнде Каирдегi әл-Азһар мешiтiнiң имамы Шейх Ахмед әл-Тайып мысырлықтар үшiн адам құқығын қорғаудың маңыздылығын, еркiндiктi және дiни институттарды мемлекеттен шығаруды қолдаған.

Осылайша, араб әлемiнде саяси және конфессиялық арена бiртiндеп плюралистiк бола бастады деп болжауға болады, дегенмен бұл тенденцияларға қарсылықтарда пайда болды. «Араб көктемiнен» кейiн туындаған тағы бiр мәселе – қарулы қақтығыстар мен ашық дiни соғыстардың жаңа қарқынының пайда болуы. Қазiргi шейiт пен сүнниттер арасындағы қарулы қақтығыстар осыған дәлел болып отыр [142].

Бiр жағынан, Сирия қарулы оппозициясы, Араб мемлекеттерi лигасы, бұлардың барлығы дерлiк араб елдерi, әсiресе, Сауд Арабиясы мен Катар, АҚШ, Еуропа елдерi, соның iшiнде Ұлыбритания және Франция, Түркия қатысып жатқан Сирия шиеленiсi және екiншi жағынан, Иран, ливандық Хизбалла ұйымы, Ирак қолдап отырған президент Башар Асадтың Сирия режимi, Е. Николаевтың айтуынша, «Таяу Шығыстағы екi негiзгi ислам ағымдарының арасындығы алшақтықты кеңейтедi және аймақты державалардың күрес алаңына айналуға» деген пiкiрдi ұстанады.

Сирияда «араб көктемiнiң» терiс және жағымды аспектiлерi көрiндi, атап айтқанда, этноконфессиялығына қарай халықтың бөлiнуi, өңiрлiк емес

державалардың араласуы, БҰҰ-ның әлсіздігі, араб мемлекеттерінің қарсыласуы, демократиялық құрылымдардың әлсіздігі, Израильдің агрессиясы, Египеттің, Сауд Арабиясының, Катардың, Иранның, Түркияның гегемониялық ұмтылысы, трансұлттық, аумақтық және мемлекет ішілік терроризмнің күшеюі, Үлкен Таяу Шығыстың қайта құрылуы және т.б жатады.

Батыс пен араб мемлекеттерінің геосаяси бірлестігі бірден байқалды, соның ішінде «араб көктемі» тікелей әсер етпеген мемлекеттер де бар. Ресми Сирияға жасырын және айқын соққылар, шиеленістер мен қысымның барлығы Иран мен Палестинаның қарсыласу қозғалысына Израильден қорғанау мақсатында Америка тарапынан айқын ескерту болып табылды. «Араб көктемі» барысында оң және теріс өзгерістердің барлық түрін өз мүдделеріне пайдалану саясаты АҚШ пен Батыстың басты міндетіне айналып отырды.

АҚШ пен оның одақтастары Таяу Шығыста орналасқан тек қана Израильге қызығушылық танытып отыр. Аймақтық оқшаулаудан қорыққан және ЕО Израильдің Палестинаға қарсы топтардың санын тоқтату үшін, Вашингтон Израиль премьер-министрін Түркия алдында гуманитарлық жүкті блокталған Газ секторына апара жатқан тоғыз түріктің өлімі үшін кешірім сұрауға көндірген. Бұл Израиль мен Түркия қатынасын қалпына келтіру үшін жасылды. Осылайша Тель-Авивті тағы бір мемлекет қысымынан қорғады, оған қоса ол НАТО мүшесі, ал бұл Башар Асад жүйесін ауыстыру америкалықтардың жоспарын бұзатын еді.

2013 жылдың жазының басынан АҚШ «Антиасад альянсының» басқа мүшелерімен бірге Сириядағы азаматтық соғыста оппозиция жағын қолдады. Сириядағы әскери әрекеттердің дамуына алаңдаушылық Вашингтонның болжауынша, «революция немесе азаматтық соғыс болса, жағдай мүлде өзгеруі мүмкін, сонда Израильдің оңтүстігінде де, солтүстігінде де шиеленіс болады, Батыс жағалауда жаңа интифада болу қаупі туады және Шығыс Жерорта теңізіндегі газ кен орындары жөнінде Түркиямен талас болуы әбден мүмкін» деген пікірді ұстанады [143]. Мұнда Израиль мен АҚШ-та қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін Башар Асадты биліктен түсіріп, Түркия мен Тель-Авивті достастырып, араб әлемінде мемлекеттер арасында бәсекелестікті күшейтіп, сондай-ақ ислам ішіндегі араңдатушылықты тереңдету арқылы басқа жол таңдап отыр.

Аймаққа ықпал ету үшін саяси қарсыласу діни қарама-қайшылықтарға ұласып, терроризмді және араб халықтарының бөлінуін күшейтіп жатыр. Екі әскери – конфессиялы бір-біріне қарсы тұрушы топтар құрылды: біріншісі бұл – мемлекеттер мен аймақтарды қамтитын «шииттік доға», оның ішінде Иран, Ирак, Сирияның жартысы, Бахрейн мен Йеменнің шейіттер тұратын аумағы, Сауд Арабиясының әл-Хаса шығыс провинциясы, сондай-ақ Ливанның солтүстігі. Бұған қарсы белсенді іс-әрекет жүргізіп жатқандар Сауд Арабиясы, Катар және басқа араб елдері. Бұл жерде негізінен сүнниттер, яғни «сүнниттік доға» мемлекеттері болғандықтан, олар өздерінің шейіт көршілерінің басымдылық танытқанын қаламайды.

М.Б. Пиотровскийдың пайымдауынша, бұл діни қақтығыстың нәтижесінде араб ұлтының бірлігі бұзылып жатыр. Ал бұл әлемнің этноконфессионалды және лингвоязық көрінісін қайта құруға, оған қарама-қайшылықтарды енгізуге, қақтығыстардың күрделілігі болжамсыздыққа әкеледі. Израиль Башар Асадқа тек арабтар арқылы соғысуды ұсынуда. Бірақ бұл жағдайда Израильдің жағдайы одан да қауіпті және қатерлі болмақ, бұл жағдай Сирияда өзінің белсенділігін Иран танытып отыр. Президенттік сайлаудан кейін Руханидің Тегерандағы жеңісінен кейін, Ислам революциясының төрт мың сарбазы, Иранның қарулы күштерінің таңдаулы бөлігі Дамаскқа жіберілгені туралы жарияланды.

Діни фанатизм Тель-Авивтің араб көршілеріне деген қарсылық агрессия нәтижесінде пайда болды. Израильге деген жек көрушілік, Сириядағы азаматтық соғыста қарсыластар егер шетелден күшті қолдау алса, Израильге қарсы күш қолдануға әкелуі әбден мүмкін. Сондай-ақ Израиль Үлкен Таяу Шығыстағы саяси және әскери жағдайларға әсер ету мүмкіндігін жібермей отыр. Жаңа ахуалда оның басты жаулары – Иран, Сирия, Хизбалла және палестиналық қарсыластары, оның ішінде Газа Секторындағы ХАМАС. Сириядағы Асад режимі жеңіліп егер жойылса Тель-Авивтің арабтармен соғысының ірі жеңісін білдіреді. Сирия қазіргі уақытта Палестина халқының ең сенімді қорғаны болып саналады.

Тегераннан қауіпті сезініп, Вашингтоннан көмек сұрап отырған Тель-Авив, Иранға қарсы соғыс бастағысы келіп отыр, бірақ соғысты бастау Башар Асад режимі кеткен жағдайда ғана іске асады. Мұны Тегеран жақсы түсініп отыр. «Таяу Шығыстағы соғыс?» атты қызуқанды мақаланың анонимді авторы «Асад Израильмен соғысты қаламайтын шығар, бірақ Тегеранның ниеті бұл сұраққа келгенде басқа болуы мүмкін». Иран, өз тарапынан, Сирияға шабуыл бұл Иранға деген шабуыл болып есептеледі деп айтқан болатын. АҚШ-та Иранға шабуыл жасаудан айнытып отырғандар бар, олардың айтуынша Тель-Авив өз-өзін қорғауға мүмкіндігі бар, бірақ олар сол мүмкіндікті арабтар мен Ираннан айырып отыр.

Әлемдік саясат пен экономикадағы көшбасшылықты жоғалтып, өз мәселелерін шеше алмай, экономикалық дағдарыстың қиындықтарын еңсере алмай, Вашингтон – Сирия, Иран және бүкіл Үлкен Таяу Шығыс есебінен әлемдік қоғамдастықтағы істерін жақсартуға үміттенеді. Осылайша, Палестина-Израиль қарым-қатынасы «араб көктемі»-нен кейін маңызды орын алды, ал Израильдің өзі, көбісінің ойы бойынша ядролық қаруы бар және Батыс пен АҚШ-тың қолдауын алып отырған көпполярлы әлемдегі қуатты орталық саналады. Израильге қазір басты жаулар Сирия мен Иран және олардың Ливан мен жақын шығыс елдеріндегі шейіттік одақтастары. Олардың бәрі бірге Үлкен Таяу Шығыстағы геосаяси «шейіттік доға» ретінде басымдылық танытып отыр.

Араб көктемінің аясында туындаған Сириядағы азаматтық соғыс Таяу Шығыс және Солтүстік Африка, АҚШ, Батыс Еуропа, Ресей мен Қытай басшыларын ойландырып тастады. Мәскеу «Женева-1» келісімінің сәтсіздікке ұшырағанына көзі жеткеннен кейін, «Женева-2» келісімінің сәтті болатынына

сеніп отыр. Дж. Керри мен С. Лавровтың «Женева-2» туралы айтқан оң пікірлері және осы келісім бойынша өткізілетін халықаралық конференцияны қолдап жатқан топтар антиасадтық және антиҚаддафилік болғандықтан, конференция болатын болса да, «Женева-2»-нің сәтті болуы екіталай деген пікірді ұстанды.

Сирияда Башар Асад режимі аяқталса не болады деген сұрақ бәрін алаңдатуға. Себебі, ол өзінің Ливиядағы әріптесі Муаммар Қаддафи секілді барлық Батысқа және араб әлеміне төтеп беруде. Сирия бір-бірімен қарсылас, этноконфессиялы белгісі бойынша микромемлекеттерге бөлініп кетуі мүмкін деген ой бар. Башар Асад режимі тоқтайтын болса, Таяу Шығыстағы саяси картаның өзгеруі әбден мүмкін: жаңа мемлекеттер пайда болуы мүмкін, мемлекеттердің шекарасы өзгеруі мүмкін, дезинтеграциолды үрдіс Түркия, Иран, Әзірбайжан және басқа мемлекеттерге әсерін тигізуі мүмкін. Үлкен Таяу Шығыстағы және оның төңірегіндегі кеңістікте мемлекеттік-аймақтық бөлінудің жүйесі құлдырайды. Ресей, АҚШ, Түркия және кейбір басқа Сириядағы жанжалдарға себепкер елдер, Сирияның құлдырауына қарсы екенін және бұған жол бермейтінін айта беруі кездейсоқ емес. Бірақ, қорқыныш қалуда. Осылайша, Германияның бұрынғы сыртқы істер министрі Йошка Фишердің ойынша, Сирияда билікке басқа режим келсе, Түркия, Иран және Сауд Арабиясы арасында аймақтық бөліп алу басталады, сондай-ақ Палестина, Хизбалла, Ливанда аймақтық жанжалдар туындауы мүмкін, Иран өзінің ядролық бағдарламасын іске асыруы мүмкін деген пікірді ұстанды. Бірақ, Йошка Фишердің жасаған ең маңызды қорытындысы, Башар Асад режимінің жойылуының мүмкін нәтижелерімен жағдайды талдай келе, Сириядағы биліктің өзгеруі Израиль мен оның көршілерінің арасындағы қақтығыс, ең алдымен Палестина мемлекетін мойындау мәселесінде, Израильдің бар екенін мойындауы секілді негізгі параметрлерін өзгертпейді [144]. «Санди Заман» газетінің түрік шолушысы Джумали Онал Сирия екінші Сомалиға айналуы мүмкін дейді. Сомалидің өзінің тұрақты шекарасы жойылғанына және әкімшілік бірлікке бағынудан шығып кеткеніне үшінші онжылдық болды дейді [145].

Жоғарыда келтірілген болжамдардың барлығы ХХІ ғасырдың екінші ондығында аймақтың ең жойқын шекара бөлінуі болатынына күмән келтірмейді. Солтүстік Африкаға жеткен балқанизация, Үлкен Таяу Шығыстың шеңберінен шығып, одан да үлкен бейберекетсіздікке, қиындыққа алып келіп отыр. «Араб көктемі» оқиғасы Батыс тарихында да орын алған. Фарид Закарияның пікірінше, жаһандық және әлемдік кейіптегі Тунис пен Египеттегі оқиғалар Сицилия мен Франциядағы 162 жыл бұрынғы халық көтерілісін еске түсіреді. Бұл жағдай Еуропадағы 1848 жылғы төңкеріліске де ұқсайды. Сол кездегідей, қазіргі кезде де рецессия, азық-түлікке бағаның өсуі, монархия мен биліктің әлсіздігі, жастардың көтерілуі, ақпараттық жанартулар (ХІХ ғасырда газеттерді солай таратқан) байқалған. «Тайм» журналы елдердің азық-түлікке кететін шығындарының карта сызбасын жасады. Осылайша, Тунисте отбасылық шығынның 36%-ын алады, Египетте 38%, Арабия түбегіндегі

елдерде – 25%-ға дейін. «Араб көктемінің» салдары азық-түлікке бағаның өсуіне әсер еткенін Т. Фридман мен О. Никифоров та көрсетеді.

Араб көтерілістерінің негізгі талаптары ішкі бостандықтарға, игілікті басқару мен әлеуметтік әділеттілікке бағытталған, ал сыртқы саясатқа артқы жағынан қолдау көрсетілді. Төңкеріс араб халқының мәртебесін саяси ландшафттағы тиімді және белсенді институттар ретінде өзгертті, легитимділік тәуелділік қатынастарын сақтауға ұмтылған араб диктаторлары мен авторитарлық режимдерді әшкереледі. Биліктің халыққа ауысуы халық үшін – олар өздерінің жұмылдыру, бүлік шығару және ақыр аяғында дауыс беру мүмкіндіктері туралы хабардар екендігін және бұл өз кезегінде араб қоғамдарының күші мен әлеуетін жақсартуға әкелетін өзгерістерге әкелетінін білдірді [146].

«Араб көктемі» оқиғасындағы жастардың (30 жасқа дейінгі адамдардың шамамен 60%-ы) жетекші рөлін атап өткім келеді: олардың әлеуметтік, экономикалық және саяси үдерістердің тоқырау сипатына, әлеуметтік мансаптық көтерілудің жетіспеушілігіне, үлкен жұмыссыздыққа, жоғары білімі бар жастарға сұраныстың болмауына, халықаралық қызмет шектеулігіне қанағаттанбаушылығы, кейбір режимдердің репрессивтілігіне наразылықтары. Үлкен Таяу Шығыстың өткені мен болашағын талдай келе жастардың маңызды рөлін, «Тайм» журналы мұқабасына жыл адамы ретінде «Әлемді өзгертуші ұрпақ» деген жазумен араб ұлдары мен қыздарының топтық портретін шықты.

Осылайша, «Араб көктемінің» бүкіләлемдік маңызы мен оның жаһандану үдеріске барлық аймақтың өзіндік ерекшеліктерімен қатысқаны атап өтілді. Әрине, араб жастары бірыңғай идеологиялық және саяси тұтастықты білдірмейді: олардың бір бөлігі ислам дәстүрлерін қабылдамайды, батыстық стандарттарды енгізуді мақсат етеді, оларға саяси шыдамсыздық пен мемлекет мүмкіндігіне қарамастан бірден әлеуметтік игілікті және қоғамдық тануды қалау тән; екіншісі – мұсылман және жалпы дәстүрлі араб құндылықтарын қолдайды, бірақ олар өзінің әдеттегі консервативті идеялары шеңберіндегі белгілі бір идеалдарды жоққа шығармайды.

Жастардың осы полярлық сегменттерінің арасында оладың алуын түрлі көзқарастарын біріктіретін көптеген топтар бар. Әрине, бұл екі топтың жастары «Араб көктемі» оқиғасының белсенді қатысушылары және осы кең аймақтың тағдыры соларға байланысты. «Араб көктемі» оқиғасындағы жастардың, бұрын-соңды болмаған белсенділігі мұсылман әлеміндегі өркениеттік ауысудың маңызды элементі ретінде қарастырылуы мүмкін [147].

Өркениеттік өзгерістер бұрынғы ұстанымдарын біресе шегеріп, біресе қайтарып немесе оларды нығайта отырып, қиындықтармен «өз жолын салушы» демократияға қарсы қозғалысымен ерекшеленді. Бір сөзбен айтқанда, бұл жерде де жаһандық демократиялық үдерісте «Араб көктемін» қосу жолағы көрінеді. Зерттеліп жатқан аймақта, XX ғасырдың басындағы оқиғаларды куәландыратын болсақ, «арабтардың ерекшелігі» тұжырымдамасы мен демократияландыруға кедергі келтіретін осы қоғамдардағы тарихи, мәдени және діни ерекшеліктер қайта жандандырылуда. Сонымен қатар, терең

экономикалық және әлеуметтік-саяси үдерістер зерттеулеріне сүйеніп соңғы онжылдықта араб қоғамы айтарлықтай өзгерді деп сеніммен айта аламыз.

Ең бастысы, зерттелген елдерде пайда болған халықтық өкілдік формалары азаматтық қоғамды, саяси және экономикалық тұрақтылықты қалпына келтіруге болатын маңызды құрал ретінде қарастырылады. Соңғы онжылдықта араб елдерінде орын алған маңызды әлеуметтік өзгерістер қарастырылып отырған өңірдің әр бөлігінің қоғам құрылымын айтарлықтай қиындатты. Дегенмен, тұтастай алғанда, араб қоғамына дәстүрліден қазіргі өтпелі заманға әлі де толықтай қалыптаспаған.

1990-2000 жылдардағы тұрақты экономикалық өсу жағдайында жаңа өндірістер мен тауар нарықтарының пайда болуы саудагерлер мен ауыл кәсіпкерлері, кішігірім қолөнершілер мен кәсіпорындардың иелері кіретін ұлттық буржуазияның орта қабаттарының дамуына әсер етті. Бұл топтар қала тұрғындарынан, қолөнершілерден, сонымен қоса кешегі көшпелі және жартылай көшпелі тайпалардың өкілдерінен тұрады. Соңғы онжылдықта араб елдерінде қала тұрғындарының орта топтары: шағын кәсіпкерлер, кәсіпкерлер, мемлекеттік және жергілікті әкімшілік мекемелердің қызметкерлері, жеке компаниялар, ұлттық интеллигенция қалыптасуда. Араб Шығысындағы білім беру жүйесінің жақсы дамуы ұлттық бюрократтардың, мемлекеттік және жеке сектордың жалдамалы қызметкерлерінің санының артуына алып келді. Алайда, бұл қабаттардың саны жеткіліксіз және күші әлсіз болғандықтан, араб елдеріндегі олардың беделі шектеулі болып қала береді. Ресейлік зерттеушілердің айтуынша, «2011–2012 жылдардағы «араб төңкерісі» көрсеткендей орта топтар өздерінің беделімен әр түрлі әлеуметтік-саяси күштерді қоғамды одан әрі дамыту мақсатында жалпы келісімге қол жеткізе алатын орта тапқа айнала алмады» [148].

Әлеуметтік және экономикалық маңызды өзгерістерге қарамастан, араб әлеміндегі жаңғырту үдерістері қарама-қайшы және өте күрделі өтіп жатты. Нәтижесінде, ХХІ ғасырдың басында Таяу Шығыс пен Солтүстік Африканың әлеуметтік-саяси және әлеуметтік-экономикалық эволюциясы көптеген маңызды мәселелерге толды. Өткен онжылдықтың басында өңірдің саяси, әлеуметтік-экономикалық, этникалық, діни және ұлтаралық проблемалары бірігіп, бірқатар жетістіктерге жетті.

Терроризмнің өсуі және радикалды исламшылдық күштердің әсері тек араб халқының емес, тұтастай алғанда әлемдік қауымдастықтың қорқынышын тудырып отыр. Сириядағы саяси дағдарыс ел аумағында «Ислам мемлекеті» (ИМ) террористік ұйымының белсенділігін күшейте түсті. Ливан мен Иордания Сириядағы әскери іс-қимылдарға байланысты елеулі экономикалық және саяси қиыншылықтарға кезікті. Аумағының жарты бөлігін ИМ басып алған Ирактың саяси проблемалары күшейді.

«Исламдық мемлекеттің» террористік әрекетін жандандыру аймақтың көптеген елдеріне (Египет, Иордания, Йемен, Парсы шығанағы мемлекеті және т.б.) елеулі үндеу тастады. Демократиялық саяси оқиғалар мен лаңкестік әрекеттердің салдарынан араб әлемінде орын алып жатқан өзгерістер Таяу

Шығыс пен Солтүстік Африкадағы бүкіл аймақтық динамиканы түбегейлі өзгертетін жаңа әлеуметтік тәртіпті қалыптастырудың алғашқы алғышарттары болуы мүмкін. Қазіргі және болашақ араб саясаткерлері күрделі мәселелерге жауап іздеуде және жоғары деңгейдегі тұрақсыздықпен күресуге мәжбүр болып отыр[149].

«Араб көктемі», бірінші кезекте оң өзгерістерге үміттендірсе, іс жүзінде Ливия, Сирия, Йеменді қантөгіске айналдырып, Египетте және Тунисте экономикалық және саяси мәселелермен ушықтырды. Осы елдердің ешқайсысында халықтың көпшілігін біріктіруге болатын мемлекет дамуының жобасы ұсынылған жоқ.

Көпшілік үшін «мұсылмандар-бауырлар» сияқты қалыпты исламистер, ескі зайырлы режимдердің конструктивті баламасы бола алмауы анық болды. Исламистердің билікке келуі жеке топтардың, сонымен қатар аймақтық деңгейде де сүнниттер мен шииттердің арасындағы қарсылықтардың өрбуіне себеп болды. Барлық елдердің және араб елдерінің де басшылығында, орта және ұзақ мерзімді перспективада экономикалық өсуіне серпін беру үшін күрделі реформаларды жүргізу қажеттілігі бар.

Сонымен қатар саяси толқулар, әскери іс-қимылдар және террористік актілерден зардап шеккен Таяу Шығыс және Солтүстік Африка елдерінің бөлігі қысқа мерзімді жоспармен экономиканы бір қалыпқа келтіру керек. Экономикалық және саяси жағдайлар араб аймақтарын ғана емес жеке меншік секторлар мен инвесторларды да дезориентацияға әкеліп соқтырды. Бұл араб елдеріне Египет, Тунис, Сирия, Ирак, Ливия, Йемен кіреді. Аталған мемлекет басшылары оптималды тұрақтылық пен тұрғындардың жоғарғы деңгейдегі өмірді қамтамасыз ету мақсатында мемлекеттің қаражатын бақылауға алып, қаржыны тұрақтандыру мен ретке келтіруде бірнеше шешімдерді қабылдады.

Бірқатар араб елдерінің жаңа басшылығына экономикалық және қаржылық жағдайды қалпына келтіріп тұрақтандыру өте қиын міндет болып отыр. Бұл мемлекеттер аймақтың ішіндегі және одан тыс жерлердегі серіктестер тарапынан, сондай-ақ халықаралық қаржы институттарының қарыздар алу жағынан да қаржылық қолдауды қажет етеді [150].

Осыған байланысты «араб көктемі» әсер еткен барлық елдерден Египет инвесторлардың сенімін қайтарып халықаралық қаржылық көмек күштерін жұмылдыра алатын потенциалы бар екенін атап өткен жөн. Сыртқы күштердің қолдау көрсетуі тепе-теңдік жағдайын жақсартуға және шетелдік инвестицияларға қайтарымды ынталандыруға көмектесе алады. Алайда, бұл мүмкіндіктерді жүзеге асыру саяси тұрақтылықты тұрақтандыру мен Египетке сенім арттыратын реформа бағдарламаларын іске асыру қажет. Парсы шығанағынан мұнайлы араб елдеріне келетін болсақ, олар күрделі саяси және экономикалық тұрақсыздықтан, дер кезінде қолма қол ақша таратып, мемлекеттік секторларда жұмыс орындарын құрды, жалақы мен жәрдемақыны өсіріп революцияның алдын алды. Мысалы, Сауд Арабиясы 60 мың саудиялықты қосымша жұмыспен қамтуды және мемлекеттік сектордағы ең төмен жалақыны көтеруді жоспарлады. Мұндай шаралар араб монархияларын

эртаптапандырудың ұзақ мерзімді бағдарламаларына айтарлықтай зиян тигізуі мүмкін.

Араб мұнай өндіруші секторларында экономикалық жаңару үдерісіндегі саяси төңкерістерден басқа, 2014 жылдың маусымында басталған және кейінгі кезеңде жалғасқан мұнай бағасының күрт төмендеуі де теріс әсер етті. Мұнай бағасының айтарлықтай және ұзаққа созылып төмендеуі араб мұнайының экспорттерлері мен газына елеулі қатер төндірді, өйткені мұнай-газ кешені бұл мемлекеттердің экономикаларының негізі, сондай-ақ сыртқы экономикалық қызметтен табыс алудың басты қайнаркөзі.

Көптеген энергетика саласын талдаушылардың пікірінше, егер мұнайдың бағасы алдағы жылдарда 40–50 доллар деңгейінде болса немесе тіпті төмен болса, араб мұнай өндірушілерінің көпшілігі өздерінің мемлекеттік бюджеттерін тапшылығын төмендетуге мәжбүр болады. Қолда бар ақпаратқа сүйенсек, өзінің экономикалық саясатының басымдықтарын қайта қарауға және инвестициялық жоспарларға өзгерістер енгізуге кірісті, олар жақын арада мемлекеттік бюджеттердің шығындарын елеулі түрде азайтуды жоспарлап отыр. Бір жағынан, араб мұнай экспорттаушы елдері мен газдың басым бөлігі елеулі жинақталған және мемлекеттік қарыздың төмен деңгейіне ие. Бұл «қауіпсіздік жастығы» өз үкіметтеріне бірнеше жылдар бойы мемлекеттік бюджеттердегі тапшылықты қаржыландыру мүмкіндігін береді.

Сонымен қатар, жергілікті тұрғындардың өмір сүру деңгейін сақтауға, әсіресе өңірдегі әлеуметтік және саяси шиеленісті сақтау тұрғысынан жұмсалатын шығынның төмендеуі екі талай. Араб мұнай өндірушілері инвестициялық шығындарды қысқартуға мәжбүр болды, бұл олардың экономикаларының өсуі мен эртаптапандыру процесінің баяулауына әкелді. Осыған байланысты Ресей Энергетикалық зерттеулер институтының сарапшылары жүргізген талдауда әлемдік мұнай-газ нарығындағы жетекші қатысушылардың күштер балансы 2040 жылға дейін айтарлықтай өзгеруі мүмкін.

Кейбір жаһандық ойыншылар, олардың пікірінше, ықпалын күшейтуге мүмкіндік алып отыр, ал басқалары үшін бұл өз ұстанымдар олардың үлесін тіпті төмендетіп те жіберді. Жоғарыда айтылған зерттеулерге сүйене отырып, әлемдік энергетикалық нарықтардағы күтілетін терең трансформация араб мұнай өндіруші мемлекеттердің мұнай-газ секторы үшін белгілі бір теріс салдарға әкеледі деп айтуға негіздер бар. Әлемдік энергетика саласын қайта құрылымдаудың ең үлкен пайдасы перспективада тіпті егер олар 2-3 жыл бойы бағаны ұстап қалса да, мұнай мен газ экспортын жүзеге асыра алатын болады, бұл өз кезегінде, Таяу Шығыс пен Солтүстік Африкадағы көмірсутектерді өндірушілерге проблема туғызады. Болашақта араб мұнай-газ экспорттаушылары нарықтағы жағымсыз ауытқуларға тәуелді болып қалуыда мүмкін, өйткені мұнай-газ кешені бар елдердің экономикасының негізі болып, сыртқы экономикадан табыс алудың негізгі көзі болып қала береді.

Екінші жағынан, бұл жағдайлар өздерінің бюджеттерінің әлемдегі көмірсутек нарығындағы жағдайға тәуелділігін анықтайды, бұл өте өзгермелі

болғандықтан тұрақты дамудың стратегиялық жоспарына теріс әсер етті. Сондықтан араб мұнай өндіруші мемлекеттердің экономикаларын толық әртараптандыруға ұмтылу қажет, ал мұнай-газ секторы оны дамытуға тиісті экономиканың басқа салаларында прогрестің катализаторы ретінде әрекет етуі мүмкін.

Сонымен қатар, ұлттық компаниялар және олардың технологиялық дағдыларын бөлісе алатын әлеуетті инвесторларды тарту үшін зерттелетін кен орындарында инвестициялық климат қажет. Заңнамалық деңгейде «ойын ережелері» айқын болуы керек. Жоспарда барлық арабтар елдерінің стратегиялық ұзақ мерзімді даму мақсаттарына қатысты кең көлемді консенсус қалыптастыру міндеттері тұр.

Сонымен қатар, араб әлеміндегі саяси, әлеуметтік-экономикалық, этникалық, діни аралық араздықтардың өте жоғары деңгейін сапалы төмендететін үдерісін одан әрі дамыту жолдары мен әдістерін іздестіруде . 1990-2000 жылдардағы Таяу Шығыс пен Солтүстік Африка елдерінде экономикалық жанару үдерісі осы аймақты, әлемдік экономикалық кеңістігінде белсенділігін арттырды.

Мемлекеттің елеулі дәрежесінен, орталықтандырылған экономикалық жүйелерден нарықтық экономикаға көшу тенденциясы, кеден, инвестиция, валюталық және салық режимдеріне бағытталған, онда орналасқан базарлар басқа мемлекеттермен экономикалық қарым-қатынастардың әртүрлі нысандары мен бағыттарын дамытуға шетел мемлекеттері ашық, соның ішінде Қазақстан Республикасы үшін де саяси тұрақтылық пен қауіпсіздік жағдайлары жақсарып келеді, өткен жылдарда ынтымақтастық секторы кеңестік экономиканың ерекшеліктері мен араб әлемінің экономикалық жүйелеріндегі мемлекеттің жетекші позициясымен анықталған мемлекеттік сектор арқылы жүзеге асырылды.

Осы аймақтың көптеген елдерінің, соның ішінде Парсы шығанағы мемлекетінің мойындауын ескере отырып, Араб экономикалық байланыстарының көкжиегін кеңейту, Мысыр, Ливан, Тунис, Марокко, Иордания, Палестина автономиясы және басқа бірлескен инвестициялық жобаларды дамыту және жүзеге асыру өте қажет болып отыр. Сонымен бірге, инвестицияларды қаржыландыру аймақтық араб даму қорлары арқылы жүзеге асырылуы мүмкін. Бұдан басқа, араб капиталына аса сақтықпен қарай отырып, мемлекеттің гарантиясы болмаса, ол елге бармайтынын ескеру қажет. Бұл құрылымдардың шеңберінде араб серіктестерімен сындарлы ынтымақтастық тек мұнай-газ нарығында ынтымақтастық үшін қолайлы жағдайлар жасауға ғана емес, сондай-ақ жалпы араб әлемінің сыртқы экономикалық қатынастарындағы және осы қауымдастықтардың жекелеген мүшелеріне де көмек берер еді.

Қазақстанның мұсылман әлемімен қарым-қатынасы – елдің сыртқы саяси бағытын іске асыру процесінде маңызды байланыстардың бірі. Бұл факт, ең алдымен, бірдей және бір-бірімен байланысты рухани және діни көзқарастар негізінде мәдениеттердің жақындығы мен ортақ байлығымен түсіндіріледі.

Ислам әлемімен ынтымақтасу, негізінен мұсылман халқы бар мемлекет болып табылатын, Қазақстанды әлемдік деңгейде өзін-өзі тану мүмкіндігін береді.

Қазіргі уақытта Қазақстан ислам мемлекеттерінің маңызды бірлестіктері, ең алдымен Ислам Конференциясы Ұйымы, Ислам Даму Банкі, Дүниежүзілік ислам лигасы және басқа да бірқатар ұйымдар шеңберінде толық және тиімді жұмыс істейді. Деректерді тарту мемлекетаралық мекемелер Қазақстанға мұсылман қоғамдастығында орын алатын үдерістердің тікелей қатысушысы болуға және басқа да ислам мемлекеттерімен өзара түсіністік пен ынтымақтастықты жандандыруға мүмкіндік береді. Біздің елімізге Таяу Шығыстағы ахуал, Ирактағы жағдай, Ауғанстанды соғыстан кейін қалпына келтіру, лаңкестікке, экстремизмге және есірткінің заңсыз айналымына қарсы әрекет ету сияқты халықаралық өмірдегі маңызды мәселелер бойынша өз ұстанымдарын салыстыруға мүмкіндік береді. Қазақстанның күш-жігері мұсылман елдерін жақындастырудың алғышарттарын біртіндеп қалыптастыруға бағытталған. Қазақстан бүкіл мұсылман әлеміне оң әсерін тигізетін ислам мемлекеттерінің қатысуымен екі жақты және көп жақты қатынастарда байқалатын ынтымақтастық үдерістеріне жаңа серпін берді. Қазақстан Республикасындағы мұсылман әлемінің қызметі келесі бағыттар бойынша көрініс табады: дипломатиялық қатынастар (Араб мемлекеттері, Иран Ислам Республикасы, Түркия Республикасы, Пәкістан елшіліктері); халықаралық ынтымақтастық (ИКҰ, ИДБ, VII, АӨСШК, Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының съезі); мәдени байланыстар (Сауд және Мысыр мәдени орталықтар); білім беру саласы (араб және түрік колледждері, институттар, Нұр-Мүбәрәк); қайырымдылық секторы (және т.б. Фетхуллах Гүлен ізбасарлары, түрік «Сүлейманшылар», «Нұршылар», осы санаттағы осы қозғалыстар жатқызуға болады). Араб елдерімен қарым-қатынастар, ағымдағы (мұнай секторындағы араб елдерінің тәжірибесі, өнеркәсіп, инфрақұрылым, қызметтер және т.б.), Қазақстан үшін үлкен маңызы бар, өйткені перспективалы болып табылады: Араб инвестиция ірі инвестициялық жобаларды іске асыру, сондай-ақ араб тәжірибесін беру әртүрлі салалардағы Қазақстанның дамуына әсер етеді. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының араб елдерімен ғана емес, мұсылман әлемінің басқа да мемлекеттерімен қарым-қатынасы экономикалық негізде жүзеге асырылатынын атап өткіміз келеді.

Қорыта келе, диссертациялық жұмысымыздың бірінші тарауында қарастырылған ғылыми мектептердің бірі ол неореализм. Неореалистер халықаралық қатынастарға құрылымдық тәсілді ұстанады, яғни алдымен олар халықаралық жүйенің жұмыс істеу механизмін қарастырып, содан кейін ғана онымен байланысты барлық нәрселерді талдай бастайды. Кеннет Уолтц әлемді анархия күйі анықтайды деп жазды, яғни жүйені қолдайтын және ойын ережелерін орындайтын шешім қабылдаушы жоғары күш жоқ. Оның айтуы бойынша анархия – бұл халықаралық жүйенің ретке келтіру принципі, сондықтан халықаралық қатынастардың ерекше белгісі халықаралық жүйе өзінің ресурстарын жұмылдыруға негізделделеді және олардың мүдделерін қорғауда мемлекеттер тек өздеріне ғана сене алады.

Ұлттық мүдделер арасындағы қарама-қайшылық бәсекелестікке әкеліп соғады, ал бұл өз кезегінде мемлекеттер арасында пайда болған теңгерімсіздікті түзету үшін бір-біріне қарсы әрекеттер жасауға итермелейді. Тепе-теңдікті сақтауда және күшті мемлекетке немесе мемлекеттер тобына қосылуда халықаралық аренадағы елдердің қабылдаған күрделі қадамдары халықаралық жүйенің өзіндік қалыпқа келуі мен тұрақтылығына әкелуі мүмкін, бұл ғалымдардың пікірі бойынша күштер арасындағы тепе-теңдік теориясын іс-әрекетте көрсетеді. Халықаралық ортаға неоинституционалды көзқарас тәжірибесі бойынша мықты мемлекеттер анархиялық халықаралық жүйеде өз күштерін барынша арттыру және оларға қарсы кез келген ықтимал қауіп-қатерді алдын-алу үшін ішкі қарсыластарға қарсы ішкі және сыртқы теңгерімге жүгінетіні айтылған.

Неолибералдар ұлттық саясаттың анархияны ұстаудағы рөлін атап көрсетеді, бірақ олар халықаралық қатынастарды талдау кезінде билік пен ұлттық мүдделердің маңыздылығын ескермейтін сияқты. Халықаралық оқиғалар туралы теңдестірілген аналитикалық түсінікті сақтау және белгілі бір парадигмаға шамадан тыс тәуелділікті болдырмау қажетт. Кез келген мемлекеттің сыртқы саясатын қарастырған кезде әрдайым қабылданған бірегей сценарийді түсіну құралы шеңберіндегі теориялар мен онымен байланысты тұжырымдар жай ғана құрал ретінде жұмыс істейтіндігін есте ұстаған жөн.

Аймақтағы оқиғалардың сипаты билік призмасы(күші) және мемлекеттердің мүдделері арқылы аймақтық үдерістерді қарауда дәстүрлі тәсіл толық емес болып табылуы мүмкін. Мысалы, дәстүрлі құралдар мемлекеттің өз әлеуетін сарқыған өңірлерді талдау үшін, мемлекетаралық нормалар мен мекемелер жұмыс істемейтін және өңірлерде ынтымақтастықтың жаңа даулы тетіктері қалыптасқан жағдайда қолайлы болмауы мүмкін. халықаралық қатынастардың дәстүрлі теориясы вестфаль моделіне негізделген, онда ұлттық мемлекет негізгі рөл атқарады. Аймақтық қоғамдастықтардың қалыптасу тарихы халықаралық қатынастардың вестфаль моделіне негізделген теориялық тәсілдердің кей әмбебаптығын көрсетеді, бірақ екінші жағынан, аймақтық қоғамдастықтардың әр түрлі мәдени дәстүрлер бойынша ғана емес, сонымен қатар дамудың түбегейлі бөлек тарихи траекториясына, аймақтық өзара әрекеттесудің өзге моделіне, геосаяси және экономикалық жағдайларға байланысты ерекшеленеді.

Өркениеттік өзгерістер бұрынғы ұстанымдарын біресе шегеріп, біресе қайтарып кей жағдайда оларды одан әрі нығайта отырып, қиындықтармен «өз жолын салушы» демократияға қарсы қозғалысымен де ерекшеленеді. Бір сөзбен айтқанда, бұл жерде де жаһандық демократиялық үдерісте «Араб көктемін» қосу жолағы көрінеді. Зерттеліп жатқан аймақта, XX ғасырдың басындағы оқиғаларды куәландыратын болсақ, «арабтардың ерекшелігі» тұжырымдамасы мен демократияландыруға кедергі келтіретін осы қоғамдардағы тарихи, мәдени және діни ерекшеліктер қайта жандандырылуда. Сонымен қатар, терең экономикалық және әлеуметтік-саяси үдерістер зерттеулеріне сүйеніп соңғы онжылдықта араб қоғамы айтарлықтай өзгерді деп сеніммен айта аламыз.

2 «АРАБ КӨКТЕМІ» РЕВОЛЮЦИЯСЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-САЯСИ ПАРАМЕТРЛЕРІ (ЕГИПЕТ, ЛИВИЯ, СИРИЯ ЕЛДЕРІНІҢ МЫСАЛЫНДА)

2.1 Қазіргі кездегі араб төңкерісінің әлеуметтік-саяси алғышарттары мен идеялық тұғыры

Халықаралық тұрақтылық пен қауіпсіздік мәселелері әлемнің түрлі аймақтарында көрініс табады, алайда олардың түрлі аймақтардағы көрінісі бірдей емес. Аймақтық үдерістерге жетекші елдердің саясаты айтарлықтай ықпал етеді. Сонымен бірге, аймақтық қатығыстардың ықпалы да айрықша маңызға ие.

Қазіргі жағдайда аймақтық тұрақтылық пен қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселелерін шешу аймақтағы геосаяси жағдайға ықпал ететін негізгі факторларды кешенді түрде бағалаусыз мүмкін емес [151]. Саяси көріністің үдемелі тұрақсыздығы және жылдам өзгеруі Таяу Шығыс пен Солтүстік Африка аймағының әлеуметтік-саяси дамуына тән ерекшелік. Алайда 2011 жылғы оқиғалардан кейін бұл ерекшеліктер әлдеқайда айқынырақ, араб әлемінен тыс жерлерде, халықаралық масштабта көріне бастады. Араб елдеріндегі және көрші өңірлердегі әлеуметтік-саяси тұрақсыздық процестері жылдам ұлғайып, аймақтық «саяси турбуленттілік» жағдайын пайдаланып қалғысы келген араб және халықаралық күштердің бақылауынан шығып кетті.

Төңкерістерді одан әрі көтеру қазірдің өзінде осы аймақтың геостратегиялық жағдайының өзгеруіне әкелді. Аймақтың елдері тәуелсіз дамудың жылдарында алғаш рет қоғам мен билікті әлеуметтік-саяси ауқымды, терең реформалау мәселесіне және ең бастысы, элитаның мемлекеттің өзінің өмір сүруіне қауіп төндіретін жаңа шындықтарды ұғынуы мәселесіне тап болып отыр.

Мұндай ауқымды үкіметке қарсы наразылықтарға кезіккен мемлекет пен саяси партиялар көшбасшыларының алғашқы абыржуы кей жағдайларда бейберекетсіз сипатқа ие болған өздерінің аман қалу жолдарын іздеумен ауыстырылды. Аса күшті көрінген бұрынғы көшбасшыларды ығыстыру, кейде мемлекет басшылығына күтпеген жаңа тұлғалардың келуі әдеттегі жайтқа айналды. Осылайша, соңғы үш жылда Мысырда үкімет үш рет өзгерді және олардың әрқайсысы өздерінің арнайы стратегияларын ұстанды. Осы өзгерістердің негізінде, әдетте, билік өкілді органдарының таратылуымен бірге жүретін зорлық-зомбылық, заңды түрде сайланған президенттерді алып тастау жатты және Конституцияның күші мен маңыздылығы артта қалды.

Сонымен бірге дағдарыстың одан әрі асқынуы саяси исламның балама күшінің уақыт талабына сай, демократияны кеңейту негізінде қоғам мен билік жүйесін реформалауды жүзуге асыруға қабілетсіз екенін анықтады. Мысыр, Марокко, Тунистегі ислам партиялары сайлауда айтарлықтай басымдықпен жеңіске жетті. Дегенмен, саяси курс үшін жауапкершілікті толығымен мысырлық «Мұсылман бауырлар» ғана сезіне алды. Олардың бұған күші

жетпеді, бұл қозғалыс басшылары елдің дағдарыстан шығуын бастай алмады және олардың әрекеттері әлеуметтік-саяси жағдайды одан әрі ушықтыра түсті.

Осы орайда исламдық саяси қозғалыстар не себепті исламдық бірегейлік негізінде көптеген мұсылмандардың үмітін ақтамағаны, өзге саяси, конфессиялық күштермен ортақ тіл табысуға және ынтымақтастыққа негіз таба алмағаны туралы сұраққа жауап бергіміз келеді. Ислам әлемі өзінің тарихындағы аса қиын кезеңді бастан кешіруде. XX ғасырдың соңғы ширегінде басталған бұл кезең «саяси ислам» немесе «исламизм» идеологиясының үстемдігімен ерекшеленеді. XX ғасырдағы көрнекті исламтанушы ғалым Ч. Робинсон «мұсылман әлемінің тарихын жасаған терең өзгерістер жиынтығының» салдарын осылай атады [152].

XIX ғасырдағы исламизмнің алғашқы толқыны Батыстың отаршылдық кеңеюіне тікелей реакция болған панисламизм, ал екіншісі ұлтшылдық десек, исламизм – мұсылман халықтары саяси көтерілісінің үшінші толқыны. Ұлтшылдық Шығыс елдеріне формальды тәуелсіздікке қол жеткізуге көмектесті, бірақ қоғамның өзекті мәселелерін шеше алмады, себебі бұл елдердің көпшілігінің ұлттық үкіметтерінде білікті мамандар да, қажетті ресурстар да, жаңа технологиялар да болмады. Осылайша, формальды түрде Батыстан тәуелсіз болып, іс жүзінде өздерінің дәстүрлі басқару позицияларын сақтап қалған Шығыс елдерінің жаңа отарлық тәуелділігі үшін жағдай жасалды. Бірақ бұл позицияларды сақтау қиындай берді.

Сондықтан Батыс Шығыстан одақтастарды бұрынғыдан да белсенді іздей бастады. Осы мақсатпен шенеуніктердің кейбір топтарын, буржуазия мен Батыста білім алған интеллектуалдарды тапты. Бірақ әлсіз ұйымдасқан бұл топтардың ықпалы жеткіліксіз болды. Сонымен бірге Шығыстағы бірқатар елдерде спецификалық әлеуметтік қабат пайда болды. Экономикалық байлықты біріктіре отырып, билікке және дәстүрлі ықпалға ие болып, асыл текті харизманы және субъектілерді шебер пайдаланып, бір мезгілде халықаралық қаржы капиталының бірге фракциясын қалыптастыру арқылы абсолютті түрде билейді. Әдетте бұл жүздеген жоғары лауазымды шенеуніктер, кәсіпкерлер мен қоғам элитасының басқа өкілдері, біріккен ақсүйек кландар мен отбасылар [153].

Оларға әлеуметтік маргиналданған қоғамның кедей бөлігі қарсы тұрды. Кейбір елдерде, олар 35-40%-ға дейін болды, және бұл бөліктің тұрақты ұлғаюы әлеуметтік жарылыс қаупін төндірді [154]. Бірақ араб саяси және іскерлік элитасы әл-ауқатын жақсартуда 1952 жылдан бері құлдырау қаупіне ұшырады. Мысыр (1952), Иракта (1958), Алжирде (1954-1962), Йеменде (1962), Ливия мен Судандағы (1969) ұлттық революциялар империализмге, сонымен бірге оның феодалдар, компрадорлар, батыстық бюрократия сынды одақтастарына қарсы бағытталды. Олар айқын білінетін (кейбіреулерін ескермегенде) республикалық және антимонархиялық бағдарлы әскери-революциялық режимдерді билікке әкелді.

Сондықтан бұрынғы ақсүйек топтар, билеуші элиталар мен қаржы иелері батыспен іргелі ынтымақтастыққа қарамастан, исламистермен, олардың

радикалды қанатымен байланыс орнатуға кірісті. Олар 1954 жылдың соңында Мысырдың исламистері мен әскери революционерлері арасында басталып, ақырында исламистердің Тунисте Бургибтер және Ливияда Қаддафидан Сирия мен Ирактың баасистеріне дейін жеткен зайырлы ұлтшылдармен билік үшін күресіне ұласқан бәсекелестікке сенім артты.

Сонымен қатар, ислам әсері және «саяси ислам» жалпы идеология жылдары 1979-1989 жылы Ауғанстандағы Кеңес әскерлерінің болуымен өсіп келе жатқан болатын. 1978-1979 жылдары Ирандағы ислам революциясының табыстары. Бұл оқиғалар Кеңес Одағының қарсы Батыстың барлық алдыңғы сын қайта бағыттау үшін пайдаланылады және арабтардың өздері Кэмп Дэвид келісімдер арқылы бірыңғай араб майданының (Ол Египет арасында араздық егу үшін, 1970-80-шы жылдары Палестина қарсыласу қозғалысын жаншып тырысады, Ирак пен Иран арасындағы 1980-1988 жылдары соғысты тудырған болатын). Осы тұрғыдан «саяси исламның» ықпалы оның агрессиялық күші жағынан көбірек артты. Исламистер барлық жерде, әсіресе араб елдерінде, «қалай болғанда да ислам мемлекетін құру» туралы талаптар қоя бастады. Іс жүзінде, бұл «қақтығыстарды (Шыңжаң мен Кашмирден Алжирге және Малиге дейін) Еуропада және Америкада мұсылман диаспоралары арасында елдерге «исламдық волонтерлер» қарулы топтарын жіберуге әсер етті.

Бұл Ауғанстандағы әрбір араб мужахидін әр ай сайын \$ 1,500 төлеуге мүмкіндік берді [155]. Екінші жағынан, харизматикалық көшбасшылар болуы (Г.А. Насер, Н. Boumediene, Н. Bourguiba Қаддафи, Н. Асад) тұрақтылығы зайырлы ұлтшылдарды қалыптастырды. КСРО рөлі Араб әлемінде тәуелсіз зайырлы мемлекеттердің құрылысын ілгерілету үшін экономикалық, әскери-техникалық және мәдени тұрғыда іске асқан еді. Бірақ ХХІ ғасырдың басында бұл факторлар байқалмады, зайырлы режимдері негізінен оның беделін жоғалтып, оның орнына жаңа басшылары келді. (Саддам Хусейн, Хосни Мүбәрәк, Зин әл-Абидин Бен Әли) Олардың саясатының қарсы шыққандардың 40% -дан астамы 15-30 жас аралығындағы жастар болды. Осы адамдардың едәуір бөлігі жұмыссыз, жалақылары өте төмен, азаматтық құқықтары тапталған жапа шеккендер болды. Сонымен қатар, олардың көпшілігі Батыста жоғары және орта білім алған дипломдары қолында болса да жұмыс таба алмай отырған басым көпшілігі жастар еді. [156]. Осыдан кейін олардың арасында болған толқуларды «Араб көктемінің саяси білімді жастарының революциясы» деп атады.

Таяу Шығыстағы соңғы оқиғалар аймақтағы саяси үдерістерде исламның өсіп келе жатқан рөлін көрсетеді. Араб елдерінде ислам және діни қайраткерлер дәстүрлі түрде мемлекеттің өзіндік ерекшелігін, билік сипатын, діни заңдардың секулярлық әділеттілікке, ортақ үйлесімділігіне, адам құқықтарын қорғауға, әйелдердің қоғамдағы рөліне және елдің ішкі және сыртқы саясатының көптеген аспектілеріне қатысты рөлін анықтауға үлкен ықпал етеді.

Сонымен бірге, аймақтағы дәстүрлі қоғам әрқашан этникалық және діни әртүрлілігімен ерекшеленеді. Мұндай мемлекеттерде әлеуметтік қатынастар, әдетте, діни, этникалық, және тайпалық қауымдастығына негізделген. Дағдарыс

жағдайында бұл этникалық және діни негіздегі қақтығыстарды тудыруы мүмкін. Бүгінгі таңда Таяу Шығысқа этникалық және конфессиялық белгілері бойынша ыдырау қаупі төніп келеді. Билік пен территория үшін күреске негізделген алдыңғы қақтығыстар өзінің қырып-жою әлеуетін көрсетті. Бірақ этникалық немесе діни негіздегі қақтығыстардың зардаптары олардан әлдеқайда тереңірек болуы мүмкін. Конфессионализм мен ұлтшылдық этникалық сепаратизм мен діни қақтығыстарға алып келеді және Таяу Шығыс елдерінің мемлекеттік тұтастығын сақтауға елеулі қатер төндіреді.

XX-XXI ғасырлардағы Таяу Шығыстағы араб елдерінде орын алған маңызды саяси оқиғалар арабтардың экономикалық, саяси және рухани өмірінің түрлі салаларына ықпалын тигізді. Бұл адамдардың санасында елеулі өзгерістерге әкеліп, қоғамдық-саяси сананың жаңа элементтерін қалыптастыруда материалдық алғышарттардың пайда болуына септігін тигізді. Мұның бәрі Араб Шығысындағы заманауи әлеуметтік және саяси ойдың эволюция үдерісі мен араб халықтарының мінез-құлықтарына белгілі бір із қалдырғаны анық [157].

Алғашқы наразылық іс жүзінде ешқандай исламшылдықты көздемеді. Шынында да, жаппай наразылықтың бір салдары Таяу Шығыс пен Солтүстік Африка елдеріндегі қозғалыс Египетте, Мароккода және Тунисте жетекші саяси күшке айналған, Сирияда, Ливияда және Йеменде өз позицияларын едәуір нығайтқан исламистердің ықпалының күшеюі болды. Діни бағыттағы қалыпты исламистер елді реформалау бағытын ұстанды. Исламдағы реформаторлық бағыттың басты ерекшелігі – оның жақтастарының дінді заман талабына сай бейімдеуге ұмтылуы.

Ливияда керісінше, Қаддафи режимін құлатуға барынша күш жұмсалды, ол, керісінше, қанағаттанбаған прорармистік Криенаикадан басқа, сонымен қатар «Әл-Қайданың» жау әскерлерін қоса алғанда, 14 НАТО елдерінің авиациялары Катар, Иордания және Біріккен Араб Әмірліктеріне қосылды, олар мыңдаған әуе шабуылдарын, сондай-ақ Ұлыбритания, Франция және сол Катардың арнайы күштерін жасады. Олар тұтастай алғанда 50 мыңға жуық ливиялықты өлтірді және көптеген қалаларды қиратты, сонымен бірге Ливияның көліктік-энергетикалық жүйесі бойынша Солтүстік Африка елінің алдында келе жатқан бір мемлекеттердің бірі болған еді қазір оның ізі де байқалмайды.

Ливия қираған үйіндінің астында қалды, елдегі жағдайды ретке келтіретін қадағалаушы топтардың өздерінің арасындағы келіспеушілік өзара наразылыққа алып келді. Елден барлық нәрсе ұрланды соның ішінде мұнай өндірісі.

Сирияда мұндай сценарий өтпеді. Бұл жерде әскерге қарсы күштер Сирия армиясына, билік етуші «Баас» партиясына және Сирияда бұрын-соңды танымал болмаған емес басқа да партияларға қарсылық көрсетті. Бұл 1978-1982 жылдары Хафиз Асад режиміне қарсы көтерілісшілерге қарсы шыққан исламшылар, негізінен, қару-жарақ, қаржы және кадрлар тарапынан қолдау

тапқан, бірақ соңында олар Құрама Штаттардың, Ливанның одақтас христиан күштеріне қарамастан жеңілген.

Қазіргі уақытта бүлікшілер Сириядағы конфессияаралық және ұлтаралық қайшылықтарды қоздырып отыр. Әрине, Сирияда, басқа жерлердегідей, елдегі режимге риза емес адамдар бар. Олардың кейбіреулері исламшылдардың сұранысын қанағаттандыруға және Сауд Арабиясы мен Катардың «Уаһаби тандемі» артында көтерілістерге қатысып отыр. Осындай тандем, АҚШ-тың келісімімен, араб әлемінде демократияны орнатуға дайындығын көрсетеді. 2011 жылы «білімді жастардың төңкерісі» ретінде басталған араб саяси көктемі «жаңа қозғалыс түрі» ретінде әлеуметтік өзгерістерге және қоғамның жетілуіне деген оптимисттердің үміттерін ақтамады. Араб қоғамының эволюциясындағы жалпы демократиялық үрдіс исламшыл топтарға қарағанда әлсіреп кетті.

Ливиядағы наразылықтың өсуіне реформаға байланысты елдің саяси элитасының екіге жарылуы, қоғамдағы реформалардан алшақтау және билік вертикалының күшеюі мемлекеттегі «кері байланыс циклінің» бұзылуына ықпал етті. Қарулы қақтығыстың пайда болуындағы ерекше орын елді тайпалық фактор болды қақтығыс басталғаннан шешуші рөл атқара бастады, бұл Ливия қоғамының бөлінуіне және мемлекеттегі тұрақсыздыққа әкелді. Муаммар Қаддафидің сыртқы саясаты батысқа қарсы сипатта болды, Еуропа мен АҚШ-тың Ливияға қатысты саясатына әсер етті. Сонымен бірге Ресеймен және Қытаймен қатынастар белсенді дами бастады, бұл Батыс мемлекеттерінің мүдделеріне сәйкес келмеді. Сонымен қатар, Ливия лидерінің долларға балама жасауға қатысты мәлімдемелері АҚШ, Франция, Италия және басқа да бірқатар мемлекеттердің басқарушы шеңберлерінде әлемдік валюта нарығындағы қаржылық тұрақтылығына елеулі алаңдаушылығын туғызды.

Біздің пайымдауымызша, Сириядағы ішкі мәселелерге қарамастан, елдегі жағдайды тұрақсыздандыратын негізгі фактор – сыртқы фактор. Осы елдегі президент сайлауы көрсеткендей, халықтың едәуір бөлігі Сирия басшылығын және оның саяси бағытын қолдайды, ал 2011 жылы Сирия президенті жүргізген реформалар сындарлы оппозицияның барлық негізгі талаптарын қанағаттандырды. АҚШ-тың Катар, сондай-ақ басқа да Парсы шығанағы елдері, Сириядағы оппозициялық күштерді қолдауының себептерінің бірі – Ресей мен Иранды газ нарығынан ығыстырып, Катардан Сирия арқылы газ құбырын тарту, сол арқылы нарықта маңызды артықшылықтарға қол жеткізу.

Арабтар арасында әлеуметтік поляризация процесінің өсіп келе жатқанына қарамастан, жақын арада саяси өмірдің кез келген нүктесіндегі басты мәселе саяси күштердің стратификациясы немесе орналасуы, олардың арасында жанжалдардың нашарлауы немесе олардың әлсіреуі емес, қоғамдағы өз ұстанымын түсіну дәрежесі және олардың идеологиялық өзін-өзі анықтауы болады. Себебі исламизм идеологиялық монополияға, ислам шеңберіндегі әлеуметтік және саяси ойларды шектеуге және ислам радикалдарының түсіндірілуіне барған сайын артуда. Араб қоғамының әлеуметтік-саяси бағыты осыған байланысты және оның дамуындағы бұрылыстардың идеялық фоны болады.

«Араб көктемi» себептерiнiң арасында осы елдердегi экономикалық тоқырау, сыбайлас жемқорлық, жұмыссыздық және кедейлік сияқты факторлардың рөлi шамадан тыс. Осы елдердегi стагнация жай «араб көктемi» қарсаңында болған жоқ. ХХІ ғасырдың алғашқы онжылдығында араб әлемiнiң ЖІӨ 50% -ға өсті. Бір уақытта АҚШ пен Батыс Еуропада өсім шамамен 10-12% болды. Басқаша айтқанда, араб елдері Батыс елдеріне қарағанда бес есе тезірек дамыды, бұл көптеген табысты экономикалық реформалармен (Мысырда 2004-2005 жылдары «араб көктемi» тоқтату басталды. Ахмад Назифтің үкіметі жүргізген).

Араб әлемінің барлық елдерінде сыбайлас жемқорлық жоғары, бірақ Коротаевтің айтуынша, бұл «нөлдік ақпарат». Transparency International ұйымы сыбайлас жемқорлықты жаһандық схемаларында нөлдік соңында араб елдерінің көптеген басқа елдер сияқты сыбайлас жемқорлықтың жоғары деңгейін көрсететін нашар түске толы екенін байқауға болады. Сыбайлас жемқорлық барлық жерде кең таралған: Латын Америкасы, Африка, Азия, Индонезия, Оңтүстік Еуропа, Шығыс Еуропа, бұрынғы Кеңес Одағы аумағында. Егер сыбайлас жемқорлықтың жоғары деңгейі революцияның басталуына жеткілікті себеп болса, ол бүкіл әлемді ғана емес, араб әлемін де қамтитын еді.

Араб елдеріндегі жұмыссыздық өте жоғары болды, бірақ Мысырда ол АҚШ пен ЕО-дан аз болды. Экономикалық реформалардан кейін мысырлықтар арасында жұмыссыздықтың нөлдік нүктесінің ортасында төмендеуі басталды және экономикалық дағдарыс кезінде 9 пайыздан 9,3 пайызға дейін өсті. Әлемдік дағдарыстың алғашқы толқынынан кейін ол қайтадан басталды. Барлық араб әлеміндегі жұмыссыздық «араб көктемi» келген кезде ғана өсті.

Ресми түрде мойындалған жұмыссыздық деңгейі 1991-2010 жылдар арасында тұрақты жоғары болды. Экономикалық реформалар кезінде жұмыссыздық деңгейі елдегі бала туу өсімі күрт төмендеу салдарынан төменгі көрсеткішті көрсетті. Египеттегі жұмыссыздықтың 50 пайызы 20 және 24 жас аралығындағы жастарды құрады, ал елдегі жұмыссыздықтың жалпы саны 2,5 млн адамға жетті. Толқудың негізгі демографиялық алғышарты 2011 жылдағы жұмыссыздық 1 млн-ға жетуі, соның ішінде жастардың болуы себеп болды. Олар режимді құлату керек деп шешіп, жаңа жақсы өмірді күтті [158].

«Араб көктемi» кедейшілігінің негізгі себебіне Мысырдағы халықтың 40%-ы тәулігіне 2\$-дан аз болғандығы жатады. Алайда, ең алдымен, кедейліктің шеткі шарасы күніне бір адамға 1\$ құрайды. Екіншіден, Үндістанда халықтың үштен бір бөлігі кедейшілікте өмір сүреді. Егер біз кедейлік картасына қарасақ, Мысырдағы жағдай АҚШ, Норвегия немесе Австралия сияқты бірдей болады. Басқаша айтқанда, Мысырда өте кедейшілік салыстырмалы түрде ондай үлкен деңгейде болмады [159].

Алайда, нақты билікті Мысырдың «Мұсылман бауырлары» ғана сынаған. Оларға египтіктердің көпшілігінің қажеттіліктерін қанағаттандыра алмайтын бағдарламаны ұсына алмады, керісінше, саяси жағдайды одан әрі ушықтырып тереңдете түсті. Барлық осы оқиғалар исламдық қозғалыстардың исламдық

сәйкестік негізінде мұсылмандардың көпшілігінің көптен күткенін мақсатын қанағаттандыра алмаған конфессиялық күштердің арасында ынтымақтасу жолын көрсете білмеген.

2011 жылғы «араб көктемінен» елдердің экономикасы зардап шекті. Көптеген елдерде инфляция деңгейі арттып, ақшаның нақты құнсыздануы ресми түрде 1,5 есе асып кетті. Тунис, Египет және Ливиядағы жұмыссыздықтың өсуі 2010 жылғы көрсеткіштердің шамамен 20% -ын құрады, бұл әсіресе жағымсыз, себебі жұмыссыздықты төмендету демонстранттарға қойылатын негізгі талаптардың бірі болды. Үкіметтің құлдыраған барлық үш елінде экономиканың жетекші секторларындағы көрсеткіштердің айтарлықтай нашарлауы байқалды. Мәселен, Ливияда революциядан кейін мұнай өндіру тәулігіне 1,7 миллион баррельден 0,5 миллион баррельге дейін төмендеді. Мысыр мен Туниске келген туристер саны 40% -ға төмендеді.

Бизнесті жүргізу еркіндігі, демонстранттардың талаптарына қайшы, тек жаңадан ашылған кәсіпорындардың саны 12% азайып кетті, жаңадан құрылған 2 жылдан кем емес шағын бизнес компанияларының саны 7% -ға өсті. Жалпы HSBC деректері бойынша, тікелей экономикалық шығындар, экономикалық өсудің баяулауынан шығындар және инвестициялардың төмендеуі 2015 жылға қарай Таяу Шығыс пен Солтүстік Африка елдерінің әлеуетті ЖІӨ-нің 800 млрд. долларға төмендеуіне алып келді.

Әлеуметтік саладағы жағдайды тұрақсыздандырудың әсері әлдеқайда төмен болды. Бір жағынан, революция кезінде халықтың эмоционалдық өрлеуі байқалды. Біраз уақыттан бері адамдар билеуші элитаның шеңберімен емес, өздерінің елді одан әрі дамытудың бағытын анықтады. Халықтың бірлігі мен ынта-жігерін экономикалық табыстарды арттыру жолымен жеткізу қиынға соқты [160].

Екінші жағынан, күрделі, бірақ тұрақты өмірге үйренген адамдар революцияның барлық теріс салдарларына соның ішінде кісі өлтіру, ұрлау, билік өкілдерін күнделікті өмірден алып тастау, билікті бірнеше фракцияларға беру белгісіз қорқынышқа жолықты. Көптеген елдерде экономикалық дағдарыс болмады, бірақ мұндай шиеленістерге ұшырағаннан кейін адамдарға қалыпты өмірге оралу қиын болды. Онжылдықтар бойы, салық төлеуден жалтару мүмкіндігімен, келісімшарт бойынша мәміленің барлық талаптарын мұқият белгілеместен, тіпті әріптеске сенім арту сияқты, өзара тиімді ұзақ мерзімді өмір сүрудің әдеттерін дамытты.

Трансакциялық шығындар бірнеше есеге артып, соның нәтижесінде экономиканың дамуын баяулатты. Айрықша өзгерістер туралы айтсақ, олар экономикаға қарағанда, жағымды сәттер: бұқаралық ақпарат құралдарының еркіндігі көбейді, мемлекеттік секторда таныстық, туыстық принципі бойынша жұмысқа қабылдау қағидасы жоғалды, әлеуметтік теңсіздіктің салдарынан шиеленіс азайды.

Алайда, революцияның теріс салдарлар әлі де көп, ол қылмыстар саны бірнеше есе өсті (өлтіру саны 1,5-2 есе, ұрлық және қарақшылықтың саны 2,5 есе өсті, ұрлау саны 45% -ға өсті, көші-қон көбейген, жаппай ереуілдер

әдеттегідей болды (полицияның ішінде), мемлекеттік аппараттың жұмысы бұрынғы билік органдарында жұмыс істеген лауазымдардың жартысынан көбі жұмыстан шығарылды, бірақ олардың орнын білікті мамандармен ауыстыруға әлі дайындық болмады.

Бірақ ең үлкен қорқыныш сәләфилік және сопылықтың арасындағы қақтығыстар болды. Сонымен қатар, Ливия мен Мысырдың бір бөлігіне террористер жаппай орналасу қаупі болды, Мүбәрәк пен Қаддафи құлағаннан кейін Ауғанстаннан, Пәкістаннан және Ираннан «Әл-Жиһад әл-Ислами» және «Хамас»-тың жүздеген мүшелері осы елдерге қайтып келді.

«Араб көктемі» оқиғасының жалғыз оң нәтижесі аймақтағы саяси ахуалды жақсарту болды. Мәселен, парламентке ұсынылған саяси партиялардың саны Тунисте 7-ден 19-ға дейін, Мысырда 9-дан 15-ге дейін өсті, Ливияда партиялар саны 21-ге жетті. Ешбір партияның Мысырдағы және Тунисте мұсылман бауырларының жақтастары, тиісінше, 46 және 41%, ал басқа 15-20% мұсылман партияларына берілді. Зайырлы партиялардың жақтастары осы елдерде төрттен бір дауыс жинаған жоқ.

Ливияда сайлаушылардың басым көпшілігі тәуелсіз кандидаттарға ие болды, партиялардың ең үлкен өкілдері Ұлттық қорғаныс одағы (20%) және Әділет және даму партиясы (8%) жеңіске жетті. Ливия парламенті қазіргі уақытта ресми түрде ең зайырлы және бизнеске бағдарланған, дегенмен олар да өз елінде бейбітшілік пен тыныштық орнатуға көмектесе алмай отыр. 2011 жылдың қаңтарынан бастап Ливиядағы тәртіпсіздіктер мен әскери іс-қимылдар нәтижесінде 10 мыңнан астам адам қаза тапты (кейбір бағалаулар бойынша он мыңдаған), ел бір-бірімен соғысып жатқан бірнеше тәуелсіз квази-мемлекетке бөлшектенді.

Тунис пен Ливиядағы саяси және азаматтық бостандықтардың деңгейі айтарлықтай өсті, Мысырдың өсуі соншалықты байқалмады, бірақ бұл салаларда жағдай бастапқыда жақсы болды. Баспасөз еркіндігі едәуір өсті, кем дегенде әр түрлі көзқарастары бар ақпарат көздері қол жетімді болды. Тіпті скептик зерттеушілер де осы үш мемлекетте бірнеше жылдан бұрын саяси жүйені ырықтандыруда маңызды серпіліс жасағанын атап өтті.

Аймақта болған революциялардың біртұтастығы жайында айтпас бұрын, өзгерістерді бағалау өлшемдерін анықтап алайық. Экономикалық тұрғыдан қарасақ, араб көктемі шарпыған елдердің бәрінде жағдай нашарлады, ал бұрынғы режимнің сақталуында экономикалық өсімнің ешқандай төмендеуі байқалмады. Қазіргі уақытта Тунисте, Мысырда және Ливияда (әсіресе Ливияда) әр түрлі деңгейдегі ұлттық институттардың арақатынасының, жеке бизнестің жоқтығы секілді әлеуметтік-экономикалық жағдайдың тұрақсыздығы байқалады. Қоғамдық-саяси жағдайды реттейтін жаңа параметрлер құрылмайынша, мемлекеттің экономикасын тұрақты даму жолына салу екіталай. Осылай, қарастырылып отырған мемлекеттердің экономикасын революциялар айқын жеңіліске әкелді оған дейін барлығы сәтті дамып келген, бизнесті жүргізуге кедергілер кездеспеді, экономикалық өсімге қауіп-қатер болмады, ал революциядан кейін даму тежеліп, бизнес жүргізудің шарттары

қиындап, қауіп-қатерлер пайда болды. Әлеуметтік қысым көбейді, жұмыссыздық пен қылмыс саны өсті, әйтсе де бұл жерде атап кететін бір жайт бар. Араб көктемі адамдарды елдегі қоғамдық және саяси өмірді өздері басқарып жатқандай сезімге бөледі. Олар өздерін үкіметтің жоспары мен бұйрықтары бойынша өмір сүретін «жалдамалы жұмысшы» секілді емес, өз мемлекеттерінің «иесі» сияқты сезінді. Сонда да, революцияның барлық теріс салдарына қарамастан, себебі қандай да бір идея аясында адамдардың бірігуі және жігерленуі аталған әлеуметтік-экономикалық өзгерістеріне қажет маңызды жайт.

«Экономикадағы тұрақсыздықтың факторлары» халықтың бірлігі мен қолдауы ірі саяси-әлеуметтік өзгерістердің іске асуына қажет шарт болып келеді. Алайда, саяси салдарын бағалау мәселесіне келсек, мұнда біріккен халықтың әлеуетін іске асыруға қажет алғышарттарды байқай алмаймыз. Баспасөз еркіндігі көбейді, азаматтық және саяси құқыққа қатысты ахуал жақсарды, бірақ аталған жайтта патриоттық өсім жағдайында халық қабылдайтын реформалар бағдарламасын дайындаған маңыздырақ еді. Билікке келген үкімет құлатылған режимнің артынан қызметтен кетпес үшін негізінен популисттік шешімдер қабылдап, қысқа мерзімді саяси біртұтастық принципін қолға алған болатын. Одан басқа, саяси арадағы пікірлер плюрализмі ашық түрде талқыланатын позициялардың пайда болуына әкелді.

Дегенмен, әзірге олардың пайдасынан гөрі зияны басымырақ, аталған оң жайттар да онша құнды емес, себебі қазіргі жағдайда олардың потенциалын жүзеге асыру мүмкін емес болып отыр. Әрине, уақыт өте келе саяси режимнің либерализациясы экономика тиімділігінің революцияға дейінгі кезеңнен тезірек өсуіне әкелуі мүмкін. Бірақ, біріншіден, дәл экономика тиімділігінің бәсеңдеуі, екіншіден, бұрынғы режим бірнеше жыл жалғасқанда, алдыңғы биліктің ешқандай қауіп-қатерсіз және авторитарлық режимнің басылуымен суреттелетін жаңа билікке ауысуы болуы мүмкін еді.

Тунис, Мысыр және Ливиядағы саяси үдерістің алдағы даму жолдарын дәл болжау қиын, бірақ ол келесі жолдармен жалғасуы ықтимал:

1) Экономикалық қиыншылықтардың кесірінен, экономикалық сәтсіздіктердің орнын басу үшін ұлтты біріктіретін күшті идеологияның көмегімен исламның радикалдануы болады.

2) Билікке зайырлы автократиялық режимді құратын әскери адамдар келеді.

3) Шамалы болса да, тұрақты экономиканың өсімі исламдану жағына да, зайырлы авторитаризм жағында да саяси дамуды қолдауға және жалғастыруға мүмкіндік береді.

1-нұсқа, біздің ойымызша, қоғамның бөлінуі жоғарғы деңгейдегі және экономикалық көрсеткіштердің төмендеуі саяси жағдайды демократиялануына әсер етпейтін Ливия үшін ең мүмкін жол болып келеді; керісінше, қоғамның ислам құндылықтары аясында бірігуі ең болымды сценарий болып есептеледі.

2-нұсқа әскерилер беделі әрқашан жоғары болған, ал көршілес Израиль билікке исламдықтардың келуіне жол бермеу тырысады, Мысыр үшін ең ақылға қонымды жол.

3-нұсқаның биліктің ауысуы экономика үшін де, қоғам үшін де аса қиындықтарсыз өткен Тунисте орын алуы ғажап емес. Тунис биліктің ауысуы халықтың өмір сүруіне жағымды жағынан ықпал еткен елдер қатарына кіруі мүмкін. Бұл елде 2011 жылғы революциядан кейін экономикалық жағдай онша қатты нашарламаған, саяси жағдай болашақта тұрақты өсімге жетеді деп болжауға болдаы.

Осыған қорытынды ретінде келесі деректерді айтып кетуге болады. 2010 жылға қарай Солтүстік Африка мемлекеттерінде сол уақыттағы әлеуметтік-саяси парадигманы өзгертуге қажет шарттар дайын болған.

Экономикалық көркеюге негізделген даму моделінің тұрақтылығы, биліктің бірлігі және халықтың тұрақты өмірге деген талпынысы бәсеңдеді. Экономикалық сала салыстырмалы түрде дамыды, бірақ жүйенің әлеуметтік-саяси бөлігіне көптеген өзгерістер қажет еді. Авторитарлық билеудің саласы ретінде аталған мемлекеттерде билік пен қоғам арасында біртұтас диалогты жалғайтын арналар болмады. Нәтижесінде, наразылықтар келісім сатысына емес, билік пен наразылық көрсетушілер арасындағы қақтығысқа көшті. Билікті құлатқысы келген наразылықтардың уақытында үкімет арасында осы мәселе бойынша бірыңғай пікірдің болмауы биліктің таралуына әкелді.

Бір жағынан қарасақ, Солтүсті Африка мемлекеттерінің ұлттық институттық жүйесінде оның тұрақтығына қауіп болған 2011 жылы биліктің құлауына әкелген қауіпті дисбаланс шынымен де орын алған. Басқа жағынан қарайтын болсақ, билік күшінің ретсіздіктерді басқан жағдайдың өзінде, режимнің құлауын реформа негізінде болдырмауға болар еді. 2011 жылғы оқиғалар екі түрлі дағдарыстың қосылуынан туындағанын бағамдаймыз. Бір жағынан, мемлекеттік әлеуметтік-экономикалық жүйесінің дамуына объективті кедергілер болды, ал екінші жағынан, институттық парадигма негізіндегі даму потенциалы әлі өшпеген болатын. Дәл сол уақытта режимнің ауысуы ұлттық қоғамдық-экономикалық жүйенің жұмыс істеуіне қаншалықты әсер еткенін араб көктемінен кейін айтарлықтай уақыт өткенде ғана түпкі қорытынды жасауға болады.

Араб көктемінің нәтижесінде қатысушы елдерде экономикалық даму кері кетіп, алға қарай дамудың мүмкіндіктері тоқтап қалды. Сонымен бірге саяси өмірде ірі өзгерістер орын алды сөз еркіндігі көбейді, бұрын тыйым салынған саяси партиялар өз ісін жүргізуге рұқсат алды. Аталған сатыда революцияның жалпы әсері нашар десек болады, бірақ саяси саладағы өзгерістер әлеуметтік-экономикалық өмірдің жақсаруына әкелуі мүмкін. Араб көктемінен билік пен оппозиция қақтығысы ұзаққа созылып, қатал болған елдер жеңіліс тапты (Ливия, Бахрейн, Мысыр). Экономикалық-әлеуметтік шығындар саяси жүйенің либералдануынан пайда болған жақсы жақтарын басып шықты. Тунис пен Марокко секілді наразылық ұзаққа созылмаған елдерде Араб көктемі өз

пайдасын тигізді, себебі саяси алаң жақсарды, ал экономика мен әлеуметтік сала аса зиян шекпеді.

2.2 Египет, Ливия және Сириядағы «араб көктемі» үдерісінің саяси алғышарттарына салыстырмалы талдау

2010 жылы Тунисте басталып, күллі араб әлемін шарпыған халық толқулары ймақтың барлық саладағы даму үдерісімен қатар, әлемдік масштабта да әсер қалдырды. Араб-мұсылман әлемінің сан ғасырлық тарихы, мәдениеті терең және үнемі тепе-теңдікте тұрмайтын діни, саяси, экономикалық, этникалық жүйелері бар. Сондықтан «араб көктемі» құбылысын зерттемес бұрын, ең алдымен оның себептерін білу қажет.

2011 жылдың басынан бастап, араб әлемінің кейбір мемлекеттерінің саяси режимдерін күштеу арқылы өзгеріске ұшырай бастады. Революциялық саяси трансформация себебінен мемлекет ішіндегі дағдарыс эскалацияның қауіп-көтерлері, сонымен қатар шет мемлекеттер мен халықаралық ұйымдардың араласуы «Араб көктемі» революциясының параметрлерін зерттеу өзектілігін арттырды. Сондықтанда тұрақсыздыққа алып келген факторлар Египет, Ливия және Сириядағы саяси режим трансформациясын жан-жақты зерттеуді талап етеді. Алдымен Египет, Ливия және Сириядағы «Араб көктемі» процесінің саяси алғышарттарын салыстырмалы талдау қажет.

Араб көтерілістерінің саяси астары авторитарлық және тоталитарлық режимдердің негізгі сипаттамаларымен байланысты болса, әлеуметтік-экономикалық алғышарттары әлеуметтік-экономикалық аспектілерге қарқынды әсер етуімен бірге аймақ елдерінің саяси режимдерімен де байланысты [161].

Таяу Шығыс пен Солтүстік Африкадағы революциялық процестерді «Араб көктемі» деген шартты атауға ие болды. Е.Г. Пономарева мен А.В. Манайло «Араб көктемін» Батыстың геосаяси үстемдік үшін жетілдірілген формасы деп қарастырады [162]. 2011-2013 жылдардағы болған революция араб мемлекеттерінде демократияны жалау етіп ұсынған сайлау әдістерінің тиімсіздігін көрсетті. Бұрынғы авторитарлық режимдердің орнына келетін жаңа буын дайын болмады, өйткені демократиялық күштер әлсіз және олардың өзара қақтығыстардың салдарынан тайпалардың арасында ыдыраушылық пайда болды, қоғам тарапынан ешқандай қолдау таппады. Революциядан кейін араб мемлекеттерінде жүйелі дағдарыс басталды, қойылған бірде бір мақсатқа қолдары жетпеді.

Араб мемлекеттерінде болған саяси дағдарыс эскалациясына әсер еткен факторларды зерттеушілер бірнеше топтарға жүйелейді. Мысалы ғалым И.В. Кудряшова мынадай факторларға топшалайды:

1. Саяси, экономикалық және әлеуметтік-мәдени режим стратегияларының өзара қарама қайшылығы;
2. Ауысу салдарынан болған либерализация жағдайында мемлекет пен қоғамдық қатынастар және шикізаттан түсетін табыстың жетімсіздігінен мемлекет тарапынан өтем (компенсаторлық) механизмінің жоқтығы;

3. Дағдарысты реттеудің инфрақұрылымының әлсіздігі немесе тіптен жоқтығы (саяси бәсекелес, құрылымды оппозиция, сайлау, өкілетті институттар);

4. Жастардың демография саласында маңызды өсім үлесінің салмағы және білімді әлеуметтік төселген жаңа жеткіншек жас буынның қалыптасуы;

5. Қоғамның бәсекелесі және ротациясы жоқ билеуші элитадан шаршауы, элитаның саяси ресурстарының нашарлауы [163].

Жоғары көрсетілген революцияның себептерінің классификациясын көптеген талдаушы эксперт мамандар құптайды. Сонымен қатар бұл аймақтағы жағдайға қоғамдағы байлар мен кедейлер арасындағы алшақтық, мұнайдан түскен пайданың әділетсіз бөлінуі, тек жоғарыда отырған шағын топтармен шектелуі, қоғамдағы өткір проблемаларды жергілікті билік өкілдерінің дер кезінде шеше алмауы бірнеше жылға созылды [164].

Сонымен қатар ғалым Е. Степанова араб революциясының себептерін зерттей отыра дағдарыс эскалациясындағы әлеуметтік наразылықтың ролін баса айтады. Египеттегі жағдайды талдай келе, автор тіпті Таяу Шығыс елдеріне тым терең кеткен қарапайым халық пен билеуші топтың арасындағы алшақтық, коррупция, батыс қолдап отырған саяси және экономикалық элита әлемдік экономикаға құлшына енген [165]. Ал Ливиядағы жағдайда әсер етуші жалпы қарапайым институттардың жоқтығы (аудандық және аймақтық «халық кеңестері») және мұнайдан түскен пайданы өзара қоғамның тайпалық-кланға бөлінуі арқылы талан таражға түсіруі деп көрсетеді.

Ю.Н. Зининаның «Араб көктемі» деп аталатын мақаласында халық көтерілісінің себептерін салыстырмалы түрде зерттеуде ресей мамандарының танымал позицияларын көрсетеді. Бұл аймақтардағы болған жағдайлардың себептерін кейбір авторлар әлеуметтік теңсіздік деп көрсетсе, ал Ливияға қатысты көтерілістердің себебінде этно-діни мотивтердің болғанын дәлелдейді. Дискуссия халық көтерілісінің ішкі және сыртқы себептерін, ақпараттық технологиялардың күшін, көршілес жатқан мемлекеттердің мүдделері арнасында тарқалады [166].

Бұл қоғамдарды демократияландыру мүмкін еместігін түсіне отыра араб қоғамына «фитна» (аласапыран) деген араб терминін қолдануды дұрыс көрдік. Ғалым Е.И. Зеленев бұл терминнің табиғатын былай түсіндіреді «аздырушылық, өзінің жағына шығару, бунт, қозғалаң тәртіпсіздік, қозғалыс, толқын, протест» және т.б. Е.И. Зевелеваның айтуынша араб әлеміндегі қазіргі саяси дискурста «фитна» жаппай бұқаралық қарсыласу, диктаторлық режимдегі ұнамаған басшыны дәстүрлі формада алып тастауы немесе араб мұсылман мәдениетінде қысым көрсету деген мағынаны білдіреді. Бірақ қазіргі араб қоғамында «фитна» өзінің негативті мағынасын жоғалтады, революциялық дағдарыс пен көтерілістірге қатысушы және діни тұрғыдан ақталған наразылық деп түсіндіріледі [167].

Ливия, Египет және Сириядағы ескі режимді құлату және революциялық шайқалысты модернизация концепциясын қолдану арқылы талдаймыз.

«Үшінші эшелондағы» мемлекеттердегі индустриалды қоғамның қалыптасуы мен даму модернизациясы жоғарыдан басқарып отырған мемлекеттің рөлі қоғамның дәстүрлі статтарына негізделді. Бұл авторитаризмнің одан әрі кемелденуіне негіз болды.

Солтүстік Африка, Таяу Шығыс секілді қуып жетуші индустриалды даму сатысында болды. Египет пен Ливия саяси трансформациялануға мәжбүр болды, себебі демократиялану процесі, нарықтық қатынасқа өту басталып, мемлекеттің экономикаға араласуы бәсеңдеді, елдегі кейбір институттар әлсіздене бастады.

Египет пен Ливияда модернизацияның келесі компоненттері өзекті бола бастады, біріншіден инновациялық институтционалды кері әсер етуші әлеуметтік-экономикалық даму басталып, артта қалушылықтан арыла бастады. Екіншіден, әлеуметтік салалар трансформацияланды соның ішінде, өндірістік еңбекті ынталандыру, еңбекке бейімдеу, тұрғылықты халықты қол жетімді білім беру және денсаулық сақтауы саласын қамтамасыз ете бастады. Үшіншіден, аграрлық даму формасынан индустриалды елдер қатарына даму жолын бастауда ірі капитал құю үшін жеке кәсіпке шектеу проблемасы шешілді. Төртіншіден, экономика мен саясаттағы жаһанды тенденцияларды ескере отырып, дамудың «ашық» және «жабық» моделінің арасында таңдау жасалды. «Жабық» модель ішкі ресурстардың мобилизациялануына мүмкіндік берді. «Ашық» модель көбінесе шетел инвестициясына қолдау көрсетеді.

Египет пен Ливиядағы әлеуметтік-экономикалық даму, артта қалудан арылу және әлеуметтік саланың трансформациялануы әрі қарай іске асты. Бұл жерде тек таңдап алынған әлеуметтік-экономикалық стратегия мен жүріп қана қоймай, мемлекеттің даму моделі модернизацияны іске асыруда жеке ресурстарды шектеу проблемасын шешу керек болды. Египет көбінесе жаһандану процесіне етене енді, ал Ливия регионализация жолымен кетті.

Гамаль Әбдел Насер (1952-1970) кезінде Египет «араб социализмі» идеясын дамытты. Президент Әнуар Садат (1971-1981) кезінде саяси курс батысқа бағытталды. Хосни Мүбәрәк (1981-2011) көпвекторлы саясат жүргізді, әлемдік әр бағытта әсер етуші күштерді ескеріп отырды. XX ғасырдың аяғында Египетте жаһанданудың белгілері анық көріне бастады. Экономикалық тұрғыдан алатын болсақ ол мысалы, бәсекелестікке негізделген нарықтық экспансия бұл сыртқы экономикалық қызметтің либералдық саясатының жемісі деп атауға болады. Ақпараттық және финанс желілері арқылы жаһанды өдірістік құрылымдағы ресурстар айырбасы маңызды рөл атқарды.

Саяси салада саяси субъектердің саны мен деңгейінің өзара бір біріне тәуелділігі күшейе бастады. Египеттің саяси кеңістіген жаһанданудың мына белгілері анық көрінді: трансұлттық корпорациялар, трансұлттық банкттер, интернет қауымдастығы, әр түрлі деңгейдегі байланыстырушы халықаралық ұйымдар дами бастады. Міне осы бағытта жаһандану өзінің жаңа сапалы деңгейін көрсетті. Көптеген зерттеушілер Хосни Мүбәрәктің билігінен Египет экономикалық стагнация жағдайын кешіп, елде кедейшілік, теңсіздік, коррупция және жұмыссыздық басталды деп көрсетеді. 1970-2000 жылдар

арасында Египет экономикасындағы жиналған проблемаларды модернизация арқылы шеше алмады. Соның салдарынан жергілікті жеке сектор ұлттық экономикаға инвестиция салғысы келмеді, реформа финанс қаражатының жетіспеуінен қиындап кетті, мамандандырылған басқарушы кадрлар мен технология жетіспеді[168].

Шындығына келетін болсақ, бұл олай емес еді. А.В. Коратев және оның әріптестері Египеттегі экономика бірқалыпты жақсы дамығанын айтып өтеді. Бүкіл әлемдік Банк мәліметтері бойынша 1980-2010 жылдар арасында Египеттегі ЖІӨ жан басына шаққанда 2,2 есе қамтамасыз еткен. Азия, Африка және Латын Америкасы елдеріне қарағанда бұл жақсы көрсеткіш болды [169].

А.В. Коратаев пен Ю.В. Зинькин зерттеулерінде Египеттің 2011 жылдың қарсаңына дейінгі әлеуметтік-экономикалық жағдайына талдау жасайды. Олардың айтуынша әлеуметтік-экономикалық сала жеткілікті деңгейде дамып отырды. ЖІӨ қарқынды жылдамдықпен өсті, демографиялық өсім төмендеген, коррупция көрсеткіші басқа елдермен салыстырғанда төмен болды (мысалы, Ресей, Италия, Грекия), жұмыссыздық төмендеді, теңсіздік басқа «үшінші деңгейдегі әлем елдермен» салыстырғанда онша төмен болмады. ЖІӨ бір жылда 7 пайызды құрады. Ең маңыздысы Хосни Мүбәрәк шектен шығып кеткен кедейшілікті жеңді деп айтса болады. Режимнің құлауын А.В. Коратаев «тығырықтан шығудың тығырығы» деген атаумен бейнелейді. Ескі режимнің құлау себебін талдамас бұрын Египет пен Ливиядағы саяси-әлеуметтік жағдайына тоқталайық [170].

Хосни Мүбәрәктің билігі тұсында (1981-2011) Египеттің халық шаруашылығы қарқынды дамыды. 30 жыл ел басқару кезінде ЖІӨ 4,5 есеге өсті, бұл Шығыс елдерінің жетістігі болып саналады. 2004-2010 жылдар аралығындағы модернизацияның экономикалық реформалары ЖІӨ-ді ең жоғары көрсеткіштерге алып келді.

Сонымен қатар әлемдегі қаржы-экономикалық дағдарысы Солтүстік Африка елдерінде әр қалай әсер өтті, көптеген жерлерде басқарушы элитаға әлеуметтік-саяси қысым көрсетіле бастады. Негативті көріністер экономикасы мұнай экспортына бағытталмаған мемлекеттерде болды. Египеттің экономикасы сыртқы сұраныстың күрт төмендегенін сезді (туризмнің тоқырауға ұшырауы, шетел инвестициясының азаюы).

Ал экономикалары мұнай ресурстарының сатылуынан түскен пайдаға негізделген мемлекеттер, соның ішінде Ливия мұнайға деген бағаның өсуінен пайда түсірді. Дегенмен, бағаның өсуі өндіріс қарқынының күрт төмендеуінің салдарынан болды. Нарық уақытша тоқтатылды, мұнай экспорттаушы елдер ауыр экономикалық шығынға ұшырады. Египет те әлеуметтік-экономикалық қиыншылықтармен бетпе-бет келді, бұл бірақ революциялық төңкерістің негізгі себебі емес еді.

Бірақ кірістің дифференциалды деңгейі өте жоғары деңгейде сақталды. 2011 жылдың басында Египет халқы өте кедейшілікке тап болды, ал шенеуініктердің табысы қарқынды өсіп отырды. Жұмыссыздықтың деңгейі сол баяғы деңгейде өзгеріссіз қалды, әлеуметтік жүргізіп отырған саясат тиімсіз

болды паракорлық деңгейі одан әрі үдея түсті. БҰҰ-ның Адам Дамуы Бағдарламасының 2010 жылғы Есебі бойынша 145 елдер арасындағы рейтингіде Египет теңсіздік тұрғысынан 120-шы орында болды. Кедейшілік деңгейде 40 % егде жастағы мысырлықтар, олардың табысы күніне 2\$ АҚШ долларын құрады.

Экономикалық реформалар кезінде жұмыссыздық деңгейі елдегі бала туу өсімі күрт төмендеу салдарынан төменгі көрсеткішті көрсетті. Египеттегі жұмыссыздықтың 50 пайызы 20 және 24 жас аралығындағы жастарды құрады, ал елдегі жұмыссыздықтың жалпы саны 2,5 млн адамға жетті. Толқудың негізгі демографиялық алғышарты 2011 жылдағы жұмыссыздық 1 млн ға жетуі, соның ішінде жастардың болуы себеп болды.

Келесі маңызды алғышарты ол батыстық рухта тәрбиеленген білім алған жастардың көп болуы, олардың көбі дерлік ірі қалаларда шоғырланды. Толқуды ұйымдастырушылар студенттер, жеке ұсақ кәсіпкерлер мен кейбір шенеуініктер. Толқулардың экономикалық, әлеуметтік және демографиялық мазмұны Т.Р. Гаррдың «салыстырмалы депривация» теориясына сәйкес келді, ескі қоғамдық саяси жүйеге қарсы көтеріліске білімді қала тұрғындары шықты [171].

Египет пен Ливиядағы дағдарысты құбылысқа әсер етуші факторларға: капитал құю құрылымының төмен деңгейі, аймақтағы экономикалық және саяси тұрақсыздық, шамадан тыс мемлекеттің экономикаға араласуы реформаларды консервативті және авторитарлы режимдердің тежеуі жатады.

Ал Ливияға келетін болсақ, ондағы саяси тұрақсыздық жағдайы қарақайшылыққа толы болды. Ел экономикалық тұрғыда жақсы дамыды, Африкадағы мұнай мен газ қорына мол, бұл М. Қаддафидің осы континентте өзінің әсер ету билігін іске асыруына мүмкіндік беріп отырды. 20 жыл тұрғысында бұл елде экономика мықты қарқынмен дамып отырды. Сондықтанда Ливия басқада Африка мемлекеттерін қаржыландырып, Африка Одағының 15 пайыз бюджетін қамтамасыз етті, басқа мемлекеттердің қарызын жауып, оларға мұнай мен газ алуына кредитпен қамтамасыз етіп отырды[172].

Ауыл шаруашылығы мен өндірістерде жұмыс орындары болды, бірақ ол бос орындарға жастар қызықпады. Ол орындарға Египеттен келген иммигранттармен толды, бір қызығы олардың ішінде христиандар көп еді. Мемлекеттің елеулі әлеуметтік көмегіне қарамай (арзан үйлер тұрғызылды, қолжетімді білім мен денсаулық қорғау қамтамасыз етілген) жас ливиялықтардың наразылығы одан бетер өрши түсті. Египеттегі сияқты паракорлық мәселесі, полицияның өз бетімен кетуі ақпараттың жабықтығы жастардың наразылығын одан әрі үдете түсірді.

Египет пен Ливия қоғамының тарихи-мәдени өзара байланысы маңызды болды. Этноконфессионалды, әлеуметтік-мәдени параметрлері, геосаяси дамуындағы детерминанттары ұқсас бола тұрса да, Египет пен Ливияның саяси процестерінің айырмашылықтары болды, кейбір жағдайда тіпті бір-біріне қайшы келіп отырды.

Египетті билеген Әнуар Садат пен Хосни Мүбәрәктің саяси стратегиялары М. Қаддафимен салыстырғанда қарама-қайшы болды. 1970 жылдардың басында Египет геосаяси және идеологиялық тұрғыда батысқа бағытталды. 1969-2010 жылдар аралығында Ливия «ислам социализмі» моделін құрды, ҚСРО және социалистік жүйемен қарым қатынасы дәйексіз болса да олармен одақтас болды. Басқа аспектілеріне келер болсақ Египет пен Ливия ішінара ерекшеліктерімен көрінді: екі мемлекетте әртүрлі экономикалық стратегия қолданды (этатизм және Ливия Джамахириясында шетел меншігін национализациялады және Гамаль Насер өлімінен кейін Египет шетел инвестициясына «ашық есік» моделін ұстады.) Египет халқының әлеуметтік деңгейі өте төмен болды, ал Ливияда М. Қаддафиді құлатқанға дейін табыс деңгейі жоғары болған.

Египеттің саяси процесінің құрылымды ерекшелігіне XX ғасырдағы тәуелсіздік кезең мен модернизацияның салдарын жатқызуға болады.

Осындай модель жеке бизнестің мемлекеттік бюрократияға тәуелділігімен, экономикалық ресурстардың кландардың арасында өзара бөлінуімен, репрессивті органдар мен әскери күштердің билікке қарағанда басым болуынан болды. Зайырлы режим діни риторикаға ішінара рұқсат берді, бірақ заң тұрғысынан мықты оппозициялық «Мұсылман бауырлары» ассоциациясына (Әл-Ихуан Әл-Муслимин) тыйым салды, мемлекеттік билік кәсіподақ ұйымдарына, БАҚ, батыс бағытын ұстанған либералды партия мен бірлестіктердің жұмысын қудалап отырды.

1982 жылы Гамаль Әбдел Насердің басқаруымен монархиялық режим төңкерілді. Жаңа басқарушы патриоттық сезімге негізделген Ұлыбританияға қарсы шықты. Бірінші орында Египет экономикасын модернизациялау керек деп шешті. Модернизацияны Насер 5 пунктке негіздеді. 1) Елдегі экономиканы дамыту барысында қоғамдық экономика секторын құру және халық шаруашылығына мемлекеттік қадағалау орнату. 2) араб национализмі. 3) демократия. 4) тап күресін терістеу. 5) дін бостандығы. Насер режимінің идеологиясын «араб социализмі» деп атады[173].

Әнуар Садат 1971-1981 жылдар арасында ел басқарды. Гамаль Насер стратегиясынан бас тартты, билікті бір орталықтандыру, демократияны құру, батыс елдерімен қарым-қатынасты күшейту керек деп шешті. Әнуар Садат елдегі экономиканы модернизациялай алмады, тек сервис пен сауданы ғана дамытты. Сыртқы сауданы либерализациялау салдарынан арзан импорт елде көбейді. Кедейшілік өсті әлеуметтік теңсіздік күшейді. Садат кезінде ел терең экономикалық қаржылай дағдарыста болды.

Әнуар Садаттың өлімінен кейін Хосни Мүбәрәк елдегі қиын жағдайды құрылымдық реформалау бағдарламасын ұсына отырып дағдарыстан шығуды жолын бастады. Бұл реформа ішінара либерализациялау саясатына негізделді. Хосни Мүбәрәк инфрақұрылымды дамытты, кәсіпкерлікке мемлекет тарапынан қолдау көрсетті, шетел инвестицияларын құптады. Экономикаға мемлекет тарапынан қысымды азайтты, есесіне өзінің саяси әсер ету күшін күшейтті. Сайлауды өз бақылауына алып, оппозиция қызметіне шектеу қойды.

1953 жылдан бері Египеттегі мемлекеттік басқару президенттік республика болып саналып келді. Бұл басқару формасы 1970 жылдардағы «араб социализмінде де», Садаттың либералды бағытында да, 1971 жылы билік басына келген технократ Хосни Мүбәрәктің тұсында да өзгерген жоқ. 2007 жылы Конституцияға өзгерістер енуіне байланысты, діни белгілері бойынша саяси партия құруға тыйым салынды, бұл «Мұсылман бауырлары» оппозициялық партиясын заң тұрғысынан шығарып тастады. Президенттік кандидатурасына тек заңды түрде тіркелген саяси партияның өкілі ғана сайлана алды. Бұл билік партиясының жеңісіне алып келді. Биліктің легитимділігі өзінің айналасындағылардың саяси мәдениетіне негізделген патрон-клиент қарым-қатынасы әдістерін қамтамасыз етіп отырды. 2005 жылы Египеттегі саяси сайлауға қатысушылардың саны 24-28 пайыз ғана болды[174].

2007 жылға Египет Конституцияға енгізілген өзгерістер бойынша, президенттің кандидатурасына саяси партияның тізімі бойынша парламентте 3 пайыздан төмен болмауы тиіс болды, ал діни саяси ұйымдардың кандидаттарын сайлауға жібермеді. Сонымен қатар Египетте діни белгілері бойынша партия құруға қатаң тыйым салынды. Елдің саяси өмірінде ислам секторы өзінің ықпалын жоғалтты. Оған қарамастан «Мұсылман бауырлары» оппозициясы өзінің ықпалын кәсіподақ ұйымдары мен Университеттерде күшейтті. Діни ұйымдар қоғамда кездесетін күрделі проблемаларды шешуге атсалысты. Билік өкілдері ол проблемаларға жауапты болмаса да, халық арасында көптеп тараған «биліктің қолынан келмейді не болмаса әдейі жасамай отыр» деген пікірлер қалыптасты.

Хосни Мүбәрәктің патримониалды авторитарлы режимі 1981 жыл мен 2010 жылдар аралығында тиімді жұмыс жасады, Батысқа оның билік басында отырғаны ыңғайлы болды. Әлемдік экономикалық дағдарыс, элита ішіндегі өзара келіспеушілік Батыс мемлекеттерінің «Үлкен Таяу Шығысты» демократияландыру керек деген ықпалы Хосни Мүбәрәктің режимін әлсіретті. Өзінің көшбасшылығының легитимділігін нығайту үшін Египет Президенті діни символдарға мән бере бастады. Діни топтармен қарым қатынас әртүрлі бағытта болды. Гамаль Насер «Әл-Азһар» университеті мен діни істері жөніндегі Жоғары Кеңестің үстінен бақылау орнатты. Әнуар Садат діни риториканы ұтымды қолданды «Мұсылман бауырлары» оппозициямен тығыз қатынаста болды, атеизм мен комунизмге қарсы күресте жалпы мақсаттары бір болғанмен ешқандай жетістіктерге жетпеді, тіпті сол исламистердің қолынан қаза болды. Ал Хосни Мүбәрәк діни институттардың үстінен қатаң бақылау орнатып, оларды саяси алаңнан ығыстырды.

Ш.Евкочев ғалымының пікірімен келісе отырып, мемлекеттік реформалар (национализация, индустриаландыру, діни институттардың үстінен орнатылған бақылау) Египеттің патрон-клиенталды қоғамдық жүйесін шайқалтты, оның орнына олар тиімді ешқандай демократиялық жүйе ұсына алмады[175].

2008-2009 жылдар аралығындағы әлемдік экономикалық дағдарыс қоғам мен өкіметтің арасында қарама қайшылықты одан әрі күшейтті. Египетте төтенше жағдайды енгізді. Билік басында отырғандар армия мен құқық қорғау

органдарын қолдана отырып кез келген наразылықтарды басып тастап отырды. Наразылардың көбі білімді жұмыс таба алмай жүрген жастар болды. Интернет пен БАҚ наразылықты одан әрі өрбітіп отырды: жайлы кремет өмірді теледидар беттерінен көрсетіп отырды, қоғамның проблемасы айналасындағы дискуссияны өрбітті, соның ішінде Египеттегі адам құқығы туралы ақпараттар көптеп көрсетті. Өкімет ішіндегі өзара келіспеушілік наразылықтар көбейді соның ішінде шенеуініктер мен мүдделері тоғысқан топтар арасында экономикалық менеджмент пен саяси бюрократияның арасында келіспеушілік күшейді. 2011 жылғы Египеттегі саяси «жарылыстың» себебі саяси, ақпараттық және әлеуметтік-демографиялық факторлардың өзара бірігіп күшеюі болды.

Ливиядағы «араб көктемінің» саяси алғышарттарына тоқталайық. Бұл елде ұлттық бірлік қамтамасыз етілмеген. 1951 жылға дейін қазіргі елдің шекараласында көптеген колониялар болды: олар тәуелсіздік алғанда күштеп қомылған Трипоитания, Феццан және Киренаика болды. 2000 жылға БҰҰ бағасы бойынша ливия арабтарының этникалық құрамы (57,2), бәдеуилер (13,8), египет арабтары (7,7), берберлер (6,8), судан арабтары (3,5), тунис арабтары (2,5) және т.б құрады. Олардың ішінде өзара рулық бөлінулер болды. Исламның толығымен үстемдік құрып отырғанның өзінде елде суфий бауырлары мен оларға қарсы күресетін сәләфи қауымдастығы жүрді. Олардың арасындағы дағдарыс тек М. Қаддафи кезінде ғана реттеліп отырды [176].

1969-2011 жылдар арасындағы Ливиядағы республикалық кезең М. Қаддафидің монопольды басқару кезеңімен байланысты болды. Оның саяси курсы «ислам социализмі» және батысқа қарсы бағытталған национализміне сәйкес келді. Ливиядағы саясима режим мен идеологиясының өзіндік ұлттық формасы болды, жеке экономикалық мүддені қамтамасыз етуден коллективті қамтамасыз етуге бағытталды, барлық араб мемлекеттерін өзінің айналасына шоғырландыруға тырысты. Ливияның саяси жүйесі харизматикалық көшбасшының айналасына шоғырланды. Көптеген уақыт бойы Ливия Мағриб елдерінің арасында көшбасшы болып келді, оның мақсаты араб әлемін біріктіру болды, сырттан күштеп ұсынылған модель емес өзінің саяси дамуы мен режимінің моделін ұсынды.

1964 жылы Ливиядағы революциялық қозғалыс «бас бостандығы бар юнионист-социалист офицерлерді біріктіруден» басталды. Оның ұраны 1952 жылы египет революциясының «Бостандық, социализм, бірлік» деп аталды. Негізгі мақсаттарының бірі монархияны құлату, елдің артта қалушылығын жою, батыс империализмінің құрсағынан құтылу, мемлекеттік тәуелсіздікті қамтамасыз ету, халық үшін әділеттілік орнату, араб бірлігі үшін күресу, Палестина халқының тәуелсіздігі үшін құқығын қорғау болды. 1969 жылы 1 қыркүйекте халықтың көтермелеуімен томенгі рангтағы офицерлердің қарулы көтерілісі болды. Ливияда ұлт азаттық революцияның нышанын білдіретін саяси даму басталды.

Араб мұсылман моделіне негізделген социалистік мемлекеттің құрылысы басталды, ол Құран құндылықтарын сақтап араб әлемін біріктіруге негізделді. М. Қаддафи өзінің позициясын былай деп түсіндірді: «Біз бостандықты жеке

және ұлттық тәуелсіздікке негізделген, қайыршылық пен колониализм мен өзіміздің жерімізде шетел әскери базасын құрту керек деп түсінем; бірлік дегеніміз барлық араб әлемін бір басшының астына топтастыру немесе федерация негізінде ұсақ өкіметтерді біріктіру; социализм дегеніміз – бұл ислам социализмі Құран құндылықтарына негізделген жеке меншік пен мұра»-деп көрсетті [177]. М. Қаддафи мұнай саясатының алты өсиеттерін іске асыра бастады, онл ресурстарды халық иелену керек деген идеяның арнасында өрбіді.Ливия азаматтары өзінің мұнай байлығын қолданудың ең жақсы жолын таңдауға құқығы болды.

М. Қаддафидің саяси курсының доминанттары «ислам социализмі» мен тікелей демократия болды. «Ислам социализмі» араб мемлекеттерін біріктіру және олардыБатыстың идеологиялық экспансиясынан азат ету болды. Тікелей демократия парламентаризмді терістеп, халық комитеттері мен конгресі арқылы халық билігін ұсынды. 1977 жылы Ливия Араб Республикасы Социалистік Халықтық Ливия Республикасы Джамихирия ауысты. Джамихирия араб тіліне аударғанда халық билігі деген мағынаны білдіреді. Бірақ М. Қаддафи демократияның барлық дерлік түрлерін терістей отырып «халық комитеттеріне» не істеу керек жөнінде айтып отырды.Жалпы Халықтық Конгрес Революциялық басқару Кесінен заң функцияларын ала отырып, М. Қаддафи заң билігін өзінің қолына шоғырландырды. Министрлерді секретариаттарға министр кеңесінің төрағасы аппаратын Жоғары халық комитетіне, ал атқарушы билікті толығымен өзіқолына ауыстырды.

М. Қаддафи өзінің алдына қойған көптеген мақсаттарына қол жеткізді. Ол әлеуметтік біртекті қоғамды құра білді, оны ол адам басына шаққандағы кіріс деңгейін көтеру арқылы қол жеткізді. Ливия басшысы М. Қаддафи «Байлық халыққа» ұранын іс жүзінде іске асырды. Қоғамда бай мен кедейлер арасындағы алшақтық азайды. Шаруашылықтық құрылы өзгерді әрбір қоғам мүшесінің қызығушылығы артты. Өндіріс пен еңбекке деген қарым қатынас өзгерді. Көптеген халық бұқарасы мемлекеттік басқаруға атсалысты.

1950 жылдары ең кедей араб мемлекетін М. Қаддафи үлкен экономикалық прогреске жеткізді, мемлекеттік секторды нығайтты, халықтың өмір сүру деңгейін жақсартты. Сыртқы саясатқа келгенде М. Қаддафи ешкімге бағынбады, Батыс пен Израильге қарсы сөйледі, ливиялық национализмді нығайта отырып, Араб әлемін Ливияның айналасына жинағы келді. Антиимпериалистік саясаты батыс мемлекеттерімен қақтығысуға, изоляцияға алып келді.

Ливиядағы М. Қаддафидің режимі модернизацияны жүргізе отырып, дәстүрлі институттарды қолданды, исламға сүйенді. Ливиядағы Жоғарғы заң тек қана исламға ғана емес халықтың дәстүрлерге де негізделді. Тікелей халықтың билікке араласуында мәлімдеді. Бұл жағдайда М. Қаддафидің интитуционалды көшбасшылығы тежелді: М. Қаддафи легимді жалғыз көсем болды. Негізгі саяси акторлар ретінде дәстүрлі күштер соның ішінде тайпалар және әртүрлі исламдық топтар болды.Елдегі жүргізілген әлеуметтік-саяси

трансформацияға қарамастан халықтың басқару процесінен алшақтауы, биліктің шексіз бақылауы халықтың наразылығын туғызды.

Идеологиялық салада көп уақыт араб бірлігі доктринасы билік құрды, ол секулярлы этникалық тұрғыдан Солтүстік Африка және Таяу Шығыс елдерін біріктірді, антиимпериалистік және халық азаттық қозғалыстарының дүмпуіне алып келді. 1970 жылдары бұл доктрина ішкі қарсылыстың күшеюі және батыстың аралсуымен дағдарысқа ұшырады. Египет пен ливияда екі негізгі идеялық бағыттар – батыстық рухты бойына сіңірген зайырлы национализм және батыс идеологиясына қару ретінде ұстанған «мұсылмандық национализм» болды. Батыстың ұзақ уақыт бойы Солтүстік Африкадағы отары елдегі ислам дінінің көлемін шектеп отырды. Тәуелсіздік алғаннан кейін ислам мемлекеттік бірегейлену, идеология және құндылықтардың негізі болды. Ислам билеуші элита тобының біртұтас бөлінбес идеялық саяси трактовкасына айналды [178].

Араб елінің саяси процесіндегі ислам факторы көптеген мамандардың зерттеу объектісіне айналып отыр. Саяси институттарға, саясат акторына және әлеуметтік мәдени саласына исламның әсерін түсінуге бағытталған ресей сараптаушыларының соның ішінде Р.Г. Ланда және А.Д. Саватеев, А.М. Васильева, Б.В. Долгов, Л.М. Исаев, И.В. Кудряшованың зерттеулерін жатқызуға болады. Олардың пікірінше ислам – араб елдеріндегі саяси дамудың әлеуметтік мәдени өзегі. Бұл жайт Египет және Ливия елдеріне де қатысты жайт [179].

Египет пен Ливияның саяси процестеріне халықаралық бағдарламалар және ұйымдар арқылы батыс мемлекеттерінің әсерінде ескеру қажет. XIX-XXX ғасырлар бойы Египет пен Ливия ұлы державалардың бәсекелес алаңы болып келді. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін араб елдері биполярлы жүйеге ықшамдалуына мәжбүр болды. АҚШ-ы мен КСРО-ның, НАТО мен Варшава келісім ұйымының қарсыластығынан этноконфессионалды және әлеуметтік-экономикалық қарсылықтар, аймақтық дағдарыстар одан сайын өрши түсті. Қоғамдағы саяси қолайсыз жағдайлар араб дәстүріне де әсер етті, исламды орнату үшін діни міндеттеме алды, батыстың секулярлы өмір сүрудің бейнесін қолдамады.

Дамушы мемлекеттердің демократиялану саясатына тоқталатын болсақ, батыстың пікірінше, 1995 жылғы Евро Жерорта теңізінің серіктестігі бойынша бұл елдерге демократиялық құндылықтар енгізу Жерорта теңізі жағалауындағы аймақтық қауіпсіздігін қамтамасыз ету керек болатын [180]. 2004 жылдан бастап Еуропалық көршілес саясаты іске аса бастады. Халықаралық санкцияны алып тастағаннан кейін Еуропалық көршілес саясатына Ливия кірді. Сонымен қатар азаматтық қоғамды дамыту бағытында АҚШ Мемлекеттік Департаментінің арнайы Бағдарламасы мен Таяу Шығыс елдерінің серіктестік бастамасы бағдарламасы жұмыс жасады. Оларға өкіметтік емес ұйымдар: халықаралық дамудың АҚШ Агенттілігі (USAID) және демократияны қолдаудың Ұлттық Қоры жатады (NEO). Халықаралық ұйымдар осылай белсенді жұмыс жасаса да олардың жұмыстары Египет пен Ливияда шектеулі болды. И.В. Кудряшованың пікірінше, «демократия мен азаматтық

қоғамды дамыту бастамалары (жұмсақ әсер ету саясаты) араб режимінің авторитарлы табиғатымен объективті тұрғыда шектелді, азаматтық құндылықтар негізінде либералды демократия принциптерін терістейтін ислам ұйымдары жатты».

Наразылық қозғалыстары қомақты қолдау көрсеткен шетел және халықаралық ұйымдар болды (мысалы, АҚШ, ЕО, Израиль, Сауд Арабиясы, Катар). Л.Л. Фитуни АҚШ Мемлекеттік Департаментінің қолдауымен демократияны дамытудың Ұлттық Қорының мәліметтері бойынша мынадай статистикалық есеп ұсынды: 2009 жылы 1396,6 мың АҚШ долларын құрайтын 23 мемлекеттік емес египет ұйымдары қаржыландырылды.

Бұқаралық шоғырлануға, үгіт насихатқа, сайт жұмысына, БАҚ, оппозиция интернет ресурстарда ақпараттарды қорғауға тікелей мақсатты гранттар бөлінді. Одан басқа, USAID 2006-2009 жылдары Египетте демократияны қолдау мақсатында 71 млн АҚШ долларын, ал тек 2011 жылы 25 млн АҚШ долларын берді. Сонымен қатар, біздің ойлауымызша режимді құлатуға себеп болған мемлекеттің ішіндегі себептер мен факторлар.

Басқа мемлекеттер сияқты Египет пен Ливия жаңа ақпараттық жағдайда өмір сүрді. Әлемдік интеграциялық процестер күшейіп, жаңа ақпараттық технология ғасыры қалыптасып жатыр. Жаңа коммуникативті және ақпаратты технологиялар ресми емес желілерді таратуға алып келді. 2008 жылы Египет шамамен 180 блогерлер санаққа ілінді, оның 40 пайызы арабтілді желілер.

Толыққанды ақпараттық қоғамның потенциалы тек бостандыққа негізделген ақпарат айырбасы бар либералды демократия жүйесінде ғана іске асуы мүмкін еді. Ливия мен Египет әлемдік дамудағы ақпараттық жүйеге көңіл бөлуіне мәжбүр болды: бейімделу, процеске араласу, изоляциялық модельді таңдау.

2011 Египет революциясының жеңіске жетуіне интернет ресурстар мен технологиялар ауадай қажет болды. Facebook-тегі Уэйл Қоним өзінің жеке парақшасында авторитарлы режиммен қанағаттанбайтын 50 мың адамнан қолдау тапты. Уэйл Қоним Каирдегі Тахрир алаңына наразылыққа шыққан жас мысырлықтардың жол көрсеткіш серігіне айналды. Ливияда да Интернет оппозиционерлерді ұйымдастырушы, жинақтаушы рөлін ойнады. Бірақ интернет негізгі себеп емес тек қозғаушы әсер етуші болды. Елде бұқаралық наразылыққа шығатын жағдай туған уақытта ғана интернет өз күшін көрсете алады [181].

Ливиядағы жағдайда ақпараттық және коммуникативті технологиялар әрекетінің маңызды аспектісі бар. Египетке қарағанда өтірік ақпаратты қолдана отырып, БАҚ беттерінде ливия басшылығының негативті бейнесін трансляция жасады. Көптеген ғалымдармен келісе отырып, БАҚ беттеріндегі М. Қаддафиді дискредитациялау АҚШ мен халықаралық ұйымдардың Ливияда әскери кемелерінің блокада құруының легитимділігін қамтамасыз етті.

Жүйелі дағдарыстың күрделілігі мен тереңдігі араб қоғамының саяси модернизация жеңісіне қол жеткізе алмауы болды. Араб әлеміндегі елдер өткір қиыншылыққа өзінің таңдаған саяси стратегиясынан тап болды. Жаһандану

ұлттық суверенитет пен мемлекеттің маңызды секторы болып табылатын экономиканың рөлін құнсыздандырды. Бұл мемлекеттерде ұлттық мемлекет әлі де болса топтасып құрылмаған, ал жаһандық әлемде бұл жүйе ескіргенін дәлелдеді. Сонымен қатар батыс елдерінің демократиялық моделі исламның әлеуметтік жағдайы мен саяси дәстүрдегі авторитаризмге бейімделе алмады.

Дағдарыстың бірнеше себептеріне тоқталасак: дәстүрлі институттардың трансформациялануы мен экономикалық өсудің тездетуі; көптеген мемлекеттерде ұлттық бірігудің болмауы; Ливияда діни-тайпалық өзін өзі басқаруға негізделген рулық-тайпалық құрылымның үстемдігі; тұрғылықты халықтың этникалық бытыраңқылығы; отаршылдардың жасауымен болған мемлекеттік және әкімшілік кеңістігінің жасандылығы. Жоғары көрсетілген компоненттер биліктің жеке адамның қолына шоғырлануының әлеуметтік дәстүрін одан әрі күшейте түсті. Билік басындағы авторитарлық режимнің бекуінің алғышартына алып келді, бұл қазіргі және архаикалық, дәстүрлі институттар мен тәжірибенің симбиозы болды. Бұл режимді кейбір ғалымдар неопатримоналды деп атады.

Сонымен Египет пен Ливиядағы революциялық жағдай бір жағынан күтпеген және екінші жағынан осындай нәтижеге алып келетіндігін алдын ала күткен жағдай еді. Күткен жағдайға – жаһандық дамудың қисыны на сүйенетін болсақ, Батыс барлық әлемде демократия орнатамыз деген ымырасыз экспансиялық саясаты болды. «Араб елінің оянуы» деген атпен Египет пен Ливиядағы болған саяси режимнің құлдырауының себепті-салдарының байланысы өте күрделі.

В.П. Воробьев күтпеген өзгерісті авторитарлы режимнің тұрақтылығына байланысты деп түсіндіреді. Сонымен бірге біз ғылыми зерттеуімізде Ю.А. Мюзиркиннің Солтүстік Африкадағы революциялық наразы көтерілістердің алғышарттарын талдауға байланысты жұмыстарында ескереміз.

1. Бірінші алғышартқа ол әлеуметтік-экономикалық дамудың индикаторын алады (елдегі халықтың орты жасын, адам басына шаққандағы ЖІӨ, жұмыссыздық деңгейі, және бағаның шарықтауы).

2. Екінші алғышартқа қоғамның коммуникациялық жүйесіне мінездеме береді, соның ішінде адам басына шаққандағы сим-карта мен интернет қолданушыларды да зерттейді.

3. Үшінші топқа – 2010 жылы мемлекеттік емес трансұлттық кампанияның «Freedom House» берген баяндамасы бойынша азаматтық бостандығын іске асыру дәрежесі де талданады.

4. Төртінші параметрге – 2010 жылдың басы мен 2011 жылы наразылыққа шыққандардың қаза тапқан саны да ескеріледі.

Спирменнің рангалық корреляция коэффициенті бойынша көрсетілген параметрлер мен оппозициялық наразылықтардың арасында 0,11 балл, бұл олардың бір біріне өзара тәуелді емес екендігін көрсетеді. Ю.А. Мизюркин революциялық дағдарысқа айтарлықтай әсер еткен ол наразылық көтерілістерде қаза тапқан адамдардың саны болды. Ю.А. Мизюркиннің есептеуі бойынша қазаға сан жағынан көп шығынға ұшыраған мемлекеттер

өздерінің мақсаттарына жетті деп көрсетеді. Египет пен Ливиядағы революциялық жағдайларға құрылымдық талдау жасау арқылы ескеру керек. Ең шешуші фактор елдегі ішкі әлеуметтік-саяси алғышарттар емес наразылық кезінде басқарушы саяси лидер мен элитаның дағдарысты реттей алмауында болып отыр [182].

Египет пен Ливиядағы ұзақ уақыт бойы өмір сүріп келген режим репрессивті мәжбүрлеу мен легитимділікті байланыстырып ұштастыра білді. Әлеуметтік-мәдени ерекшеліктерді ескере отырып, зомбылықты қолдану мүмкіндігі қазіргі саясаттың институттық нормасына қайшы келмеді. Ұзақ бойы репрессияға ұшырағандардың деңгейі өзгермеді, ал биліктің легитимділігі ол өзгеріп отырды.

Египеттегі легитимділікке жаңа не болмаса бұрын тарап кеткен саяси институттар әсер етті, бірақ лидерліктің харизмалық түрі сақталып отырды. Бірте бірте сайлаудың саяси маңыздылығы арта бастады, саяси басшылықты анықтайтын болды, азаматтардың саясатқа араласуының механизміне айнала бастады. Элитаның құрамы кеңейе бастады, бюрократия ротация ұшырыды. Мемлекеттік емес ұйымдар және діни топтардың саяси салмағы күшейе бастады.

Египеттің ұзақ мерзімді саяси дамуының параметрлері осындай. Саясат субъектілерінің орналасуы күші билік органдарының үстінен қарайтын армия минополиясына жақын. Конституция, заң шығарушы билік, сот, жергілікті өз өзін басқару органдары, партия демократиялық режимді емес, патримониалды режимді нығайтады. Бұл оппозицияны маргиналды рөлге ығыстырып шығаруы президенттік билік пен авторитарлық режимнің салдарынан болып отыр. Хосни Мүбәрәктің режимі барлық мемлекеттен тәуелсіз топтарды әлсіретті: иһуаншыл діни экстремистерді, «Жаңа Вәфд партиясы», «Әл-Ғад» солшылдарды наразылық көрсеткен барлық қоғамдық қозғалыстарды ығыстырып шығарып тастап отырды. Хосни Мүбәрәктің экономикалық-финанс жетістігі билік өкілдерінің басылымдарды қатты қадағалауы мен Батыстың қолдауы арқасында іске асты.

Сонымен бірге елде мықты оппозициялық потенциал жинақталды, олар көптеген ірі қалаларда білімді жастар мен ұсақ буржуазия топтарының топтасуымен шоғырланды, сонымен қатар оларға радикалды исламистер мен сәләфилерден тұратын конфессиялық топтар қосылды. Режимді құлатушы катализатор белгісіз идеологиялық мақсаттары мен принциптері жоқ наразы топтар болды. Олардың негізгі міндеті ескі режимді тез құлату, ол үшін олар сол қоғамдағы проблемаларға сынды күшейтті: жұмыссыздық, тайпалық рулық басқару, әлеуметтік көмектің жоқтығы. Ал ескі режимді құлатудың жаңа формасы Батыстың тарапынан ақшалай көмек берген әлеуметтік желілер болды.

2.3 Араб аймағындағы постреволюциялық саяси режимінің трансформациялануы

2011-2012 жылдары Таяу Шығыс және Солтүстік Африка елдерінде болған революциялық оқиғалар аймақтағы биліктің тепе-теңдігін айтарлықтай өзгертті. Революциялар нәтижесінде көптеген елдерде жаңа саяси режимдер құрылды, нәтижесі осы елдердің сыртқы саясатындағы өзгеріс болды. 2011 жылдың басынан бастап араб әлемінің кейбір мемлекеттерінің саяси режимдерін күштеу арқылы өзгеріске ұшырай бастады. Революциялық саяси трансформация себебінен мемлекет ішіндегі дағдарыс эскалацияның қауіп-қатерлері, сонымен қатар шет мемлекеттер мен халықаралық ұйымдардың араласуы «Араб көктемі» революциясының параметрлерін зерттеу өзектілігін арттырды.

2010 жылдардағы саяси жүйелердің тұрақсыздануы ұзақ мерзімді геосаяси және әлеуметтік-мәдени, демографиялық факторларға, Батыс либералды модельдерін көшіру бойынша әлеуметтік-саяси модернизация табысының мүмкін еместігіне байланысты болды. Египет пен Ливияда батыстық қаржыландыру мен техникалық қолдаудың нәтижесінде интернет технологиялары патриоттық режимдерді тұрақсыздандыруда және құлатуда маңызды рөл атқарады [183].

Аймақтағы қайшылықтардың күшеюі және Таяу Шығыс елдері арасындағы мүдделер қақтығысы – конфессияаралық және ұлтаралық тепе-теңдіктің бұзылуының салдары. «Араб көктемі» оқиғаларының аймақтағы билік тепе-теңдігінің өзгеруіне әсерін анықтау осы қарама-қайшылықтарды шешудің маңызды факторы. «Араб көктемі» оқиғаларының салдары аймақпен ғана шектелмей, Орталық Азия мен Еуропадағы тұрақтылыққа да әсер етуі мүмкін.

2011-2012 жылдардағы Таяу Шығыстағы революциялық оқиғалардың нәтижесінде билік тепе-теңдігінің өзгеруі орын алды. Бұл саяси режимдердің өзгеруіне, террористік ұйымдардың күшеюіне, сондай-ақ аймақта жаңа қақтығыстардың пайда болуына әкелді, Сирия мен Йемендегі азаматтық соғысты мұның айқын мысалы ретінде көрсетуімізге болады. Аймақтағы ірі державалардың бірі – Сауд Арабиясы Корольдігі. «Таяу Шығыстағы тұрақсыздық аймағындағы ірі аймақтық мемлекеттер» мақаласының авторы Д. Малышева Таяу Шығыстағы аймақтық қауіпсіздік саласындағы «араб көктемінен» туындайтын теңсіздіктер мен Иранның (соның ішінде қақтығыс аймақтарындағы) ықпалы Сауд Арабиясын өз саясатын жандандыруға итермелейтінін айтып, сонымен бірге Иранды тежеуге тырысатынын атап өткен болатын.

Сауд Арабиясы Корольдігі 2015 жылға дейін белсенді жұмыс істеді және АҚШ-пен тығыз қарым-қатынас орнатты, ол үшін әлемдік мұнай нарығының кепілі және тұрақты жеткізілімдерді жүзеге асырды. Алайда, жаңа монархтың пайда болуымен сыртқы саясат өзгерді. Соңғы уақытта Сауд Арабиясы мен АҚШ арасындағы қарым-қатынаста белгілі бір шиеленіс болды. Сауд Арабиясы осы аймақта көшбасшы болуға үміткер АҚШ-тың Таяу Шығыстағы ықпалын азайтуға тырысады және оның аймақтың ішкі проблемаларына араласуын

қолайсыз деп санайды. И. Крючков «Жиырма бірінші ғасырдың басындағы Сауд Арабиясының Таяу Шығыстағы сыртқы саясаты» атты мақаласында «Сауд Арабиясы королінің 2016 жылдың 21 сәуірінде АҚШ президенті Барак Обаманы әуежайда күтіп алуға келмегені екі мемлекет арасындағы шиеленісті жағдайға дәлел» екенін байыптайды [184].

Сыртқы саясат мәселелеріндегі айырмашылықтарға қарамастан, бұл елдерге экономикалық және әскери қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастық пен өзара іс-қимыл қажет. Сауд Арабиясының қолдауымен Йемендегі азаматтық соғысқа араласқан коалицияның құрылуы бұл елдің шешуші сыртқы саясатының айқын дәлелі. Осылайша, «Араб көктемі» оқиғаларынан кейін Сауд Арабиясы Таяу Шығыстағы орнын нығайта алды. Өз ұстанымын нығайта отырып, Сауд Арабиясы бұл аймақты ерекше ықпал аймағы ретінде қарастыра бастады.

Египет те аймақтағы ірі державалардың бірі. Сауд Арабиясының Мысырға қатысты саясаты жетекші орынға ие болу үшін Египеттің әр-Риядқа тәуелділігін күшейтуге бағытталғанын атап өткен жөн. И. Крючков «дағдарыс кезінде» ел экономикасына, оның саяси беделіне қатты соққы тигенін, Египет те демографиялық толқуды бастан кешіп жатқанын айтады. Ел ұлттық экономиканы дамыту үшін инвестицияларға, қаржылық көмекке және несиелерге мұқтаж». Бұл факторлар Мысырды Сауд Арабиясымен жақсы қарым-қатынасты сақтауға мәжбүр етеді, өйткені бұл елде үлкен қаржы ресурстары бар. Мысырдың саясаты АҚШ-қа тәуелділікті азайтуға да бағытталған. Египет Ресеймен және Қытаймен әр түрлі салада тығыз байланыс пен ынтымақтастық орнатуға ұмтылуда.

2011 жылдан 2013 жылға дейінгі аралықта Египетте үш саяси режим ауысты: Хосни Мүбәрәк режимі, Жоғарғы Армия Кеңесі құрған өтпелі үкімет және Мұхаммед Мүрси режимі. 2014 жылы Әбдел Фаттах әс-Сиси билікке келді. Мұхаммед Мүрсидің кезінде ел экономикалық тұрғыдан да, қауіпсіздік жағынан да айтарлықтай әлсіреді. Ел басшылығының радикалды исламизм мен сәләфилікті қолдауы Египетте азаматтық соғыс қаупін тудырды. Сонымен қатар, бұл аймақтағы және бүкіл әлемдегі қауіпсіздікке төнетін қауіптің дамуына әкелді. Ел билігі жаңа парламенттік және президенттік сайлаулар өткізілетінін жариялаған өтпелі үкіметті бақылауға алды. Айта кету керек, армия Египеттің негізгі күші. Алпыс жылдан астам уақыт ішінде әскерилер мемлекетті басқарды және «Араб көктемі» режимді демократияландыруға ықпал етпеді, керісінше Мүрсидің қолында билікті одан әрі орталықтандыруға және басқа да ішкі проблемаларға әкелді.

Египеттің президенті Әбдел Фаттах әс-Сиси АҚШ-қа тәуелділікті азайтуға тырысады және осы мақсатта Ресей мен Қытаймен белсенді ынтымақтастықта болды. Ол сонымен бірге Мысырға араб-израиль қақтығысын реттеудегі делдал рөлін қайтарып берді, Израиль мен Палестина үкіметімен қарым-қатынас орнатуға ұмтылды. Әс-Сиси экономикалық дағдарысты еңсеру және Египеттің сыртқы қарызын азайту мақсатында түрлі реформалар жүргізуде. Осылайша, көптеген ішкі проблемалар мен сыртқы саяси

қиындықтарға қарамастан, Египет саяси хаосты жеңіп, даму жолына түсті. Кішігірім территориясы мен халқының аздығына қарамастан Катар мемлекеті Таяу Шығыстағы маңызды ойыншылардың бірі саналады. О. Чикризова өзінің «Таяу және Таяу Шығыс аймағының құрылымдық қайта құруларындағы сүнниттік шииттік қатынастар (1980–2015 жж.)» «Араб көктемі» Катар үшін аймақтық саясатқа жол ашты және оның өршіл жоспарлары оның ислам әлемінің сүннит бөлігіне әсер етті.

Жер көлемінің шағындығы және халық санының аздығына қарамастан, Таяу Шығыстағы маңызды ойыншылардың бірі – Катар мемлекеті. Катар аймақта жетекші рөлге ие болуға және елдің беделін арттыруға ұмтылады. Катар Таяу Шығыс елдерінің саясатына ғана емес, сондай-ақ өзге де сыртқы субъектілердің саясатына ықпал етуге тырысады. Айта кететін жайт, Катар тұрғындарының саяси мәдениетінің төмендігіне және шииттердің аздығына байланысты «араб көктемі» оқиғалары бұл елге айтарлықтай ықпал етпеді. Ел ішіндегі тұрақтылық, үлкен қаржылық мүмкіндіктер Катарға өзінің сыртқы саясатын өзгертуге мүмкіндік берді. Катар 2011-2012 жылдардағы революциялық оқиғалар басталғаннан кейін медиация саясатынан аймақта болып жатқан оқиғаларға белсенді араласу саясатына көшті [185].

«Катар мемлекетінің Таяу Шығыстағы «Араб көктемі» аясындағы сыртқы саяси қызметі» атты еңбегінде А. Демина: «Осы оқиғалардың барлығының басынан бастап Катар өзін-өзі құрметтейтін режимдерге қарсы түрлі үкіметке қарсы күштерді белсенді түрде қолдайды және өз ұстанымын ұстанады. Осы режимдерді өзгерту қажеттілігі Мысалға, Мысырда Катар үкіметі «Мұсылман бауырлар» оппозициялық партиясын қолдады, Ливияда Ливия исламистерімен тығыз байланыс орнатылды, сонымен қатар әл-Жазира да Катардың бақылауында болды және Таяу Шығыстың халқы туралы жиі жалған ақпарат берді. Осылайша, «Араб көктемі» оқиғалары кезінде Катардың сыртқы саясаты Таяу Шығыста тұрақсыздандырушы рөл атқарды. Жоғарыда көрсетілгендерді түйіндей келе, мынадай қорытынды жасауға болады. Сауд Арабиясы, Египет және Катар мемлекеті – Таяу Шығыс аймағы саясатында шешуші рөлге ие елдер. Сауд Арабиясы мен Катар осы аймақтағы басқа елдердің тұрақсыздығын қолдана отырып, аймақтағы позициясын нығайтып, ықпалын күшейтті.

Елдегі экономикалық жағдайдың нашарлауына және күрделі саяси ахуалға қарамастан, Египет Таяу Шығыстағы ықпалынан айырылған жоқ. Аймақта жетекші орын алуға ұмтылған бұл елдер АҚШ-тың Таяу Шығыстағы ықпалын азайтуға және аймақтың ішкі қақтығыстарына араласуын шектеуге тырысады. Иран аймағындағы Иранның позициясын нығайту – Таяу Шығыстағы аумағы қақтығыстан зардап шекпеген жалғыз ел. Осы себепті көптеген сарапшылар Иранды қақтығыстан пайда тапқан жалғыз аймақтық держава деп санайды. Иран Катар сияқты «араб көктемі» оқиғаларын өзінің сыртқы саяси ұстанымдарын нығайту үшін пайдалануға тырысты. Иран америкашыл режимдерді құлату арқылы Таяу Шығыс аймағындағы АҚШ-тың ықпалын едәуір төмендетуге үміттенді. Мұның орнына Иран үкіметі «ислам республикасының» моделін ұсынды.

2011 жылы Сирияда басталған төңкеріс бұл ел үшін үлкен алаңдаушылық тудырды. Өйткені, Сирия Иранның аймақтағы ең жақын одақтасы. А. Кузнецов өзінің «Сирия дағдарысындағы Иранның рөлі туралы» мақаласында «Иран мен САР арасындағы стратегиялық серіктестік Иран Ислам революциясының жеңісінен кейін бірден басталды. Дамаск пен Тегеранның одақтастығы әләуиттік догмалардың шиғаға жақындығына қарамастан, діни бірлестік емес, геосаяси мақсатқа сай болу талабымен туындады» [186].

Иран Башар Асад үкіметіне ішкі экономикалық қарулы оппозиция мен оның шетелдік қамқоршыларының (АҚШ, Түркия, Катар, Сауд Арабиясы, ЕО елдері) қысымының күшеюіне қарамастан, биліктің сақталуына ықпал еткен айтарлықтай экономикалық, әскери және саяси көмек көрсетті. Сонымен қатар, 2013 жылдың мамыр айынан бастап «Хезболла» қозғалысының қарулы топтары Сириядағы Башар Асад үкіметінің жағындағы әскери қимылдарға белсенді қатысып келеді. Сирия дағдарысын Иранның шешуге бағытталған дипломатиялық әрекеттерін атап өткен жөн. К. Труевцев өзінің мақаласында «бұл тұрғыдағы ең маңыздысы – 2017 жылы мамырда Астанада өткен отызға жуық, яғни оппозицияның барлық ірі қарулы топтарының өкілдерімен келісілген келіссөздердегі жетістік. Нәтижесінде, жанжалдың төмендеу аймағын құру туралы Меморандум дәл кепілдік беруші елдер – Ресей, Түркия және Иранның бақылауында болған анклавтарда жарияланды. Бұл іс жүзінде Сирияның үкіметтік күштері толық немесе ішінара қоршалған барлық анклавтардың лаңкестік ұйымдарға қарсы күрес жалғасатынына қарамастан, саяси реттеу процесінің бақылауындағы әскери және саяси аймаққа айналады дегенді білдіреді» – деп атап көрсетеді [187].

Йеменде Иран, керісінше, 2011 жылғы революциялық оқиғалардың дамуына теріс әсер етті. Иран Республикасы хуситтерге қаржылай және идеологиялық қолдау көрсетеді, сондай-ақ олардың бөлімшелерін әскери-техникалық тұрғыдан қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, Иран елдің оңтүстігіндегі сепаратистермен белсенді қарым-қатынас орнатуда. Лаңкестік ұйымдармен күресу жолымен Иран Республикасы Йемендегі өзінің геосаяси міндеттерін шешуде. Егер Йеменде шиғалық хусит көтерілісшілері өз күштерін сақтап қалса, шиит элитасы бар алғашқы мемлекет болады, бұл Иранның аймақтағы орнын едәуір нығайтады.

Сонымен бірге, Йемендегі жағдай тұрақталмаса, онда бұл ел Сауд Арабиясы мен Иран арасындағы антагонизмді күшейте алады. М. Рыбалов «Араб көктемі» контекстіндегі Иран Ислам Республикасының перспективалары» атты зерттеуінде «Бахрейнде қиын жағдай туды, ол наразылық білдіруші шииттердің көрнекі жанашырлығына қарамастан, Иран Ислам Республикасы экономикалық салада ынтымақтастық жасауы керек» [188] дейді. Иранның Бахрейндегі ықпалының артуы бұл елге теріс әсер етеді және қоғамның түпкілікті радикалдануына әкелуі мүмкін.

Иран Иракта да белсенді саясат жүргізуде. Иран Ирактың жаңа басшылығының ресми бағытына ресми делегациялармен алмасу және Ирактың экономикасы мен инфрақұрылымын қалпына келтіру бойынша бірлескен

жобаларды жүзеге асыру арқылы қатты әсер етеді. Сонымен қатар, Иран осы елде «танымал дипломатияны» жүргізеді, мысалы, шиға ғибадатханаларына зиярат ету, елдің жаулап алынуын сынға алу, террористік шабуылдар құрбандарымен ынтымақтастық білдіру. Қазіргі уақытта Иранның Иракта маңызды позициялар орнатуы үшін қолайлы саяси жағдай байқалуда. М. Рыбалов «араб көктемінің» бір жағы күрделі саяси кеңістік екенін, оның аясында діни, тарихи және әлеуметтік-саяси байланыстар (мысалы, Ирак) арқылы шиит қауымдастықтарындағы Иран Ислам Республикасының позициясын нығайтуға болатындығын баса айтады. шапқыншылықтан кейін АҚШ Таяу Шығыстағы тәуелсіз актер болуды тоқтатты және жоғалту жағдайындағы позицияларының әлсіреуі (мысалы, Сирия сүнниттік оппозиция жеңген жағдайда)».

Қазіргі уақытта Иран-Түркия қарама-қайшылықтарының көбеюі байқалады. Иран да «араб көктемі» контекстін өз мүдделерін алға жылжыту үшін қолдануға тырысты, нәтижесінде ол Сирия сияқты іргелі мәселелерде тап болды. Осылайша, Иранның сыртқы саясаты Таяу Шығыс аймағындағы орнын нығайтуға бағытталған. Сауд Арабиясы мен Египеттен айырмашылығы, Иранның үлкен экономикалық және саяси мүмкіндіктері бар, өйткені бұл елде саяси биліктің дағдарысы болмайды. Сонымен қатар, Сауд Арабиясы мен Египет экономикалары революциялық оқиғаларға байланысты әлсіреді.

Таяу Шығыстағы саяси процестерді толық жоспарлау мен болжаудың мүмкін еместігі Иранның ұзақ мерзімді стратегияларды жасау мүмкіндігін шектейді. Қазіргі кезде бұл елдің Таяу Шығыстағы позициясы күшейіп жатыр. Израиль мен Түркияның тұрақсыз позициясын нығайту «Араб көктемі» оқиғаларына дейін Палестина проблемасының шешілмегеніне қарамастан, аймақтағы жағдайға қол жеткізді. Израиль өзінің жақын көршілері – Египет және Иорданиямен бейбіт келісім жасады. Сириямен достық қатынастар орнатылды. Израиль «Араб көктемінің» орталығында тынышсыз жағдайда. Алайда, барлық қатысушылардың белгілі ойын ережелері болды.

«Араб көктемі» оқиғалары ең ірі араб мемлекеті – Египеттің сыртқы саясатының өзгеруіне ықпал етті. Египеттің сыртқы саясатындағы өзгеріс Израильдің аландаушылығын туғызды. Президент Мүбәрәк тақтан тайғаннан кейін сыртқы саясат ұлтшыл және радикалды сипатқа ие болды. Жалпы, Израиль үшін аймақтық жағдайдың өзгеруі оның жағдайының күрделенуін, сондай-ақ оқиғалардың алдын-ала болжанбаудың деңгейін білдірді. Ал Түркия болса Еуропа мен Араб шығысы арасында араағайын рөлін атқаруға күш салып жатыр.

«Араб көктемі» оқиғаларының басталуымен араб әлеміндегі түрік саясаты күрделі қиындықтарды бастан кешуде. Түркияда «көршілермен нөлдік проблемалар» деп аталатын басқа елдермен ынтымақтастық үшін сыртқы саясат тұжырымдамасы жасалды. Осы тұжырымдама бойынша барлық өңірлік күштерді бейбітшілік процесіне тарту, сонымен қатар көрші аймақтарға қатысты тиімді дипломатия жүргізу қажет. 2011-2012 жылдардағы революциялық оқиғаларға дейін Түркия осы тұжырымдама аясында басқа

елдермен тату көршілік қарым-қатынас орната алды. Алайда, «араб көктемі» кезінде Анкара бірқатар өрескел қателіктерге ұрынды, бұл араб бағытындағы осыған дейін қол жеткізген жетістіктерінен айырылып қалуына апарып соқты. Сириядағы Асадқа қарсы қарулы оппозицияны қолдап, көмек көрсетуін, Израильмен қарым-қатынасының күрт нашарлауын және осы іспеттес басқа да жайттарды бұған мысал ретінде келтіруге болады. Осылайша, сыртқы саясаттағы «көршілермен проблемалар» тұжырымдамасы тез өзгеретін Таяу Шығыстағы жағдайға сәйкес келмеді.

Түркия, жоғарыда аты аталған мемлекеттер сияқты, өзін аймақтық үстем күш ретінде көрсетеді. Бұл ұстаным аймақтың басқа елдерінің де алаңдаушылығын туғызып отыр. Түркия үкіметі Мысырды Таяу Шығыс аймағындағы стратегиялық маңызды одақтас ретінде қарастырады. Сондықтан Анкара Мысырдағы Мүрси билігінің құлатылуын қатаң айыптап, Мысырдағы революциялық оқиғаларды төңкеріс ретінде сипаттады. Египет Президенті биліктен кеткеннен кейін Таяу Шығыста құрылған «Түркия-Египет осі» өмір сүруін тоқтатты, Түркия билігінің пікірінше, бұл аймақтағы ең күшті одақтардың бірі болу керек еді. Таяу Шығыстағы маңызды одақтасынан айырылған Түркия оқшауланып, аймақтағы рөлінен айырылды. Сирияда, Мысырда, керісінше, Сирия оппозициясына қолдау көрсетіп, заңды билеуші Башар Асадқа қарсы шықты. И. Иванова өзінің «Таяу Шығыстағы Түркия: аймақтық акторлардың қиындықтарына жауап беру тұжырымдамалары» атты мақаласында: «Анкараның Сирия істеріне тым көп араласуы және оппозицияны қолдауы аймақтағы басшылыққа деген шағымдармен бірге түрік дипломатиясының позициясын қиындатты» – деп атап өтеді [189].

Сирия Араб Республикасының бөлінуі, елдегі тұрақсыздық пен биліктің бос болуы Түркияда қауіпті жағдай туғызды. 2013 жылы ИШИМ Сирияның Түркиямен шекаралас аймағындағы Азәз қаласын өз бақылауына алды. Кейбір деректерге сүйенсек, Түркия жасырын түрде ИШИМ-ды қолдайды немесе Түркияның өзінде ИШИМ ұяшықтарының болуына көз жұма қарады. Ерлан Карин мен Джейкоб Зенн «ИШИМ мен «Әл-Қаида» арасындағы: Сирия соғысындағы Орта Азиядағы содырлар» кітабында «Түркия, сондай-ақ Пәкістанға түскен «геосаяси қарғыс», түрік саясаты сыртқы саяси мақсаттарға жету үшін исламдық топтарды жылжыту мақсатында Пәкістанның стратегиясын қолданады» [190].

Сондай-ақ, Түркияның сыртқы саясаты Сирияның солтүстігінде Күрд жұмысшылар партиясымен (РКК) байланысы бар күрд содырларының күшеюіне және сол аумақта күрд мемлекетінің құрылуына жол бермеуге бағытталған. Күрд мемлекеті Түркияға террорлық шабуыл жасау үшін негіз бола алады. Анкара сонымен қатар күрд мемлекетінің Түркияның шығысында тәуелсіз ұйым құруға түрік күрдтерін шабыттандыруы мүмкін деп қауіптенеді. Түркия Сирия мәселесін шешуге айтарлықтай үлес қосты.

Астанадағы келіссөздер барысында Түркиядағы қақтығыстың ушығуының төрт аймағын құру туралы шешім қабылданды. Түркия Сириядағы атысты тоқтатудың кепілгер елдерінің бірі. Осылайша, «Араб көктемі»

оқиғалары Түркияның Таяу Шығыстағы ықпалының әлсіреуіне әкелді. Түркияның Таяу Шығыстағы басқа елдермен келіссөздер жүргізуге, келіссөздерге келмеуіне және Сириядағы оппозициялық күштерге қолдау көрсетуі елдің оқшаулануына және Таяу Шығыстағы бірқатар елдермен дипломатиялық қатынастардың үзілуіне әкелді. Алайда, сыртқы саясаттағы өзгеріс пен ұстанымдарды қайта қарау Түркия мен басқа елдер арасындағы қарым-қатынасты жақсартуға ықпал етеді. Астанадағы келіссөздерге қолдау көрсетуі Түркияның Таяу Шығыстағы беделін қалпына келтіруге көмектеседі.

Таяу Шығыстағы АҚШ, Ресей және Қытайдың рөліне тоқталсақ, кең геосаяси аймақ, оның ішінде Солтүстік Африка мен Таяу Шығыс әлемдегі жетекші ойыншылардың маңызды сыртқы саяси бағыттарының бірі. АҚШ Таяу Шығыс елдеріне ықпал етудің әртүрлі әдістері мен құралдарын жасауда. 2013 жылдың аяғында АҚШ-тың сол кездегі президенті Барак Обама АҚШ-тың Таяу Шығыстағы және Солтүстік Африкадағы қақтығыстарға қатысуын аймақтағы даулы мәселелерді шешудің саяси және дипломатиялық құралдарымен алмастыруға тырысты. Сонымен қатар Америка Таяу Шығыстағы Ресейдің әскери-саяси ұстанымдарының нығаюына жол бермеуді де үнемі назарда ұстайды.

Айта кететін бір жайт, АҚШ осы аймақ елдерінің ішкі жанжалдарына араласып, қақтығыстарды күшейтіп, дінаралық және этносаралық өзара байланысты бұзады. АҚШ-тың Иракты жаулап алу ИШИМ-нің қалыптасуына алғышарттар жасады. АҚШ Президенті Барак Обама АҚШ-тың ИШИМ-нің қалыптасуына қатысы барын мойындауға мәжбүр болды: «Ислам мемлекеті» – бұл Ирактағы «Әл-Қаидаға» шабуылдың нәтижесінде бас көтеріп келе жатқан шабуыл. Бұл күтпеген салдардың мысалы» [191]. Трамп әкімшілігі Обаманың Таяу Шығыстағы «Ислам мемлекетімен» күресуге бағытталған стратегиясын жалғастырды. Сонымен бірге Америка минималды ресурстармен жағдайды бақылаудың белгілі тетіктерін сақтай отырып, АҚШ-тың аймақтағы жауапкершілігі мен қатысуын азайтуға ұмтылыс жасады. Осы ұмтылысы нәтижелі болуы үшін Вашингтон Таяу Шығыстағы дәстүрлі серіктестерімен қарым-қатынасын қалпына келтіруде.

Таяу Шығыстағы ұлы державаның мәртебесін талап ететін тағы бір жетекші әлемдік ойыншы – Ресей. Революциялық оқиғалар басталғаннан кейін Ресей АҚШ-тың Таяу Шығыстағы ықпалын күшейтуіне, Украина мен Грузия шекараларына жақын ықпал ету салаларының кеңеюіне, сондай-ақ бірполярлы әлем құруға жол бермейтінін мәлімдеді. Осы ретте Сирия Ресей мен Америка, сонымен қатар ЕО елдері арасындағы мүдделер қақтығысының жарқын мысалы бола алады. Сириядағы жанжал басталғаннан кейін Ресей шетелдік державалардың араласуынсыз Сириядағы жағдайды ұлттық диалог арқылы қалыпқа келтіруге шақырды. Бірақ Ресейдің үндеуіне қарамастан, АҚШ бұл қақтығысқа араласып, оның ушыға түсуіне ықпал етті. Ресей заңды билеуші Башар Асадтың жағында болды, 2015 жылы Сирия үкіметінің өтініші бойынша әскер жіберді. Осылайша, Америкадан айырмашылығы, Асадқа қолдау көрсету

арқылы Ресей, осы елдегі оқиғалардың дамуына оң әсерін тигізіп отыр, өйткені бұл әртүрлі террорлық топтармен күресте көмектеседі.

Осылайша, АҚШ пен Ресей Федерациясы Таяу Шығыстағы ықпалын кеңейтіп жатыр деген қорытынды жасауға болады. АҚШ-тан айырмашылығы, Ресей араб мемлекеттерінің ішкі істеріне араласпаудың теңгерімді ұстанымын ұстанады, өзінің құндылықтарын, нормалары мен әдет-ғұрыптарын Таяу Шығыс елдеріне таратуға және қолдануға тырыспайды. Осы себепті Ресейдің аймақтағы ықпалы АҚШ-қа қарағанда көбірек. Керісінше, Қытай «Араб көктемі» оқиғаларының нәтижесінде үлкен экономикалық шығындарға ұшырады. Қытай тиімді саяси және әскери құралдардың болмауына байланысты аймақтағы мүдделерін қорғай алмады. И. Болохов өзінің «Араб көктемі» жағдайындағы Қытайдың сыртқы саяси стратегиясының түрленуі» атты еңбегінде «Қытай өзінің халықаралық саясатындағы бірнеше қағидаларды берік ұстанады, олардың ең бастысы егемендіктің биік мәні және өзге мемлекеттердің ісіне араласпау» [192] – деп жазады.

Қытайдың сыртқы саясатының бұл қағидалары Қытайдың Таяу Шығыстағы мүдделерін қорғау үшін маңызды шаралар қабылдамауына ықпал етті. Таяу Шығыс аймағы Қытай Халық Республикасы үшін стратегиялық маңызды, өйткені бұл аймақ үлкен энергия нарығын ұсынады. Дәл сол жерден көмірсутек шикізатының көп бөлігі Қытайға жеткізіледі. Сонымен бірге, Қытай үшін Таяу Шығыс тауарлардың үлкен нарығы болып саналады. ҚХР осы аймақта түрлі ұзақ мерзімді экономикалық жобаларды жүзеге асырды. Кенеттен басталған төңкерістер, аймақтың тұрақсыздығы және кейбір елдерде биліктің ауысуы осы жобалардың жүзеге асуына қауіп төндірді. Мысыр Қытайдың Таяу Шығыстағы басты серіктесі болды.

Президент Хосни Мүбәрәк Қытаймен тығыз және сенімді қатынас орнатқан. Кедергі жасамау және заңды билікті сақтау қағидаларын ұстана отырып, Қытай үкіметі режимнің өзгеруіне қарсы екенін білдірді. Алайда, Қытай үшін экономикалық мүдделер бірінші орынға тұрды, сондықтан ол көп ұзамай Египеттің жаңа үкіметін мойындады.

Осылайша, Қытай үшін Таяу Шығыс экономикалық тұрғыдан маңызды, сондықтан Қытай жаңа үкіметтермен қарым-қатынас орнатуға, түрлі экономикалық жобалар мен ұзақ мерзімді ынтымақтастықты жалғастыруға ұмтылды. Араб көктемінің әсерінен Таяу Шығыстағы күштер тепе-теңдігінің едәуір өзгерісі Сауд Арабиясы Корольдігі аймақтағы өз ұстанымын нығайту үшін аймақтық державалардың әлсіреуін пайдаланды. Бұл АҚШ-пен шиеленісті туғызады, ол Таяу Шығыстағы гегемон деп санайды.

«Араб көктемінен» кейінгі экономикалық және саяси дағдарысты бастан кешірген Египет Таяу Шығыстағы неғұрлым қуатты субъектілердің ықпалына төтеп бере алмайды. Катар мен Иран, сондай-ақ Сауд Арабиясы революциялық оқиғаларды өздерінің мүдделерін алға жылжыту үшін пайдаланды. Катардың сыртқы саясаты өздеріне нұқсан келтірген режимдерді өзгертуге бағытталған болатын. Иран Америка билігін құлатқан режимдердің орнына Таяу Шығыста «ислам республикасының» үлгісін құруға ұмтылады. Сирияда керісінше Иран

Ислам Республикасы Башар Асад режимін қолдайды, оларға айтарлықтай экономикалық, әскери және саяси көмек көрсетеді. Сонымен қатар Иран Сириядағы дағдарысты дипломатиялық жолмен шешуге тырысуда [193].

Революциялық оқиғалар Израиль үшін қолайсыз сыртқы саяси ортаны құрады. Таяу Шығыстағы саяси теңгерімнің өзгеруі әлі аяқталған жоқ және олардың көпшілігі Израиль үшін әлеуетті қауіп төндіреді. «Араб көктемі» оқиғалары Түркияның ықпалының төмендеуіне әкелді. Түркияның келіссөздерге, Таяу Шығыстағы басқа елдермен келіссөздерге, Сириядағы оппозициялық күштерге қолдау білдіргісі келмеуі осы аймақтағы бірқатар елдермен дипломатиялық қатынастардың үзілуіне әкелді. Алайда, сыртқы саясаттағы өзгеріс пен ұстанымдарды қайта қарау Түркия мен Таяу Шығыс елдері арасындағы қарым-қатынасты жақсартуға ықпал етеді. Астанадағы келіссөздерге қолдау Түркияның беделін жақсартуға көмектеседі.

Өңірден тыс қатысушыларды қарастыра отырып, 2011-2012 жылдардағы революциялық оқиғалардан кейін Таяу Шығыстағы көптеген елдердің АҚШ-тан айырмашылығы ретінде АҚШ-тың аймақтағы рөлін әлсіретуге, Ресей мен Қытаймен тығыз қарым-қатынас орнатуға деген ұмтылысы бар екені белгілі болады. Сауд Арабиясы, Катар, Иранға АҚШ-тың Таяу Шығыстағы позициясын күшейту тиімді емес, өйткені олардың өздері аймақтық жетекшілердің рөлін талап етеді. Мысырдың саясаты АҚШ-қа тәуелділікті азайтуға бағытталғанын атап өткен жөн. Египет Ресеймен және Қытаймен әр түрлі салада тығыз байланыс пен ынтымақтастық орнатуға тырысуда [194].

Ресей мен Америка Таяу Шығыстағы ықпалын кеңейтті. Керісінше, Қытай үлкен экономикалық шығындарға ұшырады. Қытай тиімді саяси және әскери құралдардың болмауына байланысты аймақтағы мүдделерін қорғай алмады. Таяу Шығыстағы күш тепе-теңдігінің өзгеруіне 2014 жылдан бастап 29 маусымда әлем халифаты деп жарияланған ислам мемлекетінің ұстанымын нығайту әсер етуде, ол 2014 жылы 29 маусымда Сирияның Ракка қаласында шариаттық үкімет пен штаб-пәтері бар. Сириядағы соғыс Орталық Азияның содырлық топтарының Ауғанстаннан Сирияға ауысуына алып келді. Сирияда олар бөлек топтар ретінде жоқ, бірақ «Әл-Қаида» коалициясына немесе ISIS-ке қосылуы керек.

Орталық Азия үшін бұл тұрақсыздық факторы, өйткені кейбір азиялық содырлар өз аймақтарына оралуға тырысады. Осылайша, «араб көктемі» оқиғалары Таяу Шығыстағы күш тепе-теңдігінің өзгеруіне айтарлықтай әсер етті. Бұл саяси режимдердің өзгеруіне, террористік ұйымдардың күшеюіне, сондай-ақ аймақта жаңа қақтығыстардың, мысалы, Сирия мен Йемендегі азаматтық соғыс жағдайларының туындауына байланысты.

Ғылыми жұмысының зерттеу объектісі ретінде осы елдерді таңдау Египеттегі, Ливиядағы және Сириядағы әлеуметтік толқулар, аймақтағы халықаралық қатынастар құрылымының өзгеруіне, Таяу Шығыстағы және әлемдегі шиеленістің одан әрі ушығуына катализатор бола алатындығымен түсіндіріледі. Сонымен қатар, талдау үшін таңдалған үш ел зерттеушіге

аймақтық қауіпсіздікке төнетін қатерлердің пайда болуы мен өршуінің үш түрлі моделін ұсынамыз.

Егер «Ливия моделі» Ливия оқиғаларына сыртқы фактордың әсерін шешуші конструктивті деп санасақ, онда:

- 1) бір мемлекеттің күйреуіне, М. Қаддафи режимінің бұзылуына,
- 2) Еуропалық Одақ елдеріне көшу үшін босқындардың үлкен және бақыланбайтын толқынына қарсы тұру, содырларды жасыру;
- 3) көші-қон толқыны салдарынан, ЕО кеңістігінде әлеуметтік хаос пен қоршаған ортаның лаңкестік және экстремистік ұйымдардың іс-әрекет бостандығы ортасын құру;
- 4) НАТО елдерінің трансұлттық компаниялары арасында Ливия мұнайын өндіру және өңдеу саласында ықпал ету салаларын қайта бөлу;
- 5) бір уақытта біріккен Ливия аумағында әлемдік мұнай жеткізілімдеріне және Жерорта теңізіне халықаралық тасымалдарға қатер төндіріп, аймақтық тұрақсыздықтың тұрақты алқабының пайда болуына негізделген.

«Египет үлгісі», дәлірек айтқанда, Египеттің біртұтас аумағын сақтауға бағытталған болатын, бірақ оны жүзеге асыру:

- 1) Каирде «Араб көктемі» ұрандарымен мемлекет құрып, құра алатын тек шарият заңына негізделген «Мұсылман бауырлар» радикалды ұйымдарының жетекшілерін билікке келуі,
- 2) Батыс елдерімен тұрақты экономикалық қатынастарға бағытталған экономикалық, саяси және мәдени саладағы ықпалды христиан (коптикалық) қауымдастықтарды ығыстыру;
- 3) Суэц каналы арқылы энергия ресурстарын коммерциялық жеткізілім мен транзитті исламистің шешімдеріне тәуелді ету. Каирдің басшылары, дәлірек айтсақ, 2012 жылы Каирде билікке келген радикалды саяси күштердің артында Сауд Арабиясы мен Катар режимдері тұрды.

«Сирия моделі» мыналарға апаруы керек еді:

- 1) Сирияда Ресеймен достасқан, құлатылған әләуиттік режимнің күйреуінде мұсылмандар мен христиандардың мүдделерін ескеретін «Ислам мемлекеті» келер еді,
- 2) Катар Сирия аумағы арқылы Ресейдің Еуропалық Одақ елдеріне жеткізетін газ құбырларына балама газ құбырын тартуы мүмкін. Оқиғалардың мұндай бұрылысы аймақтық (Таяу Шығыс) және жаһандық (Еуразия) деңгейдегі Ресей Федерациясының энергетикалық және экономикалық жағдайына елеулі залал келтіруі мүмкін;
- 3) Сириядағы исламистердің жеңісі аймақтық тепе-теңдіктің бұзылуына әкелетін жаңа геосаяси кеңістікті құруды қамтамасыз етеді. Ресейдің оңтүстік шекараларында (Түркия, Ирак, содан кейін – Ауғанстан және Орта Азия) қауіпті исламистік анклавтардың пайда болуына еkelуі әбден мүмкін. Сондықтан автор Египет, Ливия және Сирияны зерттеу нысаны ретінде таңдады. 2011-2016 жылдар кезеңі басқа елдер, мысалы, «Араб көктемі» оқиғалары басталған Тунис аймақтық және жаһандық тұрақтылық жағдайында қауіпсіз дамуды қамтамасыз етпейтінін көрсетті. Осы үш елдің мысалын

қолдана отырып, «Араб көктемiнiң» сипаттамаларын анықтауға және оқиғалардың дамуының болжамды сценарийiн жасауға, сондай-ақ осыған байланысты туындайтын қатерлерге қарсы тұру әдiстерiн зерттеу жұмысымыздың негiзгi бөлiмiнiң өзегiн құрайды.

3 АРАБ ДАҒДАРЫСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЖАҒАНДЫҚ ЖӘНЕ АЙМАҚТЫҚ ҚАУІПСІЗДІК МӘСЕЛЕЛЕРІ

3.1 Египет, Ливия және Сириядағы мемлекеттік билік дағдарысын шешуде күштік әдістерді қолдану ерекшеліктері

Ливия мен Сирияда күштеу әдістері Египетке қарағанда көбірек қолданылды. Ливиядағы төңкерістен кейін бірқатар сарапшылар оппозицияның жеңісін Ливия көтерілісшілерін НАТО күштері мен олардың Таяу Шығыстағы одақтастар әскерлері айтарлықтай қолдаумен байланыстырды. Батыстың Ливияға қатысты көмегі тек ақпараттық тұрғыда ғана емес, әуе әскери күштерінің де көмегі болғанын айтуға болады, бірақ олар көбіне сәтсіз болды. Әскери компонент туралы айтатын болсақ, Пентагонның пікірінше, 2011 жылдың жаз айының ортасына қарай Қаддафи күштері өздерінің әскери әлеуетінің 60% дейін сақтап қалды. Бұл НАТО ұшақтары олардың қатысқан уақытының 70% -дан астамын «өңдеп» болғаннан кейін болды. Мұның бәрі НАТО күштерінің тактикасының жеткіліксіз тиімділігі туралы куәландырады. Мемлекеттік департаменттің мәлімдемелеріне қарамастан, Техас О. Куперман университеті коалицияның шабуылдары Қаддафиді құлатуға бағытталған деген біржақты тұжырым жасайды. Осылайша, Альянс күштері Ливия армиясының шегініп жатқан бөлімдеріне соққы берді, олар, сонымен қатар, қарапайым халықтың тұрғылықты жерлерінен алыс болды және оған ешқандай қауіп төндірмеді. Сонымен бірге, НАТО бомбалауды Қаддафидің туған жері Сиртеде орналасқан бөлімшелері жасады, оның тұрғындары үкіметті толықтай қолдады, сондықтан оның әскері оған қауіп төндірмеді; НАТО мен оның одақтастары атысты тоқтатуға итермелеудің орнына бейбіт жолдан бас тартқан бүлікшілерге көмек көрсетті жанжалды (негізінен) Қаддафи режимін құлатуға бағыттау арқылы шешу.

Ливиядағы әскери операциялардың тағы бір ерекше сәті – бұл НАТО елдерінің әскери-өндірістік кешені технологияларын ауқымды түрде сынау. Сонымен, Ливиядағы НАТО күштерінің ресми операциясы басталардан бұрын, 23 ақпаннан 24-не қараған түні, америкалық және британдық әскери кеңесшілер мен арнайы жасақтары, Ливияның Бенгази және Тобрук порттарына жақын француз кемелері мен сүңгуір қайықтары келді. Бұқаралық ақпарат құралдарының хабарлауынша, бұл арнайы оппозициялық топтарды әскери дайындауға келді деген мәліметтер болды [195].

Стратегиялық зерттеулер орталығының қызметкері Сергей Галушко АҚШ пен НАТО-ның құжаттарын зерттей келе, Ливия қатысты АҚШ пен НАТО елдерінің әскери қолбасшылықтың шенеуніктері операцияны барлық деңгейлерде дайындауға және өткізуге жауапты болды. Мұны Сирияға қатысты НАТО-ның арнайы күштері де қолданды деп айтуға болады.

Таяу болашақта әлемдік жетекші державалардың – Ресейдің, АҚШ-тың, Қытайдың Таяу Шығыстағы дағдарыстарды шешудегі және басқа державалардың аймақтық жағдайға әсерін әлсіретудегі өзара іс-қимылын күшейтуі әбден мүмкін. Таяу Шығыстағы жаңа құбылыстарды қарастыру

кезінде осы жерде орын алған ығысулардың кем дегенде үш бағытын бөліп көрсету керек:

Біріншіден, Араб елдерінің өміріндегі, ең алдымен саяси саладағы исламның рөлін күшейту. Қалыпты исламдандыру ішкі және сыртқы қайшылықтардың шиеленісусіз саяси жүйелер мен саяси жүйенің эволюциялық өзгеруіне әкелуі мүмкін.

Екіншіден, биліктің радикалды исламшыларға берілуі шиеленіс, экстремизм орталықтарының пайда болуымен, ұлттық шекаралар арқылы өтпекші болған ауқымды азаматтық соғыстардың басталуымен байланысты. Нәтижесінде радикалды исламизмнің әсері Ресейдегі мұсылмандардың жинақы тұратын аудандарына ғана емес, сонымен бірге біздің еліміздің басқа аудандарына да таралуы мүмкін.

Үшіншіден, қалай болғанда да, Таяу Шығыстағы екі аймақтық билік орталықтарынан және жетекші Батыс және Азия елдерге ықпал ету үшін саяси және экономикалық күрес болуы мүмкін. Аймақтағы геосаяси жағдайдың өзгеруі күштердің жаңа конфигурациясының құрылысын болдырмауға мәжбүр етеді. Қалыпты исламдық саяси қозғалыстармен және партиялармен саяси, діни және мәдени байланыстарды дамыту және сол арқылы ислам әлемімен стратегиялық өзара іс-қимылды кеңейту қажет.

Осыған байланысты Египетке ерекше назар аудару керек, оның билігі сыртқы экономикалық қатынастардың тепе-теңдігіне бағытталғанын мәлімдеп, одан әрі нығая беретін болады.

Сириядағы қақтығысты тоқтату үшін келесі шараларды орындау қажет:

1) Жанжалдың барлық тараптары көп ұлтты, көп дінді, демократиялық және зайырлы мемлекет ретінде Сирия Араб Республикасының егемендігін, тәуелсіздігін, бірлігі мен аумақтық тұтастығын құрметтеуі керек. Сириядағы қақтығыстың әскери шешімі жоқ. Ресей БҰҰ-ның 2254 қарарын, сондай-ақ, Халықаралық Сирияны қолдау тобының шешімдерін толығымен қолдайды.

2) Сирияны халықаралық қолдау тобының барлық мүшелерін жоғарыда аталған құжаттардағы келісімдердің орындалуына кедергілерді алып тастау мақсатында адал ынтымақтастыққа шақырады.

3) Ресей оқатысты тоқтатуды кеңейтуге, соның ішінде бүкіл ел бойынша бейбіт тұрғындар гуманитарлық көмек пен еркін қозғалысқа кедергісіз қол жеткізуді қамтамасыз ету бойынша күш-жігерді қолдайды.

4) Оқатысты тоқтату «Ислам мемлекеті» мен «ән-Нусраға» қолданылмайды, оларға қарсы әскери операциялар олар толығымен жойылғанға дейін жүзеге асырылады. Ресей жоғарыда аталған топтарға қаржыландыру мен қару-жарақтың барлық арналарын дереу жабуды жақтайды. ИМ және ән-Нусраны жою мақсатында осындай операцияларды дайындауға және өткізуге қатысатын тараптар арасында жүргізілген барлық терроризмге қарсы операциялар келісілуі керек.

5) Ресей келіссөздердің Женева мен Астанада жалғасып жатқан Сирия үкіметі мен оппозициясы арасындағы болашақ Келісімді жасауға және

кепілдендіруге өз үлесін қосуға дайын екендігін білдірді, бұл жағдайға әсер ететін барлық басқа елдердің де осы процеске қатысуын құптады.

6) Астанада Ресей ұсынған конституцияның жобасы, соңғы бірнеше жыл ішінде, үкімет өкілдері мен оппозиция өкілдері айтқан, көзқарас тұрғысынан бір-бірімізді жақындастыруға және бір-біріне жол табуға тырысты. Мәскеу сириялықтарға конституция жүктемейді, тек осындай құжатты дайындауда осындай күрделі жұмыстарды тездетуді ұсынады. Шындығында бұл құжат Сирияның конституциясы болуы мүмкін деген сұрақ болып табылады. Бұл тезистер мен идеялардың жиынтығы сириялықтардың өздері жауап іздейтінін білдіреді [196].

Сирияға саяси өзгерістер қажет. Саяси реттеу процесіне қатысатын саяси оппозиция конституциялық құқықтық мәртебеге және саяси қызметке қатысу құқығына ие болуы керек. Ресей сыртқы істер министрі Сергей В. Лавров 2017 жылғы 30 қаңтарда «БҰҰ қамқорлығымен басталған Сирия бойынша келіссөздер процесі терең аяқталды, сондықтан Ресей оны ынталандыруды маңызды деп санайды» деді. Ресей дипломатиясының басшысы БҰҰ-ны Женевада сириялық келіссөздердің жаңа раундын ұйымдастыруға асығуға шақырды. Сонымен бірге, С.В. Лавровтың айтуынша, БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің қарарларында көзделмеген келіссөздердің алғышарттарын белгілейтін Сириядағы оппозицияны келіссөздер процесіне шақыруды шыдамдылықпен жалғастыру керек, бірақ көндіруге болмайды. АҚШ президенті Д. Трамптың Сирияда қауіпсіздік аймақтарын құру туралы ұсынысына тоқталған С.В. Лавров Ресей Сириядағы жер аударылған адамдар үшін тұру орындарын құру туралы ойлануға болатындығын ескертті. Мұның бәрі егжей-тегжейлерді және осындай аумақтарды құру принципін, соның ішінде САР үкіметімен үйлестіруді қажет етеді.

2017 жылғы 27 қаңтарда Мәскеуде Ресейдің Сыртқы істер министрі Сергей Лавров пен «қарусыз» сириялық оппозиция арасында консультативтік кездесу өтті. Оған «Мәскеу», «Каир», «Астана» және «Хмеймим» топтарының өкілдері қатысты (ұйымдастыру жиналысы өтетін жерде, «Астана» тобы 2015 жылы Астанадағы оппозиция өкілдерінің кездесулерінің нәтижелері бойынша құрылды). «эр-Рияд» тобының (Жоғары келіссөз комитеті) 73 оппозициясының өкілдері Мәскеуге шақырылды, бірақ келуден бас тартты. Сирия қарулы оппозициясы Женевада өтетін бейбіт келіссөздердің жаңа раунды туралы айтуға ертерек деп санайды, өйткені Ресей Сириядағы атысты тоқтатуды бақылау механизмі бойынша Ресейдің ұсыныстарына жауап береді деп күтеді, деді Астанадағы келіссөздерде оппозиция делегациясының басшысы М. Алуш Жалпы, Астанадағы келіссөздер серпінді болмады, бірақ пікір алмасу өте маңызды болды деді. Сириядағы жағдайды реттеу үшін Астанадағы процестің өміршеңдігі уақыт өте келе көрінетін болады. «Көптеген құрбандар мен гуманитарлық апаттардан кейін өзара дұшпандық пен жеккөрушілікті ұзақ, шыдамды және ең бастысы әр түрлі үйлесімді келіссөздер арқылы жібітуге болады. Бұл ретте, келіссөздердің ұйымдастырылуы мен өткізілуі Ресейдің

Сирия дағдарысын шешуге қосқан нақты үлесі болғанын мойындамауға болмайды[197].

Бес жақты формат осы кездесулердің (Ресей, Түркия, Иран, Сирия үкіметі, Сирия оппозициясы) елдің инклюзивті сипаттағы ұмтылысының нәтижесі болды, келіссөздер процесі және осы жерде тікелей әскери қатысумен осы саладағы жетекші ойыншыларды тарту болып табылды. Астана келіссөздерінің форматы мен қағидаттары Таяу Шығыстағы және басқа да қақтығыс аймақтарындағы қақтығыстарды шешудің өзіндік үлгісі болуы мүмкін. «Адымдық қадам» тактикасы қазіргі қиын жағдайда ең тиімдісі. Бұл жерде қалыптасқан стереотиптерден арылып, жаңа идеялар ұсынған жөн, олардың тапшылығы тек Таяу Шығыста ғана емес, әлемнің басқа бөліктерінде де байқалады [198].

Медиаторлар арасындағы айырмашылықтар мен оппозиция қатарындағы келіспеушіліктің өршуін ескере отырып, реттеу процесі ұзақ және қиын болды, бұл оның құрамын қайта құрылымдаумен қатар жүреді. Жағдайды араб менталитеті қиындатады, ол үшін «жеңімпаз да, жеңілген де емес» қағидатына негізделген келісім қолайлы. Ресейдің басым бағыттарының бірі Ливияның егемендігі мен аумақтық тұтастығын сақтау. Ресей басшылығы ливиялықтардың өздері елдің тағдырын өздері шешуі керек деген тұжырымнан шығады. Ол дайын шешімдерді оларға қарсы әрекет ету үшін қолдануға тырысады деп санайды. Қиындықтан шығу жолы тек келіссөздер үстелінде бірлескен күш-жігермен жүзеге асырылады.

Ресей тарабы Ливиядағы негізгі билік орталықтарымен жүйелі жұмыс жүргізіп, оларды ішкі келіспеушіліктерді жеңуге және барлық даулы мәселелерді шешуге ұмтылуға тырысады. Бұл елдің ұзаққа созылған дағдарыстан тезірек шығуға, күшті мемлекеттік институттарға, қабілетті армия мен құқық қорғау күштеріне сүйене отырып, гүлденген мемлекетке айналуға және аймақтық аренада маңызды ойыншы мәртебесін қалпына келтіруге мүдделі екенін атап көрсетті.

Ливия ұлттық армиясы елдің болашақ біртұтас қарулы күштерінің тірегі болуы мүмкін. Жалпы, бұл өте ауқымды әскери операцияларды жүргізу қабілеттілігін дәлелдеген жақсы жабдықталған және ұйымдасқан әскери күш. Ресейдің бұл елге қорғаныс қаруын жеткізуі қайта басталуы мүмкін. Сауд-Иран қатынастарының ушығуына және Батыс державаларының бұл келіспеушіліктер жағдайында сүннит-шииттер арасындағы алауыздықты қайта өрбіту әрекеттеріне байланысты бұл маңызды болмақ.

Ресей ислам әлемінің табиғи одақтасы және досы ретінде өз қызметін саяси және насихат тұрғысынан бастады. Іс жүзіндегі нәтиже ислам әлемінің біртұтастығына берік ұстанымды растау, сондай-ақ барлық ислам мемлекеттері арасындағы жақсы қатынастарды, ынтымақтастық нығайту мақсатында дәнекерлік және басқа да көмек көрсетуге дайын болумен астасқан [199].

АҚШ-тағы сайлаудан кейін жаңа жағдай туындаған кезде, Ресей мен АҚШ-тың ислам террористеріне қарсы бірлескен немесе параллель әрекеттері болуы мүмкін. Мәскеу мен Вашингтон арасындағы өзара үйлесімділікті орнату

фактісі үлкен мәнге ие болады, оң нәтижелерге әкелуі мүмкін және іс жүзінде аймақтың саяси ландшафты жақсы жаққа өзгеруі мүмкін. Мұндай үйлестіру мүмкіндігі қазірдің өзінде әсер ете бастады, түрік үкіметінің қызметіне белгілі бір шектеулер қойып, және террористік ұйымдардың негізгі қаржылық демеушілері – Сауд Арабиясы мен Катарды қоршауда ұстап қадағалауда ұстауға көмектеседі.

Күтілгендей, 17 қыркүйекте Мадридте өткен Ливияның тұрақтылығы мен дамуы жөніндегі халықаралық конференцияда елдің нақты қалпына келуі үшін маңызы бар шешімдер қабылданбады. Кездесуден кейін оның еуропалық және солтүстік африкалық қатысушылары «қазіргі Ливия дағдарысына әскери шешім жоқ» деген қорытындыға келді. Ливиядағы қақтығыс күшейе түсуде: тамыз айының басынан бастап елде екі парламент жұмыс істеуде – парламенттік сайлау кезінде сайланған Өкілдер палатасы және оны жалпы таратқан Жалпы ұлттық конгресс (VНК) және тиісінше Тобрук пен Триполиде екі үкімет. Сонымен бірге, ВНК-пен байланысты барлық күштерді Палата террористтер деп жариялады: оларға қарсы айтарлықтай нәтиже бермейтін күрес жүргізілуде[200].

Конференция барысында Тобрук үкіметінің өкілі, Ливия сыртқы істер министрі Мохамед Абделаизз қатысты: «Біз терроризммен күрес тек топтардың позицияларына эфирден шабуылдар арқылы ғана жүргізілмейтініне сенімдіміз»-деп айтты. Тамыз айында АҚШ әскери-әуе күштерінің Иракта лаңкестікке қарсы операциясы басталғаннан кейін Палата халықаралық қауымдастықты Ливияда осындай шараларды қабылдауға шақырды. Батыстық серіктестерден нақты болудан бас тартуды күтпеген Тобрук, негізінен «мұсылман бауырлар» бастаған исламистер басқаратын ҰҚК күштерімен күресу үшін одақтастар іздей бастады.

Түркияны, Катарды, сонымен қатар Суданды Триполиде заңсыз жұмыс істеп жатқан парламентті қолдаған деп айыптаған Ливия басшылығы Тобрукта өткен жылы «ағайындыларға» қарсы белсенді соғыс жүргізіп жатқан Мысыр мен Парсы шығанағы монархияларынан көмек сұрады. Атап айтқанда, мысырлықтар мен Әмірлік ұшақтары исламшыл позицияларға шабуыл жасады деген ақпарат таралды. тобруктың бұл мәселедегі басты одақтасы, әрине, өзінің батыс шекарасын тұрақтандыруға өте мүдделі Каир болды. Маусым айында, Өкілдер палатасының басты әскери қолдаушысы, генерал Халифа Хафтар Египет басшылығына «тәртіпті қалпына келтіру үшін Ливия аумағында барлық қажетті әскери шараларды қабылдауға» шақырды. 4 қыркүйекте Тобрук пен Каир арасында 5 жыл мерзімге әскери және стратегиялық ынтымақтастық туралы келісім жасалды, онда қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі тараптардың кең ауқымды ынтымақтастығы туралы, сонымен қатар «уағдаласушы тараптардың біріне тікелей немесе жанама түрде қауіп төндіретін немесе қарулы агрессия» туралы ереже бар, бірақ басқалар үшін қауіп немесе агрессия ретінде қабылданды» [201].

Британдық Эксетер университетінің профессоры Омар Ашурдың айтуынша, құжаттың елеулі сипатына қарамастан, «келісім тек іс жүзінде

болып жатқанды тек заңды түрде біріктірді». Шілде айында президент Әбдел Фаттах әс-Сисидің жақын қайраткері Амр Мусса Ливиядағы жанжалға «өзін-өзі қорғау құқығын» іске асыру ретінде араласу керектігі туралы айтқан, бірақ Мысыр әскери күштерінің Ливияға қатысқаны туралы басқа мәліметтер болған жоқ. Соңғы сұхбатында Египеттің қазіргі сыртқы істер министрі Самех Шукри растамаған, бірақ елдің қарулы күштерінің Ливиядағы қақтығыстарға қатысқанын растады.

Исламистермен күресу және ішкі қауіпсіздікті қалпына келтіру туралы ортақ тілек білдіретін әскери элитаның Хафтар мен Сиси өкілдері мысырлық исламистерді арандатпау үшін жарнамаланбаған әскери ынтымақтастықты жүзеге асырады деп болжау жасауы қисынды. Каир Ливиямен шекараны тұрақтандыруға шынымен мүдделі, өйткені экономикалық және саяси күйзелген Египет – Ливия исламистерінің «мұсылман бауырлармен» байланысы бар – бұл тұрғыдағы күрес бүгінгі Сиси үшін шешуші болып саналады.

Сондай-ақ, Мысырдың Ливия аумағындағы мәселесі қақтығыстарға қатысу деңгейіне қатысты болады. Батыс шекараларымен қатар, Каирге исламдық қауіп Синайдан да келеді. ISIS, кейбір сарапшылардың пікірінше, Египетті де өзінің алдына мақсат етіп қояды. Сонымен қатар, қазір Сиси көптеген өткір ішкі әлеуметтік-экономикалық проблемалармен бетпе-бет келіп отыр, олар қос күшпен және екі үкіметтің жекелеген қарулы топтармен тиімді күресуінен гөрі Ливиядағы күрделі қақтығысқа қатысудан гөрі шешуге әлдеқайда орынды.

Жалпы, Ливиядағы жанжалға кез келген араласу – Тобрук немесе Триполитан үкіметтерін қолдау жағдайды тұрақтандыруға көмектеспейді. Алайда, бұл белгілі бір жолмен, Түркия, Катар, Сауд Арабиясы және Парсы шығанағындағы одақтас монархиялар, сондай-ақ Египет аймақтық күштерден туындайды. Каирдің қатысуы басқалардан айырмашылығы, ықпал ету салалары үшін күрес емес, қауіпсіздік тұрғысынан негізделген. Сондықтан, Египет билігінен шекаралас ауданда шоғырланған әскери қатысуды Ливия аумағына тереңдетпей шектеу қисынды. Каирде Ливиядағы ішкі дағдарысты шешуге немесе ықпал етуге жеткілікті күш жоқ.

Бүгінгі таңда Сирия Республикасының аумағында 170 топ бар. Бірінші майдан – соғыстың өзі, екінші майдан – «көтерілісшілер», «қалыпты оппозиция» деп аталады (бұл – күрд қорғаныс армиясы және Сирияның еркін армиясы). «Ислам мемлекетінің» барлық «проблемасы» идеологиялық сәйкессіздікте (зорлық-зомбылық) көрініс тапқан. Арабтарға, жергілікті халық сену керек.

САР аумағындағы қақтығыстағы Түркия Республикасының рөлін елемеуге болмайды. Бұл жағдайда Ресей Федерациясының қызығушылығы мен рөлі қандай? Біріншісі – газ құбырын салу. Екіншіден, Сирия – Ресейдің Таяу Шығыстағы соңғы одақтасы. Менің ойымша, мемлекетімізге гуманитарлық көмек саясатын жалғастыру, Сирия армиясын жинауға және Ракка («Ислам мемлекетінің» астанасы) мен Пальмира қалаларын босатуға көмек көрсету қажет.

Қазір бірнеше ай бойы бүкіл әлем назарын аударып келе жатқан ұзақ және қауіпті қақтығыстың шешімдері қандай?

1. Иордания, Ливан және Түркиямен шекаралардың жабылуы.

2. Барлық зайырлы және рухани келіссөздерге қатысу.

3. Бітімгершілік контингентін енгізу (65-70 мың).

4. Башар Асадты күрдтермен келіссөз үстелінде отыруға көндіу. Олар өздерінің автономиясын – Батыс Сирия Күрдістанын құрғанын ескере отырып (үкімет – күрдтер, арабтар, ассириялықтар). Бұл Түркияның қақтығыстарға араласуының артуының себептерінің бірі, өйткені Сириядағы жағдайға қарап, күрдтердің көп бөлігі Түркия Республикасының аумағында тұрады, олар өздерінің автономиясын қалайды. БҰҰ-ның шексіз өкілеттіктері бар арнайы өкілі керек.

6. Ресей Федерациясы мен АҚШ арасындағы жол картасын құрастыру.

7. Күрд тұрғындарының мәртебесі туралы шешім қабылдап, яғни оның автономды мәртебесін және Сирия республикасының солтүстігінде тұратын түркі халықтарының мәртебесін мойындау [202].

Мысыр Түркиямен арадағы шиеленіске байланысты әскери күшін арттыруда қатысты Жерорта теңізінің жағалауында Кадер-2020 жаттығулары өтті. Оқу-жаттығудың жоспары қарулы күштердің стратегиясы мен құрлықтағы, әуедегі және теңіздегі бөлімшелердің өзара әрекеттесу тактикасын жасау болды. Египет армиясының полковнигі Тамер ар-Рифаи елдің солтүстігінде орналасқан бөлімшелер «солтүстік стратегиялық бағытта жауынгерлік миссияларды орындауға жоғары деңгейде дайын болды. Египет армиясының өкілі өзінің Facebook-тегі парақшасында «Жерорта теңізінің жағалауын қауіпсіздікті қамтамасыз ету, әскери-теңіз күштерінің шабуылын теңіз флотымен, әуе күштерімен, шекарашылармен және арнайы күштермен үйлестіру үшін», бұл «Мұхаммед Нағиб» әскери базасындағы жетілдірілген жедел басқару орталығынан командалық-бақылау жұмыстарын жүргізу.

Сонымен қатар, бөлімдер Кейп-Бичті басып алу мен қауіпсіздігін, жау күштерін жою міндетін пысықтады. Египеттегі әскери Мұхаммед Мүрсиді биліктен кетіргеннен кейін Каир мен Анкараның қарым-қатынасы тұрақты болып тұр (Түркия «Мұсылман бауырлар» мүдделерін қорғауға қолдау көрсетіп отыр) Мұхаммед Мүрси мүшелері болған Мұсылман бауырлар ұйымы Ресей Федерациясында тыйым салынған. Соңғы оқиғалар екі ел арасындағы қатынастарды шиеленістің жаңа деңгейіне шығарды біз Түркияның өзара түсіністік және әскери ынтымақтастық туралы меморандумға және Ливия ПНС-мен теңіз шекаралары туралы келісімге қол қоюы туралы айтып отырмыз. Екі құжат та өте маңызды, біріншісі түріктерге Ливияға қарулы күштер жіберуге мүмкіндік береді, екінші құжат іс жүзінде Жерорта теңізінің аймақтарын Либерал-демократиялық партия мен Түркияның арасындағы шекараны анықтайды және бұл келісім тек Мысырда ғана емес, Кипр мен Грецияда, сонымен қатар Америка мен Италияда белгілі бір түрдегі наразылық тудырды», – деген пікірлер бар [203].

Сарапшының пікірінше, мұндай проблемалар Каирдің Анкараның мұндай әрекеттерді қабылдамауы тұрғысынан өте маңызды қадам. Онтиков болып жатқан жағдайға қарамастан, ол әлі де әскери қақтығысқа түспейді деп үміттенеді, проблеманы Ливия дағдарысын шешіп, сыртқы араласуды, соның ішінде Триполидегі жағдайды Анкара да тоқтату арқылы шешуге болады. Тіпті Ливия теңіз аймақтары туралы келісімді жүзеге асырудың жолын жалғастыруды шешсе де, Мысыр, Кипр, Греция және басқа елдердің көзқарастарын ескеру қажет болады. Ливиядағы дағдарысты реттеу екі ел арасындағы дипломатиялық қатынастардағы шиеленісті жоюға мүмкіндік береді», – деп түйіндеді Онтиков Федералды жаңалықтар агенттігіне берген сұхбатында. Бұған дейін Египет президенті Әбдел Фаттах әс-Сиси Анкара мен Триполи арасындағы байланыстардың күшеюіне байланысты елдегі шиеленіс күшейгендіктен Ливияны бақылауға алмауға кеңес берген болатын.

Египет, Грекия және Кипр үкіметтері Ливия Ұлттық келісім үкіметінің (PNS) басшысы Файез Сарраж мен Түркия президенті Режеп Тайып Ердоған арасындағы қол қойылған меморандумдар заңды күші жоқ деген ортақ пікір білдірді. Грецияда теңіз шекараларын демаркациялау туралы келісім географиялық тұрғыдан қисынсыз болып саналды, өйткені ол Түркия мен Ливия жағалаулары арасында орналасқан Крит аралын елемейді. Түркия мен Греция арасындағы шиеленіс Анкараны Триполидегі Файез Сарраж тұлғасында PNS болған одақтастарды іздеуге мәжбүр етті [204].

2018 жылдың қаңтар айының соңында Ресейдің бастамасымен Сирия қоғамының басты топтарын: үкіметтің адал және оппозициялық саяси партияларының, азаматтық ұйымдардың, этникалық, діни және әлеуметтік топтардың өкілдерін білдіретін Сирия ұлттық диалогының конгресі шақырылды. Съезд мемлекет құрылысының жалпы қағидаларын бекітті және 150 адамнан тұратын Конституциялық Комитеттің құрамы туралы түбегейлі шешім қабылдады. Оның құрамына үкімет өкілдері, оппозиция және азаматтық қоғамды білдіретін тәуелсіз сириялық сарапшылар кіреді. Сирия президенті Башар Асад 17 мамырда Сочиде Ресей президенті В. Путинмен кездесу кезінде Конституциялық комитетке үкімет делегаттарының тізімін жіберуге дайын екенін мәлімдеді. Комитет мүшелерін іріктеу критерийлері, оның мандаты, жұмыс тәртібі, өкілеттіктері мен рәсім ережелері туралы түпкілікті шешім БҰҰ қамқорлығындағы Сирия-Сирия келіссөздері аясында қабылдануы керек. Сириялықтар арасында Женевада қол жеткізілген уағдаластықтарға сәйкес, конституция мен сайлау дайындығы саяси процестің күн тәртібіндегі 2 және 3-ші «себеттерге» енгізілген. БҰҰ Бас хатшысының арнайы өкілі кеңсесінде Сирия конституциясы жобасына әзірленген және жаңа ұсыныстарды ортақ белгілеу және саяси көшу жағдайында одан арғы қадамдар тізбегін үйлестіру бойынша көптеген жұмыстар бар[205].

Бастапқы кезеңде Сирия тараптарын Комитеттің құрамы бойынша өзара қолайлы келісімдерге келтіру маңызды болып табылды. Бұл мәселе үкімет пен түрлі оппозициялық платформалар арасында да, оппозицияның өздері арасында да қызу пікірталас тақырыбына айналды. Дамаск өз кезегінде Комитеттегі

үкіметтік көпшілікті қамтамасыз ету ниетін жасырмайды. Халықаралық фасилитатор Комитет құрамын елу мүшеден шектеген дұрыс деп санайды. Келіссөздердің келесі кезеңінде шешілмейтін қиын міндеттер тұр. Алдын ала келісілгендей, Комитеттің шешімдері консенсуспен қабылдануы керек екенін ескере отырып, үш құрылтай тобының кез келгені оған вето қоюы мүмкін. Осы процедурамен және соғыс қимылдарының жалғасуы жағдайында конституцияға өзгертулерді талқылау тез арада тоқтап қалуы мүмкін.

Сирия дағдарысы ұзақ уақыттан бері бүкіл халықаралық қауымдастық үшін ең ауыр шешілмей келе жатқан мәселе болып келеді. Сайып келгенде, мәселе сыртқы әсердің қандай жолдары мен ынталандырулары арқылы сириялықтардың әлі келісім-шартқа келмеген жағдайында, үкімет пен қоғам арасындағы жаңа әлеуметтік келісім негізінде Сирияның тұрақты дамуға оралуына мүмкіндік беретін ымыраға келуге көмектесетіндігінде болып отыр. Қазіргі қауіпті соққы Ресей, жетекші батыстық және аймақтық державалар болып табылатын Ресей қолдайтын көпжақты тетіктерді толық пайдаланбай, іс жүзінде өтеусіз болатыны айқындала түсуде. Ресейлік шенеуніктердің АҚШ, Германия, Франция, Англия, Сауд Арабиясы және Иордания деп аталатын «шағын топтың» ұсыныстарын қарауға дайын екендіктері туралы жақында жасаған мәлімдемелері осындай мүмкіндіктерге жол ашады [206].

3.2 Египет, Ливия және Сириядағы «араб көктемі»: аймақтық және жаһандық қауіпсіздік мәселелері

Таяу Шығыс аймағында болып жатқан процестер оны объективті түрде әлемдік саясаттың орталығына қояды және әлемдегі жалпы жағдайға әсерін күшейтеді. Аймақтық тұрақтылық пен халықаралық қауіпсіздік үшін маңызды салдары бар мемлекетаралық агрессия қаупі – «араб көктемі» жағдайындағы егемен мемлекеттердегі жаңа құбылыс. Басқаша айтқанда, Таяу Шығыста жаңа қауіпсіздік тәртібі мен аймақтық трансформация пайда болады. Шынында да, аймақтағы саяси ахуал айтарлықтай ұтқырлықпен, көп деңгейлі күрделілікпен және болашақ оқиғалардың болжау қабілетсіздігімен сипатталады. Әлемдік саясаттағы «араб көктемі», әрине, барлық маңызды әлемдік ойыншылардың, әсіресе араб әлемінің көршілерінің мүдделерін тікелей қозғайтын елеулі факторлардың бірі [207].

Араб көтерілістерінің басталуынан бірнеше жыл өткеннен кейін, Таяу Шығыстағы қалыптасқан саяси тәртіп әлемдік деңгейдегі геостратегиялық конфигурацияда ұлттық деңгейде әр елде елеулі өзгерістерге ұшырады.

2011 жылы 22 миллион халқы бар Сирия 9 жылдан бері соғысып келеді. Бітпейтін қантөгістер, айуандықтар, сөзбен айтып жеткізу мүмкін емес варваризм, мәйіттерді қорлау, ауруханалар мен мектептерге шабуылдар, бейбіт тұрғындарға газ шабуылдары. Жүздеген мың құрбандар, босқындар, миллиондаған жер аударылғандар, жүздеген мың адам түрмелердегі азаптаулар, ұрлау, мүлік тәркіленуі, діни азшылықтың мүшелерін өлтіру, ондаған журналистер мен гуманитарлық белсенділердің ұрлануы және жойылуы.

Сирия тұрақсыздық аймағында айналды. Бәрін түсіну үшін, зардап шеккен елдердің тізімін қараңыз: Ауғанстан, Йемен, Ирак, Египет, Ливан, Бахрейн, Ливия, Сомали. Сауд Арабиясы мен Иран арасындағы радикалды исламистік топтармен аймақтық бәсекелестік. Күрд халқы бірнеше елге бөлінді. Миллиондаған бейнелер, баспасөз мақалалары, сарапшылардың репортаждары мен журналистердің баяндамалары көптеген ақпараттардың қойып отырған сұрағы: бұған алай келді? соғыс қалай пайда болды? қатысышылар кімдер? элиталық орта және дамыған азаматтық қоғамы бар ел қалайша соғыс тұңғышына түсті?

Бүгінгі таңда Башар Асадтың режимі Сирия аумағының көп бөлігін қайтарып алды. Қалай болғанда да, елде соғыс 9 жылдан бері жалғасып келеді және 2011 жылдан 2013 жылға дейін ЖІӨ 60% -ға төмендеді. 2010 жылы мемлекеттік қарыз ЖІӨ-нің 23% құраса, 2014 жылы ол 126% жетті. Мемлекет саяси өлшемдер бойынша Башар Асад режимі қандай-да бір деңгейде ұстап тұрған қоғам аралық тепе-теңдікпен бірге күйреді. Есеп миллиондаған босқындар мен мыңдаған адамдардың өліміне қатысты, бейбіт тұрғындарға қарсы асфиксация газы қолданылды. Тыныштық әлі жоқ. Режимнің одақтастары мен оппозиция мерзімді оқ атуларға қарсы тұруда[208].

БҰҰ Бас хатшысының Сирия жөніндегі арнайы өкілі Гейр Педерсен Ресей мен АҚШ-ты Сирия бойынша диалогты жалғастыруға шақырды. Тиісті мәлімдеме бейнеконференция форматында өткен БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің отырысында жасалды «Мен халықаралық ойыншылар мен сириялықтар арасында сенімді нығайту үшін толыққанды халықаралық ынтымақтастықты қалпына келтіру прогресті болдырмау үшін түбегейлі маңызды болып қалатынын атап өткім келеді», – деді ол. Мен Ресей-Америка диалогы мұнда шешуші рөл атқарады деп санаймын және оны жалғастыруға шақырамын», – деп қосты арнайы өкіл. Ол сондай-ақ Астана форматындағы (Ресей, Иран, Түркия) және Сириядағы шағын топтың (Ұлыбритания, Германия, Египет, Иордания, Сауд Арабиясы, АҚШ, Франция) күш-жігері сайып келгенде БҰҰ қамқорлығымен біріктірілуі керек деген пікір білдірді. Сонымен бірге, елдегі ахуал әлі де күрделі. Әсіресе, террористтер коронавирустық пандемиядан пайдаланып, сұрыпталуды күшейтетін солтүстік-шығыстағы үкіметтік емес бақыланатын аудандардағы жағдай алаңдатарлық. Қолда бар мәліметтерге сәйкес, мамырдың 10-ы мен 15-і аралығында ғана содырлар күрд құралымдарына қарсы 20-дан астам шабуыл жасап, нәтижесінде 20-дан астам адам қаза тауып, 40-қа жуық адам жараланған [209].

Идлибтің құлдырау аймағында 2020 жылдың 6 наурызынан бастап ресейлік және түрік тараптардың келісімі бойынша соғыс қимылдары режимі тоқтатылды. Ресей Федерациясы Қорғаныс министрлігінің ақпараттық бюллетенінен хабарланғандай, бірлескен ресейлік-түрік комиссиясының өкілдігінің Ресейлік бөлімі әскери режимдердің тоқтатылуына байланысты мәселелерді қарау үшін екі провинцияда 5 оқ атқан: біреуі Латакияда, төртеуі Идлибте. Миссияның түрік бөлігі оқ ату фактілерін тіркеген жоқ. Мамыр айында жексенбіде АҚШ бастаған коалиция мен Сирия Демократиялық

күштері бөлімшелерінің Дейр-эз-Зор провинциясындағы бірлескен операциясы кезінде Ислам мемлекетінің екі аймақтық жетекшісі, олардың бірі топ басшылығының Багдадтың солтүстігінде оның мүшелері арасында тек нұсқаулар таратумен айналысса, екіншісі қару-жарақ сатып алуға және тасымалдауға жауап берді. Дейр-эз-Зор қаласының маңындағы базар алаңында жарылыс болып, нәтижесінде бейбіт тұрғындар қаза тауып, жараланған. БАҚ-тың хабарлауынша, аймақты террористік бандалардан тазарту үшін үкімет әскерлері солтүстік-шығысқа әскери күштерді орналастырған [210].

Сонымен бірге, бұған дейін бірнеше рет атап өткендей, оның ішінде Ресей Федерациясы Президентінің баспасөз хатшысы Дмитрий Песковтың айтуынша, Ресей Сирияның аумағында «заңды түрде Сирия басшылығының өтініші бойынша» әскери күштері бар жалғыз мемлекет. Оның айтуынша, басқа елдердің барлық әскери қызметшілері МАР-да «халықаралық құқықтың нормалары мен принциптеріне қайшы келеді».

1993-1996 жж. Израильдің АҚШ-тағы экс-елшісі және Сириямен бас келіссөз жүргізуші, қазір Тель-Авив университетінің профессоры, Нью-Йорк университетінің профессоры, Америка өнер және ғылым академиясының шетелдік мүшесі Итамар Рабинович республикадағы қиын жағдайға түсініктеме берді. Итамар Рабинович САР Президенті Башар Асадтың Алеппо провинциясының территориясын бақылауға алғаннан кейінгі соңғы үш жарым жылын соғыстан кейінгі дағдарыс кезеңі деп атауға болады деген пікір білдірді.

Ресей мен Иранның көмегімен Асад оппозицияны жеңіп, өз позициясын сақтап қалды, бірақ Сириядағы жағдай қалыпқа келмеді, соғыстан кейінгі дағдарыс жалғасуда. Режим Ресей мен Иранның тұрақты қолдауына байланысты, бұл елде ресейлік, америкалық, ирандық және шииттік әскерилер бар. Түркия Сириямен шекарада үлкен бөлікті басып алды және елдің кем дегенде 30% -ы күрд жасақтары мен оппозициялық топтардың бақылауында. Саяси татуласуға, саяси реформаларға, миллиондаған босқындардың оралуына және экономиканы қалпына келтіруге ешқандай ілгерілеушілік болған жоқ», – деді Итамар Рабинович. Оның бағалауы бойынша Ресейдің Сириядағы әскери операциясы сәтті болды, бірақ Мәскеу әлі де өзінің өршіл мақсатына жете алмады. «2015 жылы Ресей режимді сақтау үшін және сүнниттік джихадшылар тобын бақылау үшін Сирияға өз әскерлерін кіргізді. Бұл сәтті араласу болды, бірақ Мәскеу елді қайта құруда халықаралық қолдауға есік ашатын саяси реформаларға қол жеткізгісі келді », – деп түсіндірді бұрынғы саясаткер, Башар Асадтың осы бағытта жүруден бас тартуы жағдайды ушықтырып отыр. Оның пікірінше, қазіргі COVID-19 коронавирустық инфекциясының таралуына байланысты елдегі жағдай күрделене түсуі мүмкін. «Экономикалық тұрғыдан алғанда, пандемия мемлекетті қалпына келтіру үшін халықаралық қорларды тартуды қиындатады.

АҚШ-тың жаңа санкциялары Вашингтон Дамаскқа қарсы 2004 жылдан бері жүйелі түрде қолданған әртүрлі шектеу шараларын бір жыл бойы қолдайды; атап айтқанда, олар тауарлардың жекелеген санаттарының экспортына тыйым салуды қарастырады бұл әкімшіліктің бастамасы емес,

оларды Конгресс бастамашы заңдастырған, бірақ, егер оларды осы мақсаттарда пайдалануға шешім қабылдаса олар Сириядағы америкалық әкімшілік үшін басқа ықпал ету құралы болып саналады», – деді Итамар Рабинович [211].

Неміс езілген халықтарды қорғау қоғамының Таяу шығыс бөлімінің басшысы Камал Сидо АҚШ санкцияларының Сириядағы бейбіт тұрғындарға ауыр соққы беретіндігіне назар аударды. «Америкалықтар бұл санкциялардан зардап шеккен Сирия режимі мен Башар Асад емес, Сирия халқы – қоғамның барлық қабаттары екенін түсінуі керек. АҚШ бұл санкцияларды, ең болмағанда, елдің солтүстік-шығысындағы қазіргі режимнің бақылауына алынбайтын аймақтардан алып тастауы керек », – деді сарапшы.

Оның айтуынша, Идлиб провинциясында Дамаск әскерлері мен Түркия қолдайтын исламдық топтар арасында күрдтерге қарсы төнген қауіпті қақтығыстар әлі де бар.

Сарапшы Мәскеу мен Вашингтон дағдарысты шешуге қатысты ымыраға келе алатын болса, Сириядағы жағдай күрт өзгеруі мүмкін деп атап өтті. Көп нәрсе Ресей Федерациясы мен АҚШ арасындағы келісімге байланысты болуы мүмкін. Егер Мәскеу мен Вашингтон Сирияның тағдыры туралы қандай-да бір келісімге келе алатын болса, Сирия мәселесін шешу өте оңай болады. Мұндай келісім барлық тұрғындардың, оның ішінде елде тұратын түрлі ұлттардың өкілдерінің мүдделеріне сай келеді », – деді ол.

Сирия билігінің пандемияға байланысты парламенттік сайлауды 19 шілдеге шегеру туралы шешіміне түсінік бере отырып, сарапшы олар демократиялық болмайтындығы туралы пікірін білдірді, өйткені ерік-жігерді еркін білдіру үшін жағдай жоқ. «Елдің солтүстік-шығысы режимге бағынбайды, Идлиб провинциясы көптеген басқа аймақтар сияқты исламшыл содырлардың бақылауында», – деді Камал Сидо. Брукингс институтының аға ғылыми қызметкері және «Ұлттық мүдде» газетінің журналисі Майкл О'Ханлон Сириядағы парламент сайлауын кейінге қалдыруды онша маңызды емес деп санайды. «Мен Сириядағы індетке қатысты жағдайды жақсы түсінбеймін, бірақ парламенттік сайлауды кейінге қалдыру елдегі барлық проблемалардың ішіндегі ең маңыздысы деп ойлаймын. Біріншіден, бұл басқа қайғылы оқиғалармен салыстыруға келмейді, екіншіден, Сирия парламенті кез келген жағдайда мемлекеттегі саясатқа елеулі әсер етпейді», – дейді сарапшы өз ұстанымын. Оның пікірінше, Сириядағы жағдай «өте қайғылы». «Ел Идлибке қарсы баяу күресті жалғастыруда, қалған мемлекет соғыс пен бейбітшілік арасындағы тепе-теңдікті сақтайды. Қалпына келу жоқ. Осы тақырыптағы COVID-19 пандемиясы мен шаршау Сирия проблемасын газеттер мен теледидардағы жаңалықтардан шығарды, саясаткерлердің көпшілігі бұл туралы ойланбады», – деді Майкл О'Ханлон.

АҚШ-тың Сирияға қарсы санкцияларды ұзарту туралы шешімі туралы сұраққа жауап бере отырып, ол, бір жағынан, қазіргі режим жағдайында таңдаудың аз екенін, екінші жағынан, соғысты тоқтатудың ойластырылған стратегиясынсыз бұл «қажетсіз және мағынасыз азапқа әкелуі мүмкін» деп атап өтті.

Оңтүстік Кавказ саясаттанушылар клубының жетекшісі Илгар Велизаде Идлибтегі бандиттік құрылымдар қақтығыс аймағындағы жағдайды тұрақтандырып, аймақта шиеленісті тудырып отырғанын атап өтті. «Астана форматына қатысушы елдер, Иран, Ресей, Түркия бұл мәселеге тағы да алаңдаушылықтарын білдірді. Тараптар аймақтағы процестерді бақыланатын сипатқа беру үшін келіссөздерді қайта бастау туралы консультациялар жүргізуді жалғастыруда. Карантин жойылғаннан кейін Тегеранда жоспарланған саммит әлі де болады деген үміт қалады. Сонымен бірге, егер елдегі жедел жағдай тұрақсыз болып қалса, оны онлайн режимінде өткізуге болады», – дейді сарапшы[212].

Пандемияға байланысты парламенттік сайлауды кейінге шегеру және тұтастай алғанда жаңа инфекциямен күрес туралы айта келе, ол Сирия үкіметі «қазіргі жағдайда коронавирустың елде таралуын азайту үшін қолдан келгеннің бәрін жасады» деген сенім білдірді. Сонымен бірге, соғыс жылдарында САР-да денсаулық сақтау жүйесі едәуір бұзылғанын мойындау керек, әсіресе пандемияның таралу қаупін арттыратын аймақтарда. Мұндай жағдайда парламенттік сайлауды кейінге қалдыру өте орынды және табиғи болып көрінеді. Қазіргі уақытта Сириядағы кез келген жаппай оқиға ең ауыр салдарларға душар болуы мүмкін, сондықтан Сирия билігінің әрекеттері қалыптасқан жағдайларға сәйкес келеді», – деп түсіндірді Илгар Велизаде. Оның пікірінше, АҚШ-тың Сирияға қарсы санкцияларды ұзарту туралы шешімі, мүмкін, инерциямен қабылданды және АҚШ әкімшілігінің Сирия проблемасын шешудегі әдеттегі тәсілдер мен әдістерді өзгертуге құлықсыздығын көрсетеді. Қазіргі жағдайда бұл мәселеде Ақ үйдің іс-әрекетінен айтарлықтай өзгеріс күту екіталай, өйткені Трамп әкімшілігі пандемия мен сайлау жарысында туындаған ішкі мәселелерді шешуге көбірек мүдделі», – деп қосты саясаттанушы.

Сонымен бірге, оның пікірінше, Ресейдің Сириядағы әрекеттері бірізді көрінеді. «Терроризммен күрес жөніндегі шаралар Ресей Федерациясының Таяу Шығыстағы ұзақ мерзімді мүдделеріне жауап береді. Ресейдің бұл рөлін тіпті жаулары да мойындайды. Қазіргі уақытта Мәскеу, Тегеран және Анкара арасындағы тығыз ынтымақтастық осы қақтығыс аймағында халықаралық шиеленіс қаупін азайтуға мүмкіндік береді және жақын арада Сириядағы террористік топтардың жойылуына негіз жасайды», – деп қорытындылады Илгар Велизаде.

Жоғарыда айтылған пікірлерді талдай келе мынадай қорытындыға келеміз: 2011-2017 жж. Сириядағы қақтығысты ол қатысқан ақпараттық соғыс деп атауға болады. Дезинформацияның құралдары мен әдістері әр түрлі болды, соның ішінде АҚШ-тағы үгіт-насихатты талдау институтында 1930 жылдардың соңында тұжырымдалған жеті психологиялық әдіс болды. Ресей, Иран, АҚШ және Катар БАҚ-тарындағы Сирия жанжалына әртүрлі көзқарастар (еуразиялық, исламдық, батыстық және араб қоғамдастықтарының өкілдері ретінде) бүкіл әлемдегі адамдар арасында шындықты дұрыс емес және кейде жалған қабылдау, олар шартты түрде соғысушы екі лагерьге бөлінді.

Біздің талдауларымыздың негізінде жасалатын жалпы қорытынды: қақтығыс тараптарының әрқайсысы өз одақтастары мен меценаттарының ресурстары мен әсерін пайдаланып, Сириядағы оқиғаларды қоғамда ақпараттық тұрғыдан жариялау үшін үлкен күш-жігер жұмсайды. Әр түрлі фотографиялық және бейнематериалдардағы фактілерді бұрмалау туралы өзара айыптау, сол оқиғаларды диаметрлі қарама-қарсы түсіндіру кез келген соғыста, оның ішінде сириядағы соғыста да кеңінен таралған әдіс. Негізгі халықаралық бұқаралық ақпарат құралдарындағы жарияланымдардың көлемін, әлеуметтік желілердегі қақтығыс тараптарының белсенділігін, Башар Асадқа қарсы және оған қарсы қоғамдық қозғалыстарды ұйымдастыруды бағалай отырып, қоғамдық дипломатия маңызды рөл атқарады деп айтуға болады.

Мұндай жағдайда әскери және экономикалық әрекет қажет, бірақ ол қазіргі таңда жеткіліксіз деңгейде болып отыр. Әр түрлі елдердің қоғамдық пікірі олардың саясатының халықтан мақұлдануын және әрі қарайғы іс-әрекеттерін қолдауды алуға бағытталған. Қарама-қайшылықты бағалауларға және Сириядағы оқиғалар туралы объективті ақпараттың жоқтығына қарамастан, біз халықаралық келісімдерді кім және қай уақытта бұзғанына қарамай, бейбіт тұрғындар, миллиондаған босқындар мен қираған инфрақұрылымдар арасындағы орасан зор адам шығыны туралы сенімді түрде айта аламыз. Бұл жағдайда жетекші бұқаралық ақпарат құралдарының, байланыс арналары мен үкіметтік емес ұйымдардың иелері барлық күш-жігерді бір-бірін айыптауға және зорлық-зомбылықтың келесі кезеңін ақтауға емес, сонымен бірге біздің заманымыздың ең үлкен әскери қақтығысының алдын алуға және сол арқылы келіссөздер жүргізу үшін қажетті жағдайларды жасауға бағыттайды деп үміттенуге болады, оны тек бейбіт жолмен реттеу керек.

Араб көктемінің бір бөлігінен бастап Ливия дағдарысы Ливия соғысына ұласып, әлемдік саясаттың дербес субъектісіне айналды. НАТО Қаддафиді құлатумен аяқталмайтын қақтығыстарға НАТО қатты араласты: өйткені Ливияда көмірсутегі мәселесі, ол туралы көтерілісшілермен және тайпа басшыларымен келіссөздер жүргізу қажет болады. Германия Ливия бойынша халықаралық конференция өткізді. Берлиннің кең ауқымды дипломатиялық бастамасы Еуропадағы босқындар ағыны келген елдегі дағдарысты шешуге бағытталған. 2019 жылдың күзінде Германия Ливия бойынша халықаралық конференция өткізді және халықаралық серіктестермен кеңесу процесін бастады.

Бұл қадам Берлиндегі Ливиядағы дағдарысты шешу процесі басталғаннан бергі ең үлкен дипломатиялық бастамаға айналуы мүмкін. Германия Федеративтік Республикасы және басқа да Еуропа елдері азамат соғысының жалғасып жатқанын қаламайды, себебі бұл елдерден қашқан босқындар Еуропа шекараларына өтуде. Қазір Ливияда не болып жатқандығы және Германия неге қақтығысты шешуге соншалықты қызығушылық танытқаны туралы мәселлер талқыланып отыр. 2011 жылы Муаммар Қаддафидің режимі құлатылғаннан және оның өлімінен кейін Ливияда түрлі топтар мен саяси күштер арасында билік үшін күрес басталғаннан кейін, 2014 жылы маусымда елде парламенттік

сайлау өтті: оларды генерал Халифа Хафтар қолдаған ұлтшылдардың және либералдардың анти-исламдық бірлестігі жеңіп алды.

Жеңілген исламшылар дауыс беруден бас тартты. Тараптар арасындағы жанжал азаматтық соғысқа ұласып, бүгінгі күнге дейін жалғасуда. Сайланған парламент Триполиден елдің шығысындағы Тобрук қаласына көшуге мәжбүр болды. БҰҰ екі соғысушы лагерді татуластырып, қантөгісті тоқтатуға тырысты. Триполиде Фаиз Сарай басқарған халықаралық келісім бойынша ұлттық келісім үкіметі құрылды. PNS елде 2016 жылдың басынан бері жұмыс істеп келеді, бірақ осы уақытқа дейін ол Триполиге іргелес жатқан шағын ауданды басқарады.

Тобруктегі парламент генерал Хафтарды өзін-өзі жариялаған Ливия ұлттық армиясының қолбасшысы етіп тағайындады. Жалпы Хафтар мен елдің шығысындағы саяси құрылымдар Сарай үкіметін мойындағысы келмейді. 2019 жылдың сәуірінен бастап Хафтар Триполиге қарсы шабуылда жетекшілік етіп келеді. Қазіргі уақытта елдің көп бөлігі, оның ішінде бірнеше ірі мұнай кен орындары оның бақылауында. Ливиядағы іс жүзінде қос билік елдегі дағдарысқа әкелді. Германия канцлері Ангела Меркель Бундестагта сөйлеп, Сириядағы сияқты, прокси соғыстың ушығып кету қаупі бар екенін айтты. Жағдай көптеген елдердің БҰҰ-ның Ливияға қару-жарақ жеткізуге тыйым салуына байланысты болмай отыр.

Сонымен қатар, бірқатар халықаралық ойыншылар қақтығысқа тікелей немесе жанама түрде қатысады. Египет пен БАӘ генерал Хафтарды қолдайды, ал Түркия мен Катар Триполидегі үкіметті қолдайды. Азаматтық тұрғындар мен босқындар көбінесе олардың қақтығысының құрбанына айналады БҰҰ Босқындар істері жөніндегі Жоғарғы Комиссарының (БҰҰ БЖКБ) және Халықаралық Көші-қон Ұйымының (ХКУ) мәліметтері бойынша, бүгінде Ливияда 800 мыңға жуық босқындар мен мигранттар бар. Олардың қаншасы заңсыз лагерлерде ұсталғаны белгісіз.

Amnesty International халықаралық құқық қорғау ұйымының неміс кеңсесінің хабарлауынша, тіпті мемлекеттік деп аталатын босқындар лагерлерін де қарулы көтерілісшілер басқарады. Санитарлық-гигиеналық жағдайларға, азық-түлікпен қамтамасыз етуге, адам құқықтарының сақталуына байланысты көптеген лагерьлердегі жағдайды апатты деп атауға болады. Сонымен бірге адам құқығын бұзғаны үшін жауаптыларды жазалау қиын: азамат соғысының салдарынан Ливия прокуратурасы іс жүзінде тергеу жүргізе алмайды. Германия, басқа Еуропа елдері сияқты, Ливия жанжалын шешуге өте мүдделі. Біріншіден, Берлин босқындар мәселесіне алаңдаулы. Соңғы жылдары Еуропалық Одаққа келген мигранттардың саны азаюда, бірақ Африка құрлығының түкпір-түкпірінен адамдар Ливияға сапарларын жалғастыруда, ал олар Жерорта теңізі арқылы Еуропаға саяхаттайды. Елдегі соғыс қимылдары босқындардың ағымын арттырады.

Германия бірнеше жыл қатарынан Ливия үкіметінің өміршеңдігін қамтамасыз етуге тырысып келеді. Германия үкіметінің 2016-2017 жылдарға арналған жылдық есебінде айтылғандай, Берлин осылайша елдегі жағдайды

тұрақтандыруға үміттенеді. Германияның басым бағыттарының бірі – жергілікті халықты жұмыс орындарымен қамтамасыз ету, сонымен бірге террористер мен заңсыз мигрант тасымалдаушылармен күресті қамтамасыз ету. Айта кету керек, барлық ЕО елдері Ливиядағы жағдайды қалыпқа келтіруге мүдделі. Алайда бұған қалай қол жеткізуге болатындығы туралы олардың ойлары әр түрлі болады. Атап айтқанда, Франция Триполидегі үкіметті қолдайды, бұл премьер-министр Фаиз Сарайдың 2019 жылғы мамырда Парижге сапары, Эммануэль Макрон генерал Хафтарды осы кездесуге шақырып, осылайша Франция президенті жанжалға қатысушы екі тараппен де диалог жүргізуге дайын екенін айтты.

Алайда келіссөздер барысында Хафтар Франция басшысының атысты тоқтату туралы үндеуін қабылдамады, Ливия генералының айтуынша, қажетті шарттар әлі орындалмаған. 2020 жылдың 12 маусымында Ресей сыртқы істер министрі Сергей Лавров пен оның саудиялық әріптесі Файсал Бен Фархан әл-Сауд телефон арқылы сөйлесу барысында Ливияда атысты тоқтату және Ливия аралық үнқатысуды тез арада қайта бастау қажеттілігі туралы мәлімдеді, деп хабарлайды РФ СІМ. «Ливия мәселесі бойынша пікір алмасу кезінде соғыс қимылдарын тұрақты түрде тоқтату және Берлин Бейбітшілік конференциясының шешімдерімен құрылған және БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің 2510 қарарында бекітілген тетіктер аясында ливияаралық инклюзивті диалогты дереу бастау қажеттілігі айтылды», – делінген хабарламада.

Министрлер Таяу Шығыстағы келіссөздердің жалғасып жатқандығына алаңдаушылық білдіріп, Палестина территориясындағы және бүкіл аймақтағы жағдайдың қауіпті ушығуына әкелуі мүмкін реттеудің жалпыға бірдей қабылданған халықаралық-құқықтық жүйесіне қайшы келетін кез келген біржақты әрекеттің нәтижелі екендігін атап өтті.

2011 жылы Ливия лидері Муаммар Қаддафидің тақтан тайдырылуы мен өлтірілуінен кейін Ливия біртұтас мемлекет ретінде қызмет етуді тоқтатты. Қазір елде қосарлы билік басым. Шығыста халық сайлаған парламент отырады, ал батыста Триполи астанасында БҰҰ мен Еуропалық Одақтың қолдауымен құрылған Ұлттық келісім үкіметін Файез Сарраж басқарады. Елдің шығыс бөлігіндегі билік Триполиден тәуелсіз жұмыс істейді және 2019 жылдың сәуірінен бастап Триполини басып алуға тырысып жүрген Маршал Халифа Хафтар бастаған Ливия Ұлттық армиясымен ынтымақтасады. Мұнай, газ және еуропалық элиталардың күресі Қаддафи режимін жерледі. Мұнай, газ және Ресей мен Түркияның жаңа аймақтық басшылары арасындағы келісім Ливияға бейбітшілік әкеледі деп үміттенеміз.

Ливияның тағдыры күрт өзгерді. Бұл рулық топтардың әскери жеңістері немесе ливиялық «одақтастардың» араласуы туралы емес, 14 қаңтарда Каирдегі Жерорта теңізі газ форумында Египет, Италия, Греция, Кипр, Израиль, Иордания және Палестинаның энергетика министрлері газды бірлесіп пайдалану және экспорттау туралы диалогты бастады. Бұған дейін, желтоқсанда Израиль, Кипр және Греция Еуропаға газ жеткізу үшін Шығыс Жерорта теңізі құбырын салу жобасын жүзеге асыруға дайын екендіктерін

растады . Біріншіден, бұл үшін 2007–2008 жылдары Египеттің, Израильдің, Палестинаның, Ливанның және Сирияның айрықша экономикалық аймағының суларынан табылған Левант мұнай және газ бассейні болуы керек. Жобаға Тамар және Левиафан кен орындары (Израильдің аумақтық сулары), Кипр Республикасының жанында ашылған Афродита кен орны және Мысыр суларындағы Әз-Зухр қосылады. Көмірсутек шикізатын барлау Ливан қайраңында да жүргізілуде. Левантин бассейніндегі газдың жалпы қоры 3,8 трлн текше метрге бағаланады, бұл ресейлік газ активтерінен он үш есе аз.

Сонымен бірге, сарапшылар аймақтың негізгі кен орындары іске қосылғаннан кейін Жерорта теңізі құбыры арқылы Еуропаға жылына шамамен 10 миллиард текше метр жіберілуі мүмкін деп есептеді, ал «Газпром» 2018 жылы Еуропа нарығына шамамен 200,8 миллиард текше метр жеткізді. Бір жағынан, бұл ресейлік алпауыт үшін мүмкін емес құндылық. Екінші жағынан, ЕО-да балама Таяу Шығыс газ дәлізін құру алғышарттарын қарастырған жөн, оны басқа газ экспорттаушылары да қолдай алады. Мысалы, сол Ливия мемлекеті, халықаралық энергетикалық агенттіктің болжамына сәйкес, 2030 жылға қарай Еуропалық Одақтың импорттық қажеттілігі отандық еуропалық өндірістің құлдырауы жағдайында 400 миллиард текше метрге дейін артады.

Барлық осы кен орындарын игерудің мүмкіндігі бұрыннан күмән тудырды, бірақ Ресей-Еуропа қатынастарының нашарлауының нәтижесінде Еуропалық Комиссия балама газбен жабдықтау жобаларын, соның ішінде TSA-ны қаржыландыру туралы шешім қабылдады. 2017 жылдың сәуірінде Израиль, Кипр, Греция және Италияның энергетика министрлері Еуропалық Комиссар Мигель Ариас Канеттің қатысуымен жобаны алдын ала қолдауға кепілдік беретін бірлескен декларацияға қол қойды. Кейінірек оларға Египет қосылды.

Ресей еуропалық газ нарығындағы кез келген бәсекелестікке салмақпен қарайды және TSA гипотетикалық сорғылардың аз мөлшері мен жобаның әлі басталмағанын айт керек. Түркия сонымен қатар жақында Оңтүстік ағынға қосылған TSA-ны іске асыруға онша қолдамайды. Газ бәсекелестігі саласында екі елдің Ливиядағы қызметі жатыр: мұнда жақында Анкара мен Мәскеу дипломатиялық бастамаларды қабылдамай, азаматтық соғысқа қатысушылармен жеке байланыс орнатып, Сирияның жетістіктерін қайталауға тырысты. Олар баррикадалардың қарама-қарсы жағында тұрған сияқты, себебі Мәскеу дала маршалы Халифа Хафтарды қолдаса, ал Түркияның Триполидегі үкіметті қолдап отыр тіпті әскерін де жіберіп отыр.

Бір кездері гүлденген Ливия қазір бүкіл Жерорта теңізіне қауіп төндіретін тұрақсыздық аймақ болып отыр. 40 жыл бойы болған Қаддафи режиміне қарсы тұрған екіжақты қақтығыстар бітетін емес. Ол әлі күнге дейін Араб елдерінде және Африканың басқа мемлекеттерінде, сондай-ақ Ресейде қолдап отыр. Оның жақтастары үшін қазіргі Ливия оқиғалары полковникті құлату мен сыртқы күштердің араласуынан туындаған хаос сияқты көрінеді. Қаддафи режимінің қарсыластары Өткен айда ел тағы бір рет әр түрлі сыртқы демеушілерге сүйеніп, ішкі орталықтар арасындағы қатал қақтығыс алаңына айналды. 4 сәуірде, елдің шығыс бөлігін нақты басқаратын Ливия Ұлттық Армиясының

(ЛҰА) басшысы, дала маршалы Халифа Хафтар Тризолиге шабуыл жасады, ол жерде Фаиз Сарай басқаратын Өтпелі ұлттық кеңес орналасқан.

Бұл шабуыл Хафтар мен Сарайдың 2015 жылғы желтоқсанда Марокконың Схират қаласында қол қойған Ливия саяси келісімінің орындалуына кедергі келтірді. Хафтар бірнеше негізгі тайпаларды оның жағына, соның ішінде Ливияның батысында да тарта алды, бірақ оның қарсыластарының арасында оған бұрын одақтас болған тайпалық топтар да бар. Триполи үшін шайқастар қазіргі уақытта Бенгази мен Дерна қоршауындағыдай бір жылдан астам уақытқа созылды және бұл көптеген сыртқы ойыншыларға күш-жігер жұмсауға және олар үшін Ливиядағы саяси жағдайды дұрыс бағытта дамытуға көмектесу үшін уақыт пен мүмкіндік береді.

ЛҰА мен оның бас қолбасшысының Триполианы басып алып, ел аумағын толық бақылауға алу ниетін Дала Маршалының сыртқы серіктестері, ең алдымен Франция, Египет және БАӘ қолдады. 2018 жылдың жазында ұзақ қоршаудан кейін оның әскерлері Дернаны – Жерорта теңізінің жағалауындағы елдің шығысындағы Хафтарға қарсы тұрудың елеулі орталығы болды. Бұл Египет Араб Республикасынан ЛҰА -ның материалдық-техникалық қолдауын толығымен пайдалануға мүмкіндік берді. Сонымен қатар, 2019 жылдың қаңтарында Хафтар күштері елдің оңтүстігіндегі басты қала Себханы жаулап алды, оған бақылау жасау үшін ЛҰА -ға жататын Аулад Сүлеймен тайпасы ұзақ уақыт бойы Тубу тайпасының жергілікті кландарының әскерилендірілген топтарына қарсы тұрды. 2018 жылдың жазынан бастап ЛҰА Куфра оазисін бақылауға алды, осылайша Хафтарға дұшпандық Судан топтарының Ливия аумағына енуін шектеді. Осылайша, ЛҰА дәл триполитикалық бағытта шоғырлануға және елді біріктірудің бұрын сәтсіз болған сценарийін жүзеге асыруға мүмкіндік алды. Елдің батысында, Триполидің оңтүстігінде, дала маршалы Тархуна қаласы мен деп аталатын кландарды сақтап қалды. Дәл осы одақтастар мен олардың территориясының арқасында Ливия астанасын бақылайтын күштерге тікелей соққы бере алады.

Сонымен бірге, Хафтар БАӘ-нің көмегімен сатып алынған және Әл-Хадим әскери-әуе базасында орналасқан ұшақтарды пайдаланады және қолда бар акпаратқа сәйкес, француз меценаттарынан әуе-барлау деректерін алады. Француз армиясымен және барлау құрылымдарымен байланысқан әскери-өнеркәсіптік компаниялар барлау үшін қажет және жауға бағытталған соққыларды бірнеше ұрыс алаңына орналастырды. Атап айтқанда, Францияның сыртқы қауіпсіздігі бас департаментінің негізгі жеке қосалқы мердігері – CAE Aviation авиакомпаниясы ЛҰА басқаратын Әл-Хадим авиабазасына оралды. Бұрын ол Дерна маңындағы шайқастарға қатысқан, содан кейін Феззан аймағында және француздар мұқият жасырған Хафтармен «мұнай аймағы» «тазарту» кезінде болған.

Сонымен қатар, авиациялық қорғаныс қызметінің барлау ұшақтары (Airbus және Defence Conseil International бірлескен кәсіпорны – Францияның Қорғаныс министрлігінің негізгі мердігерлері, сонымен қатар британдық Cobham фирмасы) әскери қимылдар аймағына ауыстырылды. Әскери жүктерді ЛҰА-на

тасымалдауды Sonnig International Private Jet компаниясы БАӘ-де тіркелген, бірақ Total-мен тығыз байланысты. Триполиге шабуыл жасаған ЛҰА күштеріне қаржылық және дипломатиялық қолдауды Сауд Арабиясының басшылығы да ұсынады, ол өзінің негізгі аймақтық бәсекелесі – Катар еліндегі ықпалын азайтуға мүдделі. Атап айтқанда, АҚШ-тың президентімен байланыста Сауд Арабиясының жетекшілері Хафтарды қолдауға супер державаның бағытын өзгерту үшін лоббилік жасайды деп саналады.

Бірақ Хафтардың негізгі қарсыластары – PNS Фаиз Сарадж және Ливия мұсылман бауырластарының өкілі Халед Мишри басқаратын Жоғарғы мемлекеттік кеңес сыртқы және ішкі қолдауды жұмылдыруда біршама үлкен қиындықтарды бастан кешуде. Номиналды түрде, бұл халықаралық деңгейде танылған Ливия үкіметі болып табылатын Ливияның өтпелі ұлттық кеңесі және Мұстафа Саналла басқаратын адал ұлттық мұнай компаниясы (ҰОК) елдің негізгі негізгі кіріс көзі – мұнай экспортын, оның ішінде ЛҰА басқаратын аумақты бақылайды. Алайда, Алжир, ТҰК-мен ынтымақтасқан аймақтық маңызды ойыншылардың бірі, қазіргі кезде өзінің өтпелі дағдарысына ұшырады.

Әдеттегідей PNS-ке әскери және қаржылық көмек көрсеткен Италия, ең алдымен, Мисрата қаласының кландары (елдің батыс бөлігіндегі ең күшті тайпалық құрылым, Хафтарға қарсы тұра алатын), қазіргі уақытта ЛҰА басшылығымен келіссөздер жүргізіп жатыр және Триполит үкіметіне саяси көмек көрсетумен ғана шектелуде. Триполиді саяси шеңберден тыс қорғауға айтарлықтай көмек тек Түркия мен Катардан, Мисурат кландарының дәстүрлі демеушілері және Триполи үкіметі Мұсылман бауырлар арқылы жүзеге асырылады.

Әлбетте, бұл көмек осы Ердоған мен Мишридің 19 сәуірде Стамбулға жасаған сапары кезінде талқыланды. Катар Сыртқы істер министрі Мұхаммед бен Абдуррахман La Republica-ға берген сұхбатында ЛҰА -на қарсы тиімдірек эмбаргоны талап етті. Ливияның өтпелі ұлттық кеңесінің батыстық серіктестері, ең алдымен АҚШ Триполи айналасындағы қазіргі жағдайға біржақты араласудан аулақ болып, келісуші риторикамен шектеліп отыр. 15 сәуірде Х. Хафтар мен Д.Трамп арасында телефон арқылы сөйлесу болды, оның барысында Америка президенті ЛҰА мен оның бас қолбасшысының халықаралық терроризммен күрестегі маңызды рөлін мойындады, мисурсттік кландардың радикалды исламистермен, оның ішінде Ливиядағы террористік актілерге қатысы бар адамдармен өте көп байланысын ескерді. АҚШ басшылығы Триполи төңірегіндегі ұзаққа созылған қарама-қайшылыққа кедергі келтіруі мүмкін Ливияның энергетикалық ресурстарын сыртқы нарыққа жеткізумен байланысты мәселелерді шешуге мүдделі.

Алайда, Республикалық әкімшілік бұл мәселеде Хафтарды қолдайтын Парсы шығанағындағы одақтастарымен жанжал шығарғысы келмейді. Сонымен қатар, Ливиядағы БАӘ әуе күштеріне Трамптың науқан ұйымдастырушысы Стив Баннонға жақын Эрик Принстің бақылауындағы жеке әскери құрылымдардан көмек алуда деген ақпарат болды. Сондықтан АҚШ пен

Италияның Ливиядағы оқиғаларға Сараж немесе Мисурат кландарының жағында маңызды әскери араласу ұйымдастыруы екіталай. Сонымен қатар, бұрын өздерінің дипломатиялық миссиясының қауіпсіздігін қамтамасыз еткен британдық қауіпсіздік күштерінің өкілдері қазір Триполиден кетті, бұл соғысушы тараптарға Сараждың еуропалық және америкалық серіктестері Ливия астанасының құлауына дайын екендігі туралы белгі болып саналады.

Ливия мәселесіне қатысты халықаралық қауымдастық та екіұшты болып отыр. Ливияның өтпелі ұлттық кеңесіPNS Италия, Алжир, Түркия және Катардың қолдауына ие болып келеді. Осы режиммен номиналды түрде жұмыс істейтін АҚШ пен Ұлыбритания қазірдің өзінде Триполи режимінің позициясын сақтау шараларын қабылдаудан шеттетілді. Хафтар Египеттің, БАӘ, Франция және Сауд Арабиясының көмегін белсенді қолданады, сонымен қатар Мәскеумен дипломатиялық байланыста. Ливияда аймақтағы көптеген ықпалды державалардың арасында қарама-қарсы мүдделердің болуы елдегі реттеудің келешегін айтарлықтай кешіктіреді. Сондықтан, қолайлы конъюнктураға қарамастан, қақтығысты тоқтату үшін ЛҰА-ның бас қолбасшысы кез келген жағдайда елдегі өзінің көптеген қарсыластарымен саяси келісімдерге келуі керек және оның келіссөздер позициясы Триполиді бақылауға қаншалықты күшті болатынына байланысты болады. Әйтпесе, ел аймақтағы барлық көршілерге қауіп төндіретін тұрақсыздық аймағы болып қала береді

Қазіргі уақытта Египет күрделі тарихи кезеңді бастан өткеруде. Оның мемлекеттік қауіпсіздігі көп жағдайда қарулы күштердің іс-әрекеттеріне және әскери басшылықтың шешімдеріне байланысты, ал Ливиямен қауіпті көршілік республика территориясына «жихадтық туризмнің» енуін болдырмайды. Бүгінде Египетте екінші «революциялық толқынның» пайда болу ықтималдығы біршама төмендегеніне қарамастан, республика басшылығы әлі күнге дейін ерте ме, кеш пе жан-жақты шешуді қажет ететін өткір мәселелерге кезігеді[198]. Араб көктемі, негізінен, Таяу Шығыстағы ішкі әлеуметтік проблемалардан туындаған Египеттің әдеттегі проблемаларын – жемқорлық пен бюрократияның жоғары деңгейлерін, әлеуметтік ұтқырлық пен мөлдір саяси институттардың жоқтығын өзгерте алмады. Әбдел Фаттах әс-Сиси аппараты бірдей факторларға төтеп бере алмайды.

Республикада 2015 жылдың қазанынан қарашасына дейін өткен және «өтпелі кезеңнің» аяқталғанын білдіретін парламенттік сайлау Египетке деген сүйіспеншілікпен президенттік блок үшін шешуші жеңіске ие болды. Египет исламистері, әс-Сиси үкіметіне адал Әл-Нур партиясы ұсынған 596-дан тек 11 парламенттік орынға ие болды, бұл исламдық саяси тәжірибелер дәуірінің аяқталғанын айқын көрсетеді. «Шариғат саясаты» қайтадан «мұсылман бауырлар» ұсынған «ерекше мысырлық жолмен» емес, ең алдымен «әскери режимге» қарсы террористермен байланысты болды.

Қазіргі Таяу Шығыстағы оқиғалар мен терроризм жағдайында, тіпті Еуропалық Одақ елдерін де қамтыған жағдайда, Египет басшылығы «араб әлемінің» ықпалды мемлекеттерінен де, олардың шетелдік серіктестерінен де

сыртқы және ішкі саясатты жандандыру үшін нақты «картотека» алады. Мұны екі жыл бұрын Мұхаммед Мүрси режиміне қарсы шыққан Египет әскери күштерін қатты сынға алған Батыспен ынтымақтастықты қалпына келтіру фактісі растайды.

Қазіргі уақытта ЕО мен АҚШ іс жүзінде Египеттен «демократияландыру жолына» оралуды талап етуді доғарды, өйткені қазіргі республикалық үкімет батысқа қарамағанмен, өзінің келісімділігін көрсетті. Мысырға сыртқы қысымның төмендегеніне сүйене отырып, республикадағы әлеуметтік және институттық реформалар процестері тағы да белгісіз мерзімге кейінге шегерілді деген қорытындыға келуге болады. Египеттің ішкі саяси өміріндегі сапалы өзгерістер бүкіл «Таяу Шығысты» басталған, бірақ «араб көктемімен» аяқталмаған күрделі қайта құру процесінің аяқталуы аясында орын алуы мүмкін.

Египет бүгінде соңғы жылдардағы саяси күйзелістен қалпына келуге тырысуда. Сондықтан, президенттік мерзімнің ұзартылуы Әбдел Фаттах әс-Сисиге елді модернизациялау туралы жарияланған барлық жоспарларды жүзеге асыру үшін алдын-ала берілген аванс болды. Әрине, ел жаңа төңкерісті күтпейді, өйткені 2011 жылғы оқиғалар әлі есінде, бірақ әлеуметтік-экономикалық сипаттағы толқулар мүмкін. Соңғы жылдары мемлекеттегі жағдайға деген көзқарастың мұндай формалары елдің кейбір провинцияларында орын алды, бірақ оларды билік тез басып тастады. Египет билігі Каир мен Александрияда шағылысқан сары жилет сатуға шектеулер қою туралы бекер шешім қабылдаған жоқ. Жергілікті билік мұндай қадамды ірі қалалардағы наразылықтар Париждегі наразылықтармен бірігіп, Египетте басталуы мүмкін деген қауіптен шығарды.

Бүгінгі таңда Әбдел Фаттах әс-Сиси режимі Хосни Мүбәрәк режимінің тәжірибесін қайталайды ма деген сұраққа жауап беру қиын. Елдің қазіргі басшылығы басқа уақыттардың келгенін түсінеді – тек репрессиялық аппаратқа сенім арту қысқа мерзімді нәтижелерге әкелуі мүмкін, бірақ режимнің өмір сүруін қамтамасыз етпейді. Сондықтан жаңа элита ішкі және сыртқы сигналдарға анағұрлым сезімтал болуға, саяси ұзақ өмір сүруді қамтамасыз ету үшін бейімделу тетіктерін белсенді түрде дамытуға мәжбүр болады.

3.3 Сирия дағдарысын реттеудегі Қазақстан Республикасының рөлі

Таяу Шығыс аймағының өркениет, қазіргі әлемдік саясат пен экономика тарихындағы да орны мен маңызы ерекше. Бұл аймақта мұнай мен газдың аса мол кен орындарынан басқа, Африка мен Азияны Еуропамен байланыстыратын стратегиялық – теңіз, жер және әуе байланысы, сонымен бірге энергетика, өнеркәсіп, ауыл шаруашылығы және инфрақұрылым дамуда. Аймақ Еуропа, АҚШ, Қытай және басқа да дамыған елдердің қару-жарақ, түрлі өнеркәсіп тауарлары мен азық-түлік тауарларының үлкен нарығы саналады, өңірдегі жалпы халық саны 500 миллион адамнан асады және халықтың өсуі жоғары қарқынмен жалғасуда. Сондай-ақ, Таяу Шығыс әскери-саяси тұрғыдан тұрақсыз, аймақтық және әлемдік державалардың мүдделерінің қақтығыс орталығы болып қала береді. Қарулы қақтығыстар, террористік белсенділік пен

бірқатар араб елдеріндегі жұмыссыздық Балқанға және өзге де Еуропа елдеріне мигранттар мен босқындардың жаңа ағынын тудырды. Бұған қоса, Таяу Шығыстағы жағдайдың шиеленісуі мен әлемдегі террорлық қауіптің артуы арасында тікелей байланыс бар екенін де байқауға болады.

«Араб көктемі» деп аталатын Таяу Шығыстағы трансформация үдерістерін жаңғыртатын оқиғалар өрлегенде әлем бей-жай қалды. Араб-ислам әлемінің революциялық үдерістерге, Таяу Шығыстағы оқиғаларға дәстүрлі қарсыласуының күшеюі одан сайын кеңейе түсті және таралуда. 2010 жылдың желтоқсан айында Тунисте билік режимі саясатына қарсы наразылық көп ұзамай аймақты тұтас қамтып, Египет, Марокко, Оман, Алжир, Йемен, Иордания, Бахрейн, Ливия және Сирияда да толқулар тудырды. Осы күтпеген көтерілістің нәтижесінде Тунис пен Египет режимді ауыстырудың бастамашылары болды, ал Ливияда Қаддафи режимін құлату үлкен шығындармен, қарулы қақтығыспен және халықаралық қоғамдастық тарапынан қатал әрекеттермен сүйемелденді.

Сирия оқиғалары 2011 жылдың алғашқы айларында «Араб көктемі» немесе «Араб төңкерісі» деп атай бастаған араб елдерінің тізімін толықтырды. Сонымен бірге, осы «революциялардың» әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері, негізгі себептері, ішкі және сыртқы факторлары бар екенін айта кеткен жөн. Сирияға келетін болсақ, мұндағы жағдай Тунис пен Египет сияқты «араб көктемі» әсер еткен басқа елдердегі жағдайдан айтарлықтай өзгеше. Сирияда өмір сүру жағдайын жақсартуды және демократиялық реформаларды талап еткен наразылықтар 2011 жылдың наурыз айында Иордания мен Израиль шекарасында орналасқан Дараа қаласында басталған болатын. Көп ұзамай олар Сирияның басқа қалаларына тарап, құқық қорғау органдарымен қақтығыстарға түсіп, билеуші режимді құлатуға шақырды.

Бір өкініштісі, Сирия күн сайын өсіп келе жатқан мыңдаған бейбіт тұрғындардың қырылып, өліміне әкелген азаматтық соғыс алаңына айналды. Оқиғалар 2011 жылдың наурыз айында Баас партиясының Сирия басшылығына оның орнынан кетуін талап еткен наразылықтарымен басталған болатын. Елдегі ахуал күннен күнге нашарлап, қаза тапқандардың, босқындар мен қоныс аударушылардың саны көбейді. Қақтығыс үкіметтің де, оппозициялық күштердің де сыртқы қолдауының салдарынан қарулы және сектанттық сипатқа ие болды. Сирия дағдарысының көршілес елдерге таралуы және трансшекаралық қақтығыстар бүкіл өңірдің қауіпсіздігі мен тұрақтылығына елеулі қатер төндірді.

Сирия дағдарысы Таяу Шығыстың кең таралу аймағының ауыр жай-күйінің жалпы көрінісін көрсетсе де, өз алдына бір ерекше жағдай болып отыр. Ол жаһандық және өңірлік деңгейлерде күштерді теңестірудегі терең өзгерістердің, әлемдік процестердің аяқталмауы мен әртүрлі бағытталуының салдары болды. ХХІ ғасырдың басындағы геосаяси, идеологиялық, әлеуметтік және этноконфессиялық сипаттағы катаклизмдердің дәл осы аумақта шоғырланғанын айрықша атап өтуге болады [213].

Қазіргі кезде экстремизмнің таралу проблемасы ұлттық және халықаралық қауіпсіздік, азаматтық қоғам мен саяси мәдениеттің қалыптасуы, демократияландыру және жаһандану құшағында жекелеген мемлекеттердің тұрақты дамуы мәселелерімен тығыз байланысты. Белгілі ғалым К.И. Поляков атап өткендей: «Тәуелсіз даму жылдарында Орталық Азия мемлекеттері әртүрлі радикалдардың әрекетіне тап болды және олармен бетпе-бет келді, олар үшін күресудің ең қолайлы әдістері жағдайды тұрақтандыруға және күш салуға ықпал ететін күшті күрес әдістері болып есептеледі. Олардың қызметі Орталық Азияны зайырлы және діни модельдер арасындағы қарама-қайшылықтың көпбұрышына айналдырмады, және исламистердің билікке келуі («Араб көктемі» аясында) қазіргі уақытта мүмкін емес сценарий болып көрінеді. Дегенмен, Орталық Азияның кедей және әлсіз елдеріндегі әлеуметтік-экономикалық жағдайдың дамуын ескере отырып, әлеуметтік және исламдық наразылық қозғалыстарының бірігуі мүмкін емес. Теріс сценарийде ислам экстремистері өздерінің қолдау базасын едәуір кеңейте алады.

Әрине, Орталық Азия мен Таяу Шығыстың көптеген ұқсастықтары бар, өйткені екі аймақ та ірі өркениеттер тоғысында орналасқан. Таяу Шығыс Азия, Африка, Таяу Шығыстың түйіскен жерінде болса, онда Орталық Азия Ресей Федерациясы, Қытай Халық Республикасы және мұсылман әлемі сияқты ірі ойыншылардың арасында Еуразияның жүрегінде орналасқан. Христиан әлемі мен мұсылман әлемінің түйіскен жерінде. Славян әлемі мен түркітілдес әлемнің түйіскен жерінде, яғни ұқсастықтар өте көп, бірақ тек геосаясатта ғана емес, сонымен бірге біздің халықтар жүріп өткен тарихи жолда да көптеген ұқсастықтар бар.

Көптеген халықаралық террористік ұйымдар ТМД елдерін тұрғылықты мекен, әлемнің кез келген нүктесіне тапсырыс беруге, сатып алуға және әкетуге (жеткізуге) болатын аумақ ретінде пайдалана бастады. Ақшаға лаңкестік әрекетті жүргізудің барлық қажетті құралдарын іс жүзінде шектеусіз мөлшерде қолдана бастады. Бұл ең заманауи үлгілердегі қару-жарақ, оқ-дәрілер, байланыс құралдары мен жабдықтар, жасырын құжаттар, азық-түлік өнімдері, дәрі-дәрмектер және экстремистік әрекеттерді жасау мен қолдаудың басқа құралдары», – деп жазады К.И. Поляков [214]. Жаһандану процестері жаңа сапалық сипаттамаларды алатын экстремизмді өзгертуде: қауіп-қатердің ауқымы, экстремистік әрекеттер туралы ақпарат мазмұнын таратудың желілік қағидаты, дәстүрлі құндылықтар мен мәдени тосқауылдардың эрозиясы және т.б. және экстремистердің техникалық базасы. Қазіргі кезде Орталық Азия экстремистік тенденциялар зор қауіп пен проблема туғызып отырған аймақ екенін мойындау қажет. Ұлт көшбасшысы және Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаев атап өткендей, экстремизм мен терроризмнің көріністері аймақтағы республикалардың барлығына дерлік қауіп төндіруде [215].

Сонымен, Орталық Азия – бұл экстремистік тенденциялар айтарлықтай қауіп төндіріп отырған аймақ. Орталық Азия аймағында экстремизм идеологиясының пайда болуы мен дамуының потенциалды негізі қалыптасты,

ол келесі факторларға байланысты: Біріншіден, Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін пайда болған идеологиялық вакуум экстремистік идеялардың жаппай және жеке деңгейде тамырлануына ықпал етті. Екіншіден, ақпараттық жаһандану экстремистік мазмұнды бұқараға таратуда маңызды рөл атқарды. Үшіншіден, Орталық Азия республикаларына негізгі қауіп – исламдық экстремизм мен фундаментализм.

Егемендік жылдарында Орталық Азия елдері аймақтағы жағдайды тұрақсыздандыруға және діни режимді билікке жеткізуге тырысып жатқан исламдық экстремистердің әрекеттеріне тап болды. Орталық Азия зайырлы және діни режимдер арасындағы «күрес алаңына» айналмағанымен, «араб көктемі» сияқты исламшыл күштердің билікке келуімен белгілі бір қауіптер сақталып отыр.

Бір кездері сарапшылар қауымдастығы ТМД елдерінен иммигранттар болып табылатын исламистік террористік топтардың Орталық Азияға шабуыл жасау мүмкіндігі туралы кеңінен талқылады. Сонымен бірге, Түрікменстан, Тәжікстан және Өзбекстанмен шекарада шоғырланған террористік топтардың саны туралы әртүрлі мәліметтер айтылған, яғни сарапшыларда Орталық Азия, Солтүстік Кавказ және Ресейден келген иммигранттар құрған жамағат туралы нақты ақпарат жоқ.

Барлау органдарының мәліметінше, Сириядағы біріккен оппозиция құрамында үкіметтік күштерге қарсы «Ән-Нусра майданы», «Ислам майданы», «Ахрар ас-Шам», «Жейш әл-Мұхажирин уәл-Ансар» сияқты экстремистік ұйымдар бар, олардың құрамына Орта Азия елдерінен келген иммигранттар – «Катайиб Имам әл-Бұхари» (СИБ) және «Жамаат Әбу Салох» (DAS) кіреді.

ИШИМ құрамында Мәуренахр әскери тобы бар деген ақпарат тарады, оның құрамына Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан және Тәжікстанның өкілдері мен еріктілері кірді. Кейбір сарапшылардың пікірінше, дәл осы Орталық Азия бөлімшесі аймақта, соның ішінде Қазақстанда лаңкестік әрекеттерді ұйымдастыруға қаржы алады. Кейбір мәліметтер бойынша, ИШИМ Өзбекстандағы жағдайды Қырғызстанның оңтүстігі арқылы тұрақсыздандырмақшы. Болашақта Қазақстан Республикасына қарсы шабуылдардың болуын жоққа шығару мүмкін болмады.

Экстремистердің идеологиялық орталықтары, оқу-жаттығу лагерлері, жетекшілер – Қазақстаннан тыс жерлерде орналасқан. Қаржы аударымдарының тек заңсыз жүйесі қалыптасуда, содырлардың саны әлі әсерлі емес. Қазақстандағы террористік топтардың өзара әрекеттесу әдісі желілік маркетингтік модельге ұқсайды. Айырмашылығы Қазақстандағы террористік ұйымдардың желілік құрылымдары тік, иерархиялық емес, көлденең болып келеді. Байланыс жүйесі бірдей деңгейде орналасқан, онда кейбір түйіндер азды көпті тең және автономды.

Жағдайды түсіну үшін Қазақстандағы экстремистердің белсенділігінің күрт артуының негізгі себептеріне назар аудару қажет. Бұл себептерді шартты түрде екі әлеуметтік және саяси топқа бөлуге болады. Сарапшылар қазіргі муһахидтердің 1990 жылдардың аяғында Өзбекстан Ислам қозғалысы мен

Ислам жиһад одағының құрылуының басында тұрған адамдардан өзгеше екеніне назар аударады. Исламистердің айқын дәлелденген басты мақсаты – Орталық Азияда исламдық мемлекет құру болды. Қазіргі уақытта моджахедтер, Орталық Азиядан келген иммигранттар жалданып жұмыс істейді, оларға көп төлейді. Сондықтан содырлардың болашағы мен келесі соғыстардың аумағын топтардың өздері емес, олардың стратегиялық және қаржылық қамқоршылары анықтайды.

Кейбір сарапшылардың пікірінше, ИШИМ – бұл америкалық барлау қызметінің жобасы, бірақ оны ресми түрде уаһабилер басқарады. Сонымен қатар, Парсы шығанағындағы барлық уаһаби монархтары экономикалық тұрғыдан тәуелсіз, бірақ тәуелсіз әскери саясат жүргізбейді. ИШИМ-нің мақсаты Өзбекстанды тұрақсыздандырудан гөрі ауқымдырақ. ИШИМ-нің басты мақсаты Ресейдің мұсылмандар көп шоғырланған өңірлері және Қазақстанның батыс облыстарын көздеуі болмақ.

Бұқаралық ақпарат құралдарында ИШИМ лагерлерінің әртүрлі аймақтардағы: Орал, Ақтөбе, Қызылордадағы этникалық қазақтарды жауынгерлік даярлаумен айналысқаны туралы ақпарат таралды. Егер бұрын Ауғанстан мен Пәкістанда орналасқан содырлар үшін екі ел – Тәжікстан мен Қырғызстан Өзбекстанға шабуыл жасаудың трамплині болса, енді бұл аталған елдер олардың ортақ мақсаттың бір бөлігі екені белгілі болды. Кейбір сарапшылар Қазақстан, Түрікменстан және Ресей сияқты елдер туралы айтып отырмыз деген пікірді ұсынады.

Осылайша, ақпараттандырылған сарапшылар АҚШ пен оның уаһабилік одақтастары Қазақстанға қол тигізбейтін ел деп қорытындылады, олардың пікірінше, Қазақстан ЕАЭО еліне айналды, сондықтан ондағы режимді өзгерту керек деген пікірлерді де ұстанады.

Қазақстан үшін «Ислам мемлекеті» террористік қатар төндіретін қауіпті ұйым болып саналады. Шамамен 15 жыл бұрын сарапшылар алда Қазақстанда ислам экстремистерінің белсенділігінің арта түсетіндігін болжады, бұл жайт Ауғанстандағы және көрші елдердегі ахуалмен тығыз байланысты болды. Бүгінгі таңда халықтың радикалдануы, сондай-ақ дәстүрлі емес діни топтар санының өсу тенденциясы байқалады. Кейбір сарапшылар Қазақстанды болашақта Орта Азиядағы бірқатар төңкерістер немесе соғыстар нәтижесінде туындауы мүмкін Ислам халифатын құру алаңдарының бірі ретінде қарады.

Халықаралық терроризм мен діни экстремизмнің Орта Азия елдеріне, атап айтқанда Қазақстанға төнетін қатарының деңгейі туралы сарапшылар қауымдастығында консенсус жоқ. Алайда, аймақ мемлекеттері осы күштердің әрекет ету объектісіне айналуы әбден мүмкін, бұл құқық қорғау органдары мен Орталық Азия елдерінің арнайы қызметтері, сондай-ақ ҰҚШҰ мен ШЫҰ аясында алдын-алу шараларын қолдануды талап етеді.

Ресейдің Сириядағы қарулы қақтығыстарға енуінің әсерінен қалыптасқан аймақтағы қарама-қайшылықты жағдай Қазақстанның міндетін қиындатады. Каспий аймағы үшін маңызды және резонанстық оқиға Ресей Федерациясының

Сирия аумағында 2015 жылы Каспийден жасаған зымырандық шабуылдары болды.

Объективті түрде Ресейдің Сирия жанжалына араласуы және Каспий тарапының келісілген зымырандық шабуылдары ресей-ирандық арнайы қатынастарды нығайтты, иран нарығында ресейлік әскери-өнеркәсіптік кешен үшін жаңа мүмкіндіктер ашты, сонымен бірге Иран басшылығы мен Батыс лидерлерінің арасындағы алшақтықты кеңейтті.

Дәстүрлі тағы бір маңызды тақырып – Каспий түбімен құбыр тарту мәселесі. Астрахан саммитінде Түркіменстанның Каспийде құбыр салу «түбінен өтетін мемлекеттердің егемендік құқығы» деген мәлімдемесі көптеген іргелі мәселелердің әлі шешілмегендігін растайды. Әскери фактор Ресейдегі транскаспий құбырлары бойынша ЕО және АҚШ-пен кешенді диалогта қосымша болды. Саналы түрде немесе объективті себептермен Ресей Каспийдегі энергетикалық жобаларды әскери тежеу форматтарын қамтиды.

Әскери картаны ойнау сонымен қатар Каспий аймағындағы көліктік және энергетикалық жобаларды іске асыруда қиын жағдайға түсуі мүмкін шетелдік инвесторлар үшін резервуардың жабылуын білдіреді. Сирияның қақтығысына Ресейдің қатысуымен жағдай Каспий маңы елдері арасындағы су қоймасындағы қатынастардың нақты сипаты, олардың өзара әрекеттесу дәрежесі және олардың саяси диалогының қаншалықты сәтті екендігі туралы сұрақ туғызады.

Бір қызығы, Ресей мен белгілі бір дәрежеде аймақты сыртқы әлемнен жауып тастауға елеулі күш салған Иран сириялық әскери науқанның арқасында аймақтың Таяу Шығыстағы әскери процестерге интеграциясының қозғаушы күшіне айналды. Алдағы уақытта Қазақстан дипломатиясындағы нақты жағдайды ескеру қажет.

Сирия дағдарысы Таяу Шығыстың қазіргі заманғы тарихындағы ең ұзаққа айналды және аймақтың барлық дерлік елдеріне тікелей әсер етті, бұл әсер әлі де жалғасуда. Көптеген сыртқы және ішкі күштердің қатысуымен болған жеті жылдық соғыс жекелеген мемлекеттердегі жағдайға және Сирия оқиғаларына деген көзқарасына әсер етті.

Ұзақ уақытқа созылған азаматтық қақтығыстың нәтижесі болған Сирия Араб Республикасындағы гуманитарлық дағдарысты қазіргі тарихтағы ең үлкені деп атауға болады.

Сириядағы қақтығыс айқын конфессияаралық сипат алды: «Ислам мемлекеті» және «Ән-Нусра майданы» террористік топтары, сондай-ақ заңсыз қарулы топтар (IAF), олардың басым көпшілігі бүгінде радикалды исламизмді ұстанатын жиһадшылар, олар ғасырлар бойы жалғасатын әртүрлі этностар мен конфессиялардың бейбіт қатар өмір сүру дәстүрлерін жоюға бар күштерін салуда.

Сирия – көне, алты мың жылдық өркениеті бар ел, халқының жартысынан көбі қалаларда тұрады. Бұл зайырлы мемлекет, толығымен жаңғыртылған. Қалалары едәуір еуропаланған. Әләуиттік немесе сүнниттік болсын, Сирия элитасы өркениетті Батыс әлемінің стандарттарымен өмір сүргісі келеді.

Осыған байланысты сириялық қоғамның тек қана әләуиттік немесе сүнниттік элита, друз, күрдтер және басқалары емес, жалпы қоғамның бағдары – қоғамның еуропалық үлгісіне ұқсастыққа ұмтылу болды. Сирияда тайпалық қауымдастықтар, шамамен 40 бәдеуи кландары бар, дегенмен олар Ауғанстандағы тайпалар сияқты ықпалды күшке ие емес.

Көп жағдайда сириялықтар өздерінің кішкентай қоғамдастығының ғана емес, үлкен әлемнің мүдделерін көздейді. Сирия үшін соғыс – бұл апат, ерекше нәрсе, Сириядағы ИШИМ негізінен (Иракпен салыстырғанда) сырттан кездейсоқ келгендерден тұрды. Сарапшылардың пікірінше, саяси реттеуге дейін әскери жолмен басып алуды тоқтату және ИШИМ-ді тарату керек. Азаматтық соғыс жағдайында аумақтың үлкен бөлігіне бақылаудың болмауы, сондай-ақ ИШИМ-нің қоғамның барлық әлеуметтік және этностық топтарына тікелей және айқын қауіп-қатері техникалық немесе саяси тұрғыдан сайлау өткізу мүмкін еместігі де бұған кедергі келтіреді. Башар Асад осындай жағдайда және тек кейбір провинцияларда ғана дауыс жинай алды, бірақ бұл жеңістің мағынасы шамалы, өйткені сириялық қоғамның басым көпшілігі де, Батыс коалициясы да оны заңды деп мойындамайды.

Терроризмге қарсы халықаралық күш-жігердің негізгі буыны Сирия және сириялықтардың өздеріне тікелей байланысты. Халықаралық көмекпен, өтпелі кезеңнің параметрлерін келісіп анықтап алмайынша, ИШИМ-мен күресте шешуші табысқа жету қиын болады. Сондықтан, бұл соғыс қимылдарымен қатар, болашақ мемлекеттік құрылым үшін барлығына қолайлы модельді дамыту туралы мәселе болуы керек.

Кейбір америкалық сарапшылардың пікірінше, Сириядағы азаматтық соғыс тағы бірнеше жыл жалғасады. Ішкі жағдайға келсек, ел көптеген фракциялар мен әртүрлі мүддені көздейтін топтардың эклектикалық қоспасы тұрады. Олардың ішіндегі ең мықтысы – Асад Баас режимінің қалдықтары. Әр түрлі сүнниттік әскери топтар Дамаскінің оңтүстігіндегі Иорданиямен шекарада жеке аумақтарды бақылауда ұстауды жалғастыруда. Аттарын үнемі өзгертіп отыратын жиһадшылар тобы мен олардың серіктестерінің бақылау аймақтары алдағы көлемі жағынан талай өзгеруі мүмкін. Сирия күрдтері елде орнаған тәртіпсіздік пен бейберекетсіздікті пайдаланып, шағын квази-мемлекет құра алды, дегенмен бұл құрылымның келешектегі тағдырының қалай өрбитіндігі белгісіз. Қазіргі уақытта Ливан Сирия үшін оңтайлы үлгі болып саналады. «Ең нашар сценарий бойынша» бұл ел кем дегенде әлі отыз жыл соғыстан көз ашпауы мүмкін.

Бұл соғыс бес майданда жалғасын табуда. Бірінші майдан – зайырлы режимдерді жақтаушылар мен исламистер арасындағы қақтығыс. Екінші майдан – негізінен сүнниттік діни топтар арасындағы күрес. Үшінші майданда сүнниттер мен шииттер арасында конфессияаралық қақтығыс бар. Төртінші майдандағы қақтығыстар Иран мен Түркия арасында, екі аймақтық державада өңірдегі ықпалдарын арттырып келеді. Бесінші майдан – бұл Таяу Шығыстағы барлық қақтығыстарға қол жеткізетін ең жоғары деңгей. Екі ғасырдан астам уақыт бойы Таяу Шығыстағы елдер ұлы державалардың шахмат

тақталарындағы ойын алаңына айналды. Сирия мен Ирактағы соғыс қимылдарына ашық түрде қатысатын сыртқы күштердің тізімі таңқаларлық: АҚШ, Ресей, Австралия, Бельгия, Канада, Дания, Франция, Нидерланды және Ұлыбритания.

Вашингтон Таяу Шығыстағы одақтастарына қолдау көрсетуді жалғастыруы мүмкін. Мұндай қолдау болашақтағы екі геосаяси міндеттерді шешуге мүмкіндік береді:

1. Иранның әлсіреуі. Сирияда сүнниттік (демократиялық немесе сәләфилік) мемлекеттің құрылуы Иранды Ливанмен байланыстыратын «шиит белдеуін» үзіп тастайды;

2. Ресей мен Қытайдың әлсіреуі. Режим құлағаннан кейін, сәләфилердің антиресейлік насихаты жүреді, бұл Ресейдің оңтүстік шекараларындағы ұлттық қауіпсіздігіне тікелей қатер төндіреді. Сәләфилік үгіт-насихат Қытай үшін де қауіпті, әсіресе Қазақстанмен шекарадағы Шыңжаң Ұйғыр автономиялық ауданы.

Таяу Шығыстағы күштердің теңестірілуі Сирия дағдарысының нәтижесіне байланысты. Мұнда Сауд Арабиясы мен Иранның мүдделері қақтығысып, олардың әрқайсысы Ислам мемлекетінің өзегі болуға ұмтылады. Екі елдің де айқын ұстанымы әлемге ислам әлемінде орын алып отырған терең қайшылықтарды айқын көрсетті.

Бәлкім, Сирияның үшке бөлінуі туралы да сценарий бар, ол әләуиттер шоғырланған ірі қалалар мен жағалаудағы аудандарды бақылауды сақтай отырып, олардың біреуін Асад режимі бақылайды. Елдің екінші бөлігі сириялық күрдтерге өтеді. Үшінші аудан сүнниттік арабтар үстемдік ететін хаос аумағын білдіреді.

Бір-үш жылдың ішінде қазіргі уақытта ИШИМ және «Әл-Қаида» деп аталатын Сирияда әрекет ететін күштер өз территорияларын бақылаудан айырылуы мүмкін. Алайда проблема – бұл ұйымдарды жеңу және олар иеленген аумақты босату емес, өйткені бұл міндет қарулы күштердің жеткілікті саны мен сыртқы қолдау болған жағдайда іске асады. Мәселе мынада, егер бұл аумақтарды шетелдік әскерлер басып алмаса, бұл топтар айырылған аумақтарды қалпына келтіріп, қайтадан басып алады, Алайда азаматтық соғыс Сирия аумағымен шектеліп қалмайды. АҚШ пен Ресей ел ішінде радикалды исламшыларды ұстап тұра алса да, Сирия қазірдің өзінде Таяу Шығыстың әртүрлі елдері қолдайтын күштердің күрес алаңына айналды. Осыған байланысты Ресей мен АҚШ ортақ мақсатқа ұмтылуда, бірақ уақыт өткен сайын олардың арасында келіспеушіліктер туындап отыр. АҚШ үшін басты қауіп кенеттен аймаққа кез келген топтардың үстемдік етуі.

АҚШ ИШИМ және онымен байланысты топтарды исламдық терроризмге төнген қауіп ретінде ғана емес, сонымен бірге сүнниттік араб әлемін АҚШ-қа қарсы біріктіретін мүмкін күш ретінде қарастырады. Сонымен бірге АҚШ осы топтарды аймақтағы күштер тепе-теңдігін қамтамасыз ету мәселесінде сүйенетін Мысыр, Иордания және Сауд Арабиясы сияқты елдерге тікелей қауіп төндіреді деп санайды.

Ондаған жылдар ішінде АҚШ пен Түркия арасында одақтастық қатынастар дамыды. 1952 жылы Түркия НАТО-ға мүшелікке қабылданды. Бірақ ел нығайып, дамып келе жатқан сайын, Вашингтонмен ұлттық мүдделердің маңызды мәселелері бойынша келіспеушіліктерде артып келеді. Түркия бұл мәселелерде АҚШ-қа дау айтуға әлі күшті емес, бірақ бұл уақыт еншісіндегі дүние. Сондай ахуал орын алған жағдайда, АҚШ Түркияның Таяу Шығысты еркін басқара алмайтындығына сенімді болғысы келеді.

Бұл Ресей мен АҚШ арасындағы ортақ мүдделердің тағы бір саласы. Күш тепе-теңдігінің тағы бір маңызды бөлігі Иран. Бұл жерде АҚШ пен Ресей мүдделерінің қиылысуы қиынырақ болып көрінеді. Америкалықтар Иранның көмегіне мұқтаж, ал болашақта Иран Түркияға қарсы күш рөлін атқаруы мүмкін. Алайда АҚШ Иранның ядролық қаруға ие болуына жол бермейді. Олар Иранның аймаққа үстемдік етуіне жасаған кез келген әрекетіне тосқауыл қояды және Түркияның сүннит арабтармен біріккен күш құруына жол бермейді.

Таяу Шығыста АҚШ пен Ресей арасында толық келісім жоқ. Алайда олардың келіспеушіліктерін қырғи қабақ соғыс кезіндегі қақтығыс деңгейімен салыстыруға болмайды. Екі ел де исламистік идеологияның таралуын шектеуге ұмтылады және Таяу Шығыстағы кез келген елге немесе топтарға өздерінің мүдделеріне қарсы шығуға жол бермейді. Олар қандай-да бір жолмен, мысалы, Сириядағы баррикадалардың қарама-қарсы жағында соғысатын топтарды қолдай отырып, бәсекелестікті жалғастырады. Алайда, олардың түпкі мақсаты бірдей: Таяу Шығыстағы проблемалардың Таяу Шығыстан тысқары қалмауын қамтамасыз ету.

Сирия науқанынан бет-әлпетін жоғалтпау және Ресей үшін қауіп-қатерді арттыру тек Батыспен және ИШИМ-ге қарсы бірлескен күресу үшін мүдделі аймақтық субъектілермен ынтымақтастық орнату және соғыстан кейінгі саяси реттеу туралы жедел әрекет ету арқылы мүмкін болады. Бұл Башар Асадтың кетуінің шарттары және оған, оның жанындағы адамдарға және әләуиттерге, барлық этностар мен діни топтардың мүдделерін ескере отырып, Сирияның аумақтық тұтастығын қамтамасыз етуге кепілдік беру.

Ресей ресми Дамаскіні құлаудан сақтап қалды, бірақ Ресейдің мұндай белсенді қолдауымен болашағы өте белгісіз сириялық топты ғана кепілге ала алмайды. Ресей АҚШ-тың жасау керек әрекетін оның орнына жасады. Ол Асад режимінің ИШИМ-ге қарсы күресте күшейе түсуінің алдын алды.

Ресейдің қатысуымен жағдай тез өзгеруде. Сирия дағдарысына Ресейдің тікелей қарулы қатысуының тұжырымдау мүмкіндігі. Осылайша, Батыс сарапшыларының пікірінше, Сирияның жақын болашағы бұлыңғыр көрінеді. Соғыс пен исламистердің әрекеттері көптеген жылдар бойы жалғасады. ИШИМ пен «Әл-Қаида» жеңіледі, Түркия күшейе түседі, Сауд Арабиясы әлсірейді, Иран өзінің стратегиялық жоспарларын жасайды. Күрдтер өздерінің мемлекеттілігі үшін күресті жалғастырады. Бірақ бұл хаос жағдайында АҚШ-та, Ресей де өз позицияларын аймақтағы жағдайдан алыстата алмайды.

Астана процесі 2016 жылдың соңында, Сириядағы ушыққан жағдайға қатысты пайда болды. Сирия мәселесі бойынша барлық тараптар келіссөздер

кажет екенін түсінді, бірақ 2012 жылдан бері өткізіліп келе жатқан Женева мен Венадағы кездесулер ешқандай нәтиже бермеді. Сирияда президент Башар Асад үкіметіне қарсы тікелей соғысқан қарулы оппозиция келіссөздерді бастауға келіскен, бірақ Мәскеуге барудан бас тартқан. Ресей өкілдері Түркияда келіссөздер жүргізуге қарсы болды, өйткені, сол кезде түрік әуе күштерінің ресейлік ұшақты атып түсіруіне байланысты бұл елмен қатынас аса шиеленісті болған еді. Сол кездегі Анкара мен Тегеран арасындағы салқын қатынастарға байланысты түріктер Иранға қайта барғысы келмеді. Бірақ маңызды мәселелерді талқылауды бастау керек еді. Содан кейін Ресей Президенті В. Путин Тұңғыш Президентіміз Н. Назарбаевқа қоңырау шалып, осы келіссөздерді Қазақстанның астанасында өткізуді сұрады.

Бүгінгі таңда, 2017 жылдың қаңтарынан қазіргі кезге дейін өткен оннан астам келіссөздерінен кейін айтарлықтай нәтижелерге қол жеткізілді. Біріншіден, тұңғыш рет әскери оппозиция өкілдері мен мемлекеттік делегацияны ортақ келіссөз үстеліне отырғызу мүмкіндігі болды. Олар сириялық оппозицияны радикалды және «қалыпты» деп бөлді; сондай-ақ Сириядағы «Ислам мемлекеті» мен «Әл-Қаидаға» қарсы біріккен фронт құру туралы соңғыларының командирлерімен келісім жасалды. Әскери қақтығыстардың төмендеуіне әскери қақтығыстардың ушығуының төрт аймағын құру туралы ең маңызды шешім болды.

Сондай-ақ, тараптар әскери қақтығыс кезінде қаза тапқандар мен мәйіттерді алмастыруға келісті, іс жүзінде алмасуды жеңілдететін жұмыс топтары құрылды. Сондай-ақ, содырлар бақылауындағы аймақтарға гуманитарлық көмек жеткізу туралы келісімге қол жеткізілді. Уақыт көрсеткендей, құлдырау аймағын құру Сирия армиясына лаңкестерді Идлибтің бір провинциясында оқшаулауға, әскерлерін қайта орналастыруға және жүйелі түрде Ресей аэроғарыштық күштерінің қолдауымен елдің басым бөлігін қарсылас күштерден азат етуге көмектесті.

Эскалация аймақтарының құрылуы «сақтану дәліздерін» құруға мүмкіндік берді, соның арқасында бейбіт тұрғындардың көпшілігі соғыс қимылдары басталғанға дейін содырлар басып алған аумақтарды тастап кете алды. Қарапайым сириялықтардың мыңдаған құтқарылған өмірі біздің астанамыздағы келіссөздер процесінің маңызды нәтижесі.

Астана процесінің ерекшелігі – бейбіт реттеу туралы келіссөздер алғаш рет дәстүрлі Еуропа астаналарынан, мысалы, Женева, Вена, Париж сияқты қалалардан алыс жерде ұйымдастырылғандығында. Астана процесі де белгілі бір дәрежеде Ресей мен Түркия арасындағы қатынастардың жақсаруына ықпал етті. Елбасы осы екі ел президенттерінің татуласуына өз үлесін қосты. Бұл туралы 2017 жылдың қыркүйегінде Ресей делегациясының басшысы Лаврентьев мәлімдеді.

Келіссөздердің бірегейлігі сонымен бірге, осы келіссөздер барысында Түркияның сүнниттік ел ретінде және шииттік Иран сияқты мұсылман әлеміндегі сүннит-шиит қақтығысы аясында екі діни конфессиялар арасындағы ынтымақтастықтың үлгісін көрсететіндігінде. БҰҰ-ның жаңадан тағайындалған

Сирия бойынша арнайы өкілі Гейр Педерсен сәуірде Астана процесінің 11-ші раунды қарсаңында конституциялық комитетті құру процесінің аяқталғанын хабарлады. Комитеттің міндеті – Сирия конституциясындағы саяси және әлеуметтік қайшылықтарды жою және жаңа президенттік сайлауға дайындалу. Бұл органды құру туралы шешім 2018 жылы қаңтарда Сочиде өткен Сирия ұлттық диалог конгресінде қабылданды.

АҚШ Мемлекеттік департаменті АҚШ Сирия бойынша кез келген түрдегі Сирия келіссөздеріне қатысудан бас тартып, «Сириядағы саяси прогреске арналған форум тек қана БҰҰ екенін айтты. Астана тобының келіссөздері, Женева процесін алмастыра алмайды – Сириядағы саяси процестің жалғыз сенімді, заңды және халықаралық мойындалған форматы ол Женева деп атады Вашингтонда. Біздің астанамыздағы келіссөздерге Ресей, Түркия, Иран, Сирия үкіметінің делегациялары мен қарулы оппозиция өкілдері қатысып келеді. Қазақстан – бейбіт келіссөздер алаңы және бақылаушы, сонымен бірге БҰҰ, ЕО, Франция және Иордания өкілдері. Кейінгі келіссөздерге олардың қатарына Сириямен тікелей шекаралас елдер ретінде Ирак пен Ливан қосылды. Астана процесінің барлық қатысушылары бұл БҰҰ қамқорлығындағы Женевадағы келіссөздерді толықтыратындығын бірнеше рет атап өтті. Егер бұлай болмаса, БҰҰ әр турға өзінің арнайы өкілдерін жібермейтіндігін ескертті.

АҚШ-тың Астана келіссөздеріне қатысудан бас тартуы бірінші рет емес, бірақ кепілгер елдер оларды әрдайым келіссөздер процесіне қатысуға шақыруды жалғастырып келеді. Дегенмен, елші немесе АҚШ елшілігінің өкілі барлық отырыстарға болмаса да, ең маңызды турға бақылаушы ретінде қатысты. 2017 жылғы қыркүйекте АҚШ Мемлекеттік хатшысының көмекшісінің міндетін атқарушы Дэвид Саттерфилд 7-турға келді. Ол Сириядағы қантөгісті тоқтатуға шақырды және Елбасына бейбіт келіссөздерге жағдай жасағаны үшін алғыс айтты. АҚШ-тың келіссөздерге қатысудан бас тартуының да өзіндік себебі бар, өйткені бұл елдің Сирия шиеленісінің басқа қатысушыларынан мүлде бөлек, кейде оларға тікелей қарама-қарсы мақсаттары бар. Дуглас пен Сара Эллисонның сыртқы саясат орталығының директоры Люк Коффи Астана келіссөздерін сәтсіздік деп санайды, себебі «Башар Асад пен Ресей Сирияның бүкіл аумағын басып алды, ал соғысушы тараптар келісімге келе алмады». Бірақ ол мұнда Қазақстанның кінәсін көрмейді, «біз соғысушы тараптарды жақындастыру үшін жасаған үлкен жұмысты шатастырмауымыз керек, менің байқауымша, Сириядағы Астана процесінің сәтсіздігі болып саналады. Алайда, бұл мұны білдірмейді. Қазақстан тараптарды біріктіріп, шешім табу үшін барлық нәрсені жасады, дегенмен «жылқыны суаратын шұңқырға апаруға болады, бірақ оны ішуге болмайды», – деп мистер Коффи ағылшын тіліндегі мақалдан үзінді келтірді [216].

Америкалықтардың «Нұр-Сұлтанға» келуден бас тартуының тағы бір түсіндірмесі – бұл кезеңде Вашингтон мен Тегеран арасындағы қарым-қатынастың шиеленіскені. Президент Трамп Израиль мүддесін Иран келісімінен шығарғаннан кейін шиеленістің күшеюі күн сайын артып келеді, ал

сыртқы әлемге екі ел арасындағы бейбітшілікті қалпына келтіруге үміт жоқ сияқты болып көрінді.

АҚШ-тың шешіміне Иран мен Сауд Арабиясы арасындағы аймақтағы ықпал ету үшін тайталастағы қарама-қайшылықтар да әсер етеді. Бұл екі елдің мүдделері тоғысқан маңызды нүкте Сирия болды. АҚШ әдетте әр-Риядтың серіктес ретінде ұстанымын қолдайды. Алайда, басқа америкалық сарапшының бағалауы Люк Коффи айтқаннан біршама өзгеше. Пол Саундерс – энергетикалық инновацияларды реформалау жобасының президенті және ұлттық мүддеге сәйкес АҚШ сыртқы саясатындағы аға қызметкер. Оның қазіргі жұмысы АҚШ пен Ресейдің қарым-қатынасына, дамып келе жатқан халықаралық жүйеде Американың рөліне, энергетика мен климаттың өзгеруіне арналған. Оның пікірінше, Астана процесінің жалғасуы өте маңызды, өйткені оның қатысушыларының арасында Ресей де, Түркия да бар, әсіресе Иран – Сирия алаңындағы тікелей ойыншылар. АҚШ пен кейбір басқа елдердің Иранмен қарым-қатынасына байланысты олардың келіссөздердің осы форматына қатысуы қиын, өйткені Тегеран олардағы жетекші рөлдердің бірін атқарады. Алайда, Саундерс: «Сириядағы қақтығысты Иранның келіссөздер үдерісіндегі рөлінсіз шешу мүмкін емес. Қазіргі уақытта мұның жалғыз мүмкіндігі сіздің астанаңыздағы үдеріс арқылы ғана бар. Сондықтан егер басқа біреу Иранды қамтитын басқа форматты ұсынса, бұған назар аударған жөн болар еді. Осы уақытта Астана процесін дипломатиялық күш-жігердің кең көлемді құрамдас бөліктерінің бірі ретінде қабылдау, әрине, өте маңызды» [217], – деп атап көрсетті.

Халықтың бір бөлігінің елдегі қалыптасқан тәртіпті өзгертуге деген ұмтылысы, сондай-ақ бостандыққа деген талабы сыртқы күштердің араласуымен, күллі Сирия жұртына қарсы террористік соғысқа айналғаны бәрімізге белгілі. Оппозициялық күштердің бір бөлігі шетелге қашып кетті, бір бөлігі үкіметпен татуласып, бір бөлігі радикалды содырларға қосылды. Бұл сұмдықтың соңы болмады. Астана процесінің аясында құлдырау аймақтарын құру барлығына қарсы осы шайқастың аяқталғанын белгіледі.

Алайда әскери операциялар әлі де жалғасуда, өйткені президент Башар Асадтың армиясына қарсы тұрған күштердің бәрі бірдей тарқап кеткен жоқ. Үкіметтік күштер 2016 жылдың соңында Алеппоны бақылауға алғаннан кейін, қаруланғысы келмеген содырларға Идлибке жасыл автобустармен кетуге рұқсат етілді. Біртіндеп, үкімет әскері босап қалған құлдырау аймақтарынан қарулы радикалдар елдің солтүстік-батысындағы осы провинцияға жеткізілді. Қазір олар Түркияның бақылауындағы құлдырау аймағы болып саналатын Идлибте шоғырланған. Алайда, іс жүзінде Дамаскіге қарсы түрлі радикалды топтар бар. Түрлі ақпарат көздеріне сүйенсек, бұл провинцияда радикалды топтардың он мыңдаған жауынгерлері шоғырланған, оның ішінде экстремистік «ИШИМ» және «Хаят Тахрир әл-Шам», «Әл-Қайданың» сириялық шабуылы (Қазақстанда бұл екі топқа тыйым салынған) бар. Сондай-ақ олардың сабында отбасыларымен бірге Орталық Азия, Қазақстан және Кавказдан келген содырлар бар [218].

Астана процесінің біздің қазақстандықтар үшін бірден-бір пайдасы – қазақстандық дипломаттар мен аудармашылардың сыртқы әлеммен қарым-қатынас жасау үшін қажетті баға жетпес кәсіби тәжірибе жинақтауы. Біздің дипломаттарымыздың жұмысы, бір қарағанда, БҰҰ-ның Сириядағы өкілі Стефан де Мистура, Ресей мен Иранның сыртқы істер министрлері және қатысушы елдер делегацияларының басшылары берген сұхбаттарында атап өтілді. Олардың барлығы Қазақстан СІМ қызметкерлерінің келіссөз процесінің барлық қатысушыларына деген қонақжайлылық, бейтараптық қарым-қатынасы, әңгімелесушілерді сендірудің нәзік қабілеті, келісілген хаттама және келіссөздердің ыңғайлы шарттары негізінен олардың табысты болуын қамтамасыз етті [219]. Статистикалық деректерді салыстыратын болсақ, онда Астана процесі Қазақстанның халықаралық имиджіне басқа, әлдеқайда қаржылық шығындары мол іс-шаралармен салыстырғанда едәуір дәрежеде жұмыс істегенін байқаймыз.

Қазақстан тарапынан болған «Жусан» операциясы, қаншалықты қажет болды деген сұрақтар туындады. Қазір халықаралық қатынастар саласында жаһандану процесінде Қазақстан өзін бөліп қарастырмайды, ол сол процестің толқынында. Сондықтан Қазақстан жаһандық процестерге ене отырып, өзін белсенді субъект ретінде танытып отыр. 2550 біздің азаматтарымыздың Сирия мен Иракқа жиһадқа аттанған ислам халифатын құрудың радикалды идеяларын ұстануы қасірет, олардың 1130-ы ұрыс кезінде қаза тапты, қалғандары соғыс қимылдарын жалғастыруда, қамауға алынды немесе бой тасалап жүр. Сирияға кірген террористердің жалпы саны 171,400 адам болса, олардың ішінде 51 910 адам қаза тапты, 119 490 террорист соғысып, хабарсыз кетті немесе қамауға алынды.

Бұл сандар БҰҰ есебінде жарияланды және мысырлық жазушы Рифат Ахмад Сирия туралы дүниежүзілік соғыс алдында жазылған кітабына осы фактілер мен құжаттарды енгізген. Қазақстанның ұлттық қауіпсіздік комитеті 524 қазақстандықты қайтару үшін «Жусан» арнайы операциясын өткізді, олардың 357-сі кәмелетке толмаған балалар. Астана процесі осы операцияны дайындауға белгілі бір үлесті қосты. Оның аясында, сондай-ақ БҰҰ-мен жұмыс істеу барысында біздің азаматтарды қайтару бойынша өзара іс-қимыл жасалды. Бұл адамдарды қайтару өте қиын, сондықтан көптеген елдер әртүрлі жолдармен айналысады. Ирак пен Сирияда радикалды топтардың қатарында соғысқан шетелдіктер өлім жазасына кесілгенін ескерсек, біздің еліміз шынымен де жоғалған азаматтарын аман алып қалды. Гуманистік тұрғыдан алғанда, біз соғыс аймақтарына кеткен және азаматтығынан айырылған кейбір азаматтарын тастап кеткен кейбір жоғары дамыған елдерге үлгі көрсеттік. Шешенстан бір топ әйелдер мен балалар мен бірнеше қазақтарды алып келді. Француздар тек жас балаларды шығара алды.

Бұл азаматтарды елге қайтаруда қоғам арасында бірнеше көзқарастар болды, кейбіреулері жас жеткіншек балалар болашақта дайын содырлар десе, кейбіреулері радикалды ұйымдардың жақсы ұйымдастырылған үгіт-насихатының құрбаны болды деген пікірлерді ұстанды. Олардың арасында

мысалы, бірнеше қыз үйлену үшін Түркияға бара жатқанына сенімді болып сол жерге жеткенде олардың «жиһад келіндері» қатарынан табылғандары болды. Алайда, Қазақстандағы өмірін арнайы тастап, өз Отанына опасыздық жасап, отбасыларын алып, соғыстың аптап ыстығына бет алған адамдар болды.

Сондықтан лаңкестік топтар жағында соғысып, соғыс қылмыстары жасағандар, әрине, заң бойынша жазалануы керек. Еуропа мен АҚШ-та болған террорлық шабуылдардың көпшілігін бұрын Иракта, Ливияда және Сирияда террористік топтардың құрамында соғысқан адамдар жасағандығы туралы даусыз фактілер бар. Бұрынғы содырлардың көпшілігі жаттығулар кезінде және соғыс қимылдарына қатысу барысында ауыр психикалық соққыға және ауыр химиялық препараттардың әсеріне ұшырады. Сонымен қатар, әдетте, соғыс қимылдары орындарында болған адамдар жиі жарақаттан кейінгі стресстен зардап шегеді, және оның алдын-алу мүмкін емес салдары жылдар өткен соң сыртқа шығуы мүмкін.

Соғыс аймақтарында болған адамдардың біздің елде әртүрлі деструктивті күштердің айла-шарғы жасауына мүмкіндік бар. Сондықтан, әрине, соғыс ошағынан оралғандардың барлығы арнайы қызметтердің ерекше бақылауында болуы керек, олармен кәсіби психологтар жұмыс жасауы керек, ал отбасылары мен жалпы қоғам оларға оңалту процестерінен өтуге көмектесуі керек. Біз оларға осындай бақылау мен көмекті тиісті деңгейде ұсына аламыз ба, олар қайтадан елдің толыққанды азаматтары болып қала ма? Қазақстанда исламның радикалдануының алдын алу және жастарымызды осы келеңсіздіктер туралы ескерту үшін қазір көп жұмыс жасалды.

Қазақстан БҰҰ-да лаңкестікке қарсы мәселелер бойынша ынтымақтастық аясында көптеген жұмыстар атқаруда. Мысалы, 2018 жылдың қыркүйегінде БҰҰ Бас ассамблеясының 73-ші сессиясы аясында Елбасы Н. Назарбаев бастамашылық жасаған «БҰҰ қамқорлығымен әлемнің лаңкестікке қарсы коалициясын құруға бағытталған лаңкестіктен азат әлемге қол жеткізудің мінез-құлық кодексі қабылданды. Бұл құжатқа 80 ел қол қойды. Алайда, бұл мәселеге әлі де жіті мән бергеніміз дұрыс. Шынында, «кетіп қалғандардың арасында жан-жақты білім алған, жақсы отбасылардың жастары болды. Бұл тек біздің еліміздің азаматтары үшін ғана емес, сонымен қатар басқа елдер үшін де маңызды. Мәселен, Сауд Арабиясынан Сирияға 24 500 адам, Түркиядан 25800, Еуропа елдерінен 30 мың адам кетті. Сондықтан бұл жай жұмыссыздық емес, жастарға олардың қоғам өміріне қатыстылығын, ондағы маңыздылығы мен оған деген жауапкершілігін сезінуіне жағдай жасау қажет.

Осы саладағы барлық ағымдық тенденцияларды түсіну және бақылау маңызды. Мәселен, Қазақстанда тыйым салынған «Ислам мемлекеті» террористік ұйымы ислам қоғамындағы әйелдердің орны туралы фундаменталистік көзқарастарға ие болғанымен, соңғы кездері террористік ұйымдардың идеологтары топтардағы әйелдердің рөлін баса бастады. ИШИМ мүшелері «мужахидат» – Мұхаммед пайғамбармен бірге күрескен әйелдер сияқты тұжырымдаманы қайта жасауға талпыныс жасады. Осы бейненің негізінде «жиһад келіндері» идеясы құрылды, ол ұйымның ішінде де, одан тыс

жерлерде де кеңінен насихатталды. Бұл сурет қазіргі заманғы әйелдер үшін рөлдік модель ретінде, содырлардың жиһадында үлкен рөл ойнауының идеологиялық негізі ретінде қолданылады. Ислам мемлекеті» ұйымы Сирия мен Иракта жеңілгеннен кейін шығынды өтеу мақсатында әйелдерді белсенді түрде жалдауды жалғастыруда.

Еуропалық Одақтың полиция департаментінің ресми порталында осы проблемаға арналған есепте «муһахид феномені, ілеспе насихатпен бірге террористік ұйымның стратегиялық қажеттіліктеріне сәйкес дамып, өзгеретін болады» делінген. Еуропополдың терроризмге қарсы бөлімінің жетекшісі Мануэль Наваретенің айтуынша, «ИШИМ-ді насихаттаудың мақсаты 16 және 25 жас аралығындағы жас әйелдер, олар көп жағдайда сыртқы ықпалға тез ұшырайды, сонымен қатар көп уақытын әлеуметтік желілерде өткізеді». Терроризмнің географиясы жоқ – өзін-өзі өлтіруге бел буған террористің бомбасын әлемнің кез келген жерінде жаруға дайын, террордың дауысы жоқ – бұл қорқыныш тілінде сөйлейді. Террористердің бет-әлпеті жоқ – оларды маскаралардың артына жасырады. Терроризм – бұл саяси құрал, адамдар мен бүкіл мемлекеттерді айла-шарғы жасау құралы. Біз радикалды идеяларға, ең алдымен, адамдардың санасына қарсы тұруымыз керек және біздің елімізде адам бойындағы осы бұрмаланған форманы қолдануға жол бермеуіміз керек [220].

Радикализацияның қауіп-қатеріне қарсы тұру үшін жауапкершілік тек мемлекеттің идеологиялық саясатын жасаушылар мен арнайы қызметтерге жүктелмеуі керек. Бұл жұмысқа бүкіл қоғамды, діни институттарды, қоғамдық ұйымдарды және бұқаралық ақпарат құралдарын тарту өте маңызды және барлық соғыстар әрдайым тек территория мен ресурстар үшін ғана емес, сонымен бірге адамдардың ақыл-ойы мен рухани қуаты үшін де күрескенін ұмытпаған жөн.

Қорытындылай келе, Таяу Шығыстағы жаңа құбылыстарды қарастыру кезінде үш бағытын бөліп көрсетуге болады:

Біріншіден, Араб елдерінің өміріндегі, ең алдымен саяси саладағы исламның рөлін күшейту. Қалыпты исламдандыру ішкі және сыртқы қайшылықтардың шиеленістірмей саяси жүйелер мен саяси жүйенің эволюциялық өзгеруіне әкелуі мүмкін.

Екіншіден, биліктің радикалды исламшыларға берілуі шиеленіс, экстремизм орталықтарының пайда болуымен, ұлттық шекаралар арқылы өтпекші болған ауқымды азаматтық соғыстардың басталуымен байланысты. Нәтижесінде радикалды исламизмнің әсері Ресейдегі мұсылмандардың жинақы тұратын аудандарына ғана емес, сонымен бірге біздің еліміздің басқа аудандарына да таралуы мүмкін.

Үшіншіден, қалай болғанда да, Таяу Шығыстағы екі аймақтық билік орталықтарынан және жетекші Батыс және Азия елдерге ықпал ету үшін саяси және экономикалық күрес болуы мүмкін. Аймақтағы геосаяси жағдайдың өзгеруі күштердің жаңа конфигурациясының құрылысын болдырмауға мәжбүр етеді. Қалыпты исламдық саяси қозғалыстармен және партиялармен саяси, діни

және мәдени байланыстарды дамыту және сол арқылы ислам әлемімен стратегиялық өзара іс-қимылды кеңейту қажет.

Сирия дағдарысы ұзақ уақыттан бері күллі халықаралық қауымдастық үшін ең ауыр шешілмей келе жатқан мәселе болып келеді. Сайып келгенде, мәселе сыртқы әсердің қандай жолдары мен ынталандырулары арқылы сириялықтардың әлі келісім-шартқа келмеген жағдайында, үкімет пен қоғам арасындағы жаңа әлеуметтік келісім негізінде Сирияның тұрақты дамуға оралуына мүмкіндік беретін ымыраға келуге көмектесетіндігінде болып отыр.

Орта Азия аймағына қатысты болжам жасау, бір жағдай болуы мүмкін деп болжау да өте қиын. Орталық Азия бірнеше рет абсцесс бар екенін, олардың терең екенін көрсетті. 2005–2010 жылдардағы қырғыз төңкерістері, Әндіжан оқиғалары мұның мысалы бола алады. Көтерілістің негізгі сипаттамалары немесе кейбір қиындықтардың негізгі алғышарттары сақталады. Бұл жағдайдың қашан және қай жерде өтетінін ешкім айта алмайды. Сарапшылардың пікірлері екіге бөлінді. Кейбіреулер Орталық Азия мен Таяу Шығыстағы елдер арасында өте көп айырмашылықтар бар деп болжайды, бұл революциялық толқулардың толқынын болжауға мүмкіндік бермейді. Бұл елдердің тарихы мен мәдениеті жалпы әлеуметтік проблемалардан – жұмыссыздықтан, кедейшіліктен және жемқорлықтан жоғары тұрады. Алайда, өзгелердің пікірінше, азаматтардың қалыптасқан жағдайына қанағаттанбау, кейбір елдердің басшыларының ұзақ уақыт билік етуі ұйымдастырушы күштің әсерінен толқулардың бірден өршуіне әкелуі мүмкін. Әрине, әр елдің өзіндік ерекшелігі, менталитеті, мемлекеттік құрылымы болады.

Сонымен бірге Орталық Азия елдері Таяу Шығыстан едәуір қашықтықта орналасқан және өздерінің ішкі процестері де осы жерде жүреді. Алайда, бұл жетекші мотивтерді – қоғамның үнемі кедейлер мен байларға жіктелуін, жастар проблемаларын, жұмыссыздықты, ұзақ мерзімді диктаторлық режимдерді жоққа шығармайды. Аймақтағы бейбітшілікті сақтауда әлеуметтік-экономикалық даму мен саяси реформалардың көшбасшысы Қазақстан үлкен рөл атқарады. Қазақстан билігі бүкіл Орталық Азияда бейбітшілік пен қауіпсіздікті сақтау үшін қажетті шараларды қабылдауда. Көптеген сарапшылар осындай пікірде, Қазақстан шынымен де халықаралық аренада белгілі бір жетістіктерге жетті, ал елдегі революциялық процестердің ықтималдығы ең төменгі деңгейде екенін айтып отыр [221].

Сыртқы мемлекеттердің ықпалы, ішкі идеялық қайшылықтар, елдегі түрлі олқылықтар, жемқорлық, биліктің халықтан, қоғамнан алшақтауы, аймақтағы бірқатар мемлекеттердің мұнайға тәуелділігі қазіргі кезде осындай келеңсіз, қиын-қыстау қасіретті жағдайының түп тамырларының неде жасырынғанын көрсететіндей. Еліміз, Орталық Азия мемлекеттері үшін де маңызды мәселе жұмысымызда зерделенген аймақтағы қателіктерге ұрынбауда болса керек.

ҚОРЫТЫНДЫ

Египет, Ливия, Сирияның қазіргі ахуалы, әскери-стратегиялық, саяси даму перспективалары мен сыртқы саясаттағы ықтимал өзгерістері Таяу Шығыс пен Солтүстік Африканы дүниежүзі елдерінің зор қызығушылығы мен мүдделері бетпе-бет келген аймаққа айналдырып отыр. Әр елдегі халық толқуларының өзіндік себептері болды. Дегенмен Сирия, Ливия және Египеттегі революциялық оқиғаларды бір-бірімен байланыстыратын бірнеше себеп бар. Зерттеу жұмысымызда осы себептерді әлеуметтік, саяси және діни бағытта бөліп қарастырып, төмендегідей қорытындылаймыз:

Египет, Сирия және Ливиядағы «араб көктемінің» негізгі ішкі алғышарттарына мыналарды жатқызамыз:

1. Қоғамда қордаланған әлеуметтік проблемалар, оның ішінде билік элитасы мен халық арасындағы алшақтық, бұрын-соңды болмаған сыбайлас жемқорлық, кедейшілік, азық-түлік бағасының қымбаттауы (бұл әсіресе Египетке тән). Жұмыссыздық, әсіресе жұмыссыз қалған жас мамандардың саны көбеюі халықтық наразылықтардың қозғаушы күшіне айналды. Атап айтсақ, Сириядағы климаттық жағдайға байланысты егістік жерлердің қуаңшылыққа ұшырауы жұмыссыз жастардың үлесінің көбеюіне әкеп соқты. Өткен ғасырдың 80-жылдары халық санының күрт өсуі «демографиялық жарылысқа» әкелді, оның шырқау шыңы революция кезінде әлеуметтік тұрақсыздыққа негіз болды.

2. Саяси қайшылықтар оның ішінде билеуші режимдердің өзгермеуі, билікті монополиялау, мұрагерлік жолмен беру әрекеттері аймақ елдеріндегі қоғамдық пікірге айтарлықтай әсер етті. Билеуші режим қатал саясат жүргізіп, арнайы қызметтің өкілеттіліктерін асыра пайдаланып, сайлау қарсаңындағы наразылықты басып отырды. Атап айтсақ, Египеттегі парламенттік сайлау барысында көптеген қателіктер орын алды, 2010 жылдың соңында өткен сайлаудың әділдігіне күмән келтірген респонденттер саны артты. Сирияда Башар Асадтың әләуиттік режимі ұзақ уақытқа созылған саяси реформаларды жүргізуге, қоғамның жаңа шындығына бейімделуге дайын болмады, мұнда сүнниттік көпшіліктің наразылығы күшейіп, Сауд Арабиясы мен Катардың осы бағыттағы диверсиялық қызметі де қайшылықты ушықтыра түсті.

3. Қарулы күштер мен билеуші режимдер арасындағы мүдделер қайшылығы (Египет пен Ливияға тән). Армияның шерушілерге оқ атудан бас тартып, халық жағына өтуі Хосни Мүбәрәк режимінің құлауына әкелді. Ливияда қарулы күштердің көтерілісшілерге елеулі қарсылық көрсете алмауы Муаммар Қаддафиді құлатуға себеп болды.

4. Діни қақтығыстар, ұлтаралық және руаралық конфронтация тұрғысынан қарастыратын болсақ, зерттеліп отырған елдердегі кландық-тайпалық қайшылықтардың қайнар көзі экономикалық және мұнай ресурстарын өндіруді бақылаудан, сатудан түскен кірісті қайта бөлу жолындағы күресте көрініс тапқан. Сириядағы қақтығыстың негізгі себебі – сүнниттік көпшілік пен билікті басып алып, қарулы күштердің көмегімен қолына шоғырландырған әләуиттік азшылық арасындағы қарама-қайшылық.

Сондай-ақ Мысыр, Ливия және Сириядағы революциялық оқиғалардың басталуы мен барысына әсер еткен сыртқы факторлардың маңызды ролін де атап өткен жөн.

5. Египеттегі оқиғалардың өрбуіне сыртқы факторлар жанама әсер етгі деп бағалауға болады, ал Ливияда НАТО күштері төңкерістің жеңуіне айтарлықтай үлес қосты. Сириядағы оқиғалардың себептерінде сыртқы фактор да басым, көрші мемлекеттердің аумағында «қалыпты оппозиция» деп аталатын жауынгерлерді билеуші режимге қарсы тұруға үйретуге көмек көрсетіп отырған лагерьді айтпағанда, Сирия оппозициясы іс жүзінде қаржылық, материалдық және әскери көмекпен үздіксіз қамтамасыз етілген. Экономикалық және геосаяси мүдделерін ескере отырып, Еуропа мемлекеттері мен АҚШ Ливиядағы билеуші режимді құлату үшін бар күштерін салды. АҚШ, Еуропа елдері, Парсы шығанағы мемлекеттері, сондай-ақ Иордания мен Түркия Башар Асадты заңсыз қарулы топтардың мақсаттарына жетудің негізгі құралы ретінде қолданып отыр.

Мысырдағы, Ливиядағы және Сириядағы «Араб көктемі» оқиғаларына дейін және оның барысында сыртқы әсер етуші күштердің көрінісін төмендегідей талдаймыз:

АҚШ Таяу Шығыс пен Солтүстік Африкада, әсіресе Сирия, Ливия және Египеттегі оппозициялық қозғалыстардың қызметін қолдады. АҚШ-тың қоғамдық дипломатиясының зерттеу жобалары араб жастарының арасында либералдық саяси мәдениетінің қалыптасып, болашақта режимнің эволюциялық өзгеруіне бағыттады. Сонымен бірге, АҚШ үкіметі төңкерістердің бастапқы кезінде араб әлеміндегі режимдерді құлатуға ниетті емес еді. Алайда, АҚШ араб қоғамының құрылымын өзгерте алды, саяси белсенді, либералды ойлайтын араб жастарының тобын құруға ықпал етті.

АҚШ пен Катар осы елдерде ақпарат құралдарының ықпал ету аясын кеңейтіп оппозициялық қозғалыстарға ақпараттық қолдау көрсетті. Араб елдерінде жұмыс істейтін коммерциялық емес ұйымдар толқулар мен халықты шеруге шығаруды қаржыландыру құралы болды, араб мемлекеттерінің ішкі істеріне тікелей әскери араласып оны НАТО елдерінің қарулы күштерін Ливияда қолдануынан, сондай-ақ Сирияға Араб Республикасындағы «антиИШИМ» коалициясының елдерінің әсер еткенін байқаймыз.

Таяу Шығыстағы және Солтүстік Африкадағы әскери-саяси жағдай күрделі және шиеленісті күйінде қалып отыр, жалғасып жатқан ішкі қарулы қақтығыстар аймақтағы әлеуметтік-экономикалық жағдайға әсерін тигізіп отыр. «Араб көктемі» оқиғалары, зерттелген мемлекеттердің әлеуметтік-экономикалық ахуалының күрт төмендеуіне әкеп соқтырды. Мұның негізгі себептері өнеркәсіптік, энергетикалық, көлік және коммуникациялық инфрақұрылымның күйреуі, мемлекеттер мен ұлттық экономика субъектілері арасындағы өндірістік және экономикалық байланыстардың бұзылуына алып келді.

«Араб көктемі» Иран Ислам Республикасы, Сауд Арабиясы және Түркия арасындағы қақтығыстар потенциалы мен Таяу Шығысқа ықпалын арттыру

үшін күресті арттыруға әсер етті, бұл этностық-діни шиеленістердің күшеюі мен аймақтың қауіпсіздігіне елеулі қауіп төндіреді. Таяу Шығыс пен Солтүстік Африкадан тыс жерлерде радикализмнің таралу тенденциялары байқалады. Жалпы, бүгінгі күнге дейін Египетте, Ливия мен Сирияда жаңа конституциялар қабылданды, Ливия мен Египетте жаңа мемлекет басшылары сайланды. АҚШ пен бірқатар басқа елдердің құлатуға деген белсенді әрекеттеріне қарамастан Сирияда, негізінен Ресейдің қолдауының арқасында билеуші режим аман қалды, Египетте билікке келген қалыпты исламдық қозғалыстар тек зайырлы либералды қозғалыстардың ғана емес, радикалды сәләфилердің де қатты қарсылығына тап болды.

Ең қиын жағдай Ливия мен Сирияда, бұл территорияларда соғыс қимылдары әлі аяқталмаған және мемлекет аумағын толық бақылауға билік әлі қол жеткізе алмады. Индустриалды, энергетикалық, көлік және коммуникациялық инфрақұрылым объектілерін қирату, халық шаруашылығы субъектілері арасындағы өндірістік және экономикалық байланыстарды бұзу, сондай-ақ АҚШ, ЕО және Парсы шығанағы елдерінің Сирия Араб Республикасына салған санкциялары Сирия мен Ливиядағы әлеуметтік-экономикалық ахуалдың төмендеуіне себеп болды. Египетте де жағдай тұрақсыз, Синай түбегіндегі жағдай күрт нашарлады.

Таяу Шығыстың бұл елдеріндегі жағдай алдағы уақытта да айтарлықтай жақсармайды, өйткені бұл мемлекеттердің үкіметтері осы күнге дейін берген уәделерін орындай алмай келеді және ел аумағына толық бақылау орната алмады. Қаншама іс-қимылдар жасалғанына қарамастан, билік құрылымында, әлеуметтік-экономикалық салада айтарлықтай реформалар жоқ, күні бүгінге дейін айтарлықтай өзгерістер болған жоқ. Ескі режимді құлатуға атсалысқан топтарды бұл нәтиже қанағаттандырып отырған жоқ, олар елде саяси-әлеуметтік модернизациясының жүргізілуін қалап отыр. Аймақ дамуының ұзақ мерзімді перспективалары туралы айтсақ, біздің пайымдауымызша, Ливиядағы оқиғалардың өрбу қисыны исламдық жетекшілер мен қозғалыстардың билікке келуімен тығыз байланысты, алайда олар батыстық серіктестерінен барынша көп қаржылық көмек алуға ұмтылатын прагматикалық саясат жүргізіп отыр. Египетте президент болып сайланған әс-Сиси елдегі тұрақтылыққа қол жеткізу үшін көп жұмыс атқаруы керек, дегенмен де ұзақ мерзімді перспективада Египет пен өзге де мемлекеттер арасындағы ынтымақтастықты кеңейту үшін жақсы мүмкіндіктер бар. Қазіргі кезде кей мемлекеттер Египеттегі жаңа үкіметпен байланыс орната бастады, ал кейбір мемлекеттердің мұнай компанияларының Ливия нарығына оралу мүмкіндігі аз. Ливия қазір терең саяси дағдарыста, елдің кемінде үш бөлікке бөліну қаупі төніп тұр: олар Триполитания, Киренаика, Феццан. Ливияда билік құруға және басқаруды орнатуға қабілетті саяси күш жоқ. Кландық мүдделерді, саяси және қаржылық амбицияларды үйлестіруге негізделген жаңа менеджмент жүйесін құру күн тәртібінде қалып отыр. Әкімшілік-аумақтық құрылым мәселесін шешу қажет, тайпалар мен аймақтардың кең автономиясы бар федерация нұсқасы пайдалы болуы мүмкін. Ұлтаралық үнқатысуды жолға қою және мемлекетті біріктіру

үшін ресурстар табу маңызды. Сирияда толық көлемде сыртқы қолдаусыз жағдай нашарлай түседі, бұл әр түрлі террористік топтар бақылайтын аймақтың кеңеюімен ғана емес, сонымен бірге АҚШ-тың басқарушы режимді құлатуға бағытталған күш-жігерімен, оның ішінде күш қолдануымен байланысты болды. Сирия мен Ливияның әлеуметтік-экономикалық жағдайын түбегейлі жақсарту бүкіл елде конституциялық құрылысты қалпына келтірместен және қомақты қаржылай көмексіз мүмкін емес.

Үлкен Таяу Шығыс мемлекеттерінің қауіпсіздігіне қазіргі және болашақтағы басты қауіп-қатер исламдық экстремизмнің күшеюіне және аймақтағы терроризмнің таралуына әкелген Ливия мен Сириядағы оқиғалардан бастау алады. Әскери күштердің, әсіресе сыртқы көмекке байланысты бүгінде Сириядағы этникалық топтар аясында ұйымдастырылған топтардың құрамында соғысып жатқан жалдамалылардың үлкен күші болғанын мойындамау мүмкін емес. Халықаралық терроризмге қарсы күресте Башар Асад үкіметімен ынтымақтастықтың соның ішінде ИМ күресінің айқын қажеттілігіне карамастан, АҚШ және басқа да елдер Сириядағы биліктің заңдылығын жоққа шығарып қана қоймай, содырларға қолдау көрсетуде.

Таяу Шығыстағы және Солтүстік Африкадағы төңкерістер мен азаматтық соғыстар босқындарды көбейтті, бұл Еуропа үшін күрделі проблемаға айналды. Сирияға «Ислам мемлекеті» жағындағы қақтығыстарға қатысу үшін кететін азаматтардың саны өсті, бұл террористік қауіп деңгейінің артуына әкелуі мүмкін. Осыған байланысты Қазақстан Республикасы жағдайды бақылап, тұрақсыздандыру әрекеттерін қатаң түрде басып, қалыпты исламды тарату жөніндегі жұмысты жандандыруы керек деп санаймыз. ҚР білім беру қызметі мен көші-қон саясатына назар аудара отырып, осы саладағы заңнамалық реттеуді жетілдіру аясында радикалды исламизмге қарсы бағытталған нақты шараларды қабылдауы керек.

Сонымен бірге, Қазақстан Сириядағы, Ливиядағы және Ирактағы соғыс қимылдарының тәжірибесін зерделеп, осы саладағы халықаралық және аймақтық ұйымдармен өзара іс-қимылды арттыруы қажет. ҰҚШҰ шеңберіндегі ынтымақтастықты кеңейту пайдалы болар еді, өйткені бұл ұйым қажетті нормативтік-құқықтық базаны әзірлеп, экстремизм мен терроризмнің таралуын болдырмау бойынша жедел шараларды жүргізу жүйесін әзірледі.

Араб революциялары демократия идеяларын жариялады. Бірақ «Араб көктемінің» басты нақты нәтижесі демократияны орнықтыру емес, ескі режимнің құлдырауы, саяси элиталардың билікке қол жеткізуі мен қызмет етуі болды. Модернизацияның толық циклінен өтпеген қоғамдарда демократия революциялық күресте жарияланған мақсат ретінде қолданылады, бірақ төңкерістен кейін демократиялық институттарды қалыпты дамыту процесі қарқынды жүрмей отыр. Бастапқыда күрт және жылдам өзгерістерге байланысты төңкеріске қойылған жоғары талаптар демократияны жетілдіру керек екенін көрсетіп отыр. Зерттеу нәтижесінде ұсыныстарды тұжырымдайтын болсақ, араб әлемі елдеріндегі, оның ішінде Египет пен Ливиядағы саяси процестердің өсіп келе жатқан маңызын ескере отырып,

Қазақстанның ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін араб көктемінің қазақ қоғамына әсерін, этникалық және діни терроризм, деградия қаупін кәсіби түрде талдайтын тұрақты сараптамалық құрылымдар желісін құру қажет.

Араб елдерінің саяси және институттық жүйесінің жұмыс істеуінің тиімді нормалары мен тәжірибелерін айқындау, экстремизм мен терроризмге қарсы тұратын саяси және діни дәстүрлердің құндылықтары мен көзқарастарын айқындау; араб әлемінің ұлттық және діни дәстүрлеріне негізделген саяси модернизация технологияларын дамыту; этно-конфессиялық және аумақтық қақтығыстарды болжау және алдын алу әдістерін жетілдіру зерттеу жұмысымыздың маңызды бағыт-бағдарын анықтайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Жумалы Р. Арабский пасьянс. Хроники столетие. – Астана: КИСИ при президенте РК, 2016. – 508с.
- 2 Лаумулин М.Т. «Арабская весна» 2011 года: социально-политические изменения на Арабском Востоке и их международные последствия. – Алматы: КИСИ, 2011. – 236 с.
- 3 Кожамет-улы К. «Арабская весна»: предпосылки, характер и значение. – Астана, 2015. – 45 с.
- 4 Примаков Е.М. Конфиденциально: Ближний Восток на сцене и за кулисами. – М., 2006. – 245 с.
- 5 Матузов В.Н. Арабская весна год спустя: итоги и перспективы. – М., 2014. – 401 с.
- 6 Әмірбекова С.К., Байдаров Е.Ұ. Ресейлік және отандық ғалым-шығыстанушылардың «Араб көктемінің» себеп-салдарының насихатталу аясы // Әл Фараби атындағы ҚазҰУ Жаршысы. «Шығыстану» сериясы. – 2017. – №1(80). – Б.56-61.
- 7 Каримсаков А.О., Макашева К.Н. «Араб көктемі» және оның Еуропалық Одақтың аймақтық стратегиясына ықпалы // ҚазҰУ хабаршысы. Халықаралық қатынастар және халықаралық құқық сериясы. – 2014. – №2(66). – Б.145-150.
- 8 Жумалы Р., Жусупова А., Сатпаев Д., Умбеталиева Т., Чеботарев А., Абишева М., Алияров Е. Коктейль Молотова. Анатомия казахстанской молодежи. – Алматы, 2014. – 199 с.
- 9 Сатпаев Д., Чеботарев А., Умбеталиева Т., Жумалы Р., Сарым А., Каражанов З., Жусупова А., Кадыржанов Р. «Сумеречная зона» или «ловушки» переходного периода. – Алматы, 2013. – 264 с.
- 10 Almond G., Verba S. The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Countries. – Princeton, 1963. – 514p.
- 11 Даль Р. Полиархия, плюрализм и пространство: Последствия исторических сдвигов, связанных с изменениями пространства // Антология мировой политической мысли. – М., 1997. – С.612-628.
- 12 Баранов Н. Проблемы безопасности на Ближнем и Среднем Востоке. – М., 2014. – 412 с.
- 13 Дарендорф Р. Элементы теории социального конфликта // Социологические исследования. – М., 1994. – № 5. – С. 142-147.
- 14 Easton D. The Political System. An Inquiry into the State of Political Science. – New York: Knopf, 1953. – 45p.
- 15 Козин М. Актуальные проблемы времени перемен. – М., 2009. – 672 с.
- 16 Мертон Р. Социальная структура и аномия // Социология преступности (Современные буржуазные теории). – М.: Прогресс, 1966. – С. 299-313.
- 17 Парсонс Т. Система современных обществ / под ред. М. С. Ковалевой. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 270 с.
- 18 Фальминский А. Некоторые проблемы теории политического процесса. Политическая система и процесс регуляции // Элементы теории

политики. – Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского университета, 1991. – С. 355-372.

19 Шутов А.Ю. Политический процесс. – М, 1994. – 80с.

20 Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. – М.:Аспект-Пресс, 1999. – 416с.

21 Адорно Т. В. Исследование авторитарной личности. – М, 2012.– 473 с.

22 Лебедева М.М. Международные конфликты в современном мире: их исследование и урегулирование // Международные отношения: теории, конфликты, движения, организации.– М.: Кнорус, 2016. – С.72-106.

23 Богатуров А.Д. Очерки теории и политического анализа международных отношений. – М., 2002. –380 с.

24 Воскресенский А. Д. Предмет и задачи изучения региональных подсистем международных отношений // Восток/Запад: региональные подсистемы и региональные проблемы международных отношений. – М.:РОССПЭН, 2002. – С. 3-14.

25 Бжезинский, З. К. Великая Шахматная доска. – М.: Международные отношения, 2005. –137 с.

26 Шарп Д. От диктатуры к демократии. Концептуальные системы освобождения. – М.: Новое издательство, 2005. – 72с.

27 Фольц Х. Чрезвычайное положение и законодательство о чрезвычайном положении. – Берлин,1962. – 212 с.

28 Коротаев А.В., Зинькина Ю.В. Законы истории. Математическое моделирование и прогнозирование мирового и регионального развития. – Изд. 3-е, испр. и доп. – М.: УРСС, 2019. – 344 с.

29 Коротаев А.В., Ходунов А.С., Бурова А.Н., Малков С.Ю., Халтурина Д.А., Зинькина Ю.В. Социально-демографический анализ Арабской весны // Системный мониторинг глобальных и региональных рисков: Арабская весна 2011 года. – М.: ЛКИ/URSS, 2012. – С. 28-76.

30 Исаев Л.М. Группы рисков политической нестабильности в Египте // Системный мониторинг глобальных и региональных рисков: Арабская весна 2011 года. – М.: ЛКИ/URSS, 2012. – С. 275-285.

31 Мухамеджанов Б. Г., Азизова З.Т. Технологии «арабской весны» власть и оппозиция. – Алматы: ОФ «Фонд Первого Президента Республики Казахстан», 2011. –162с.

32 Kissinger H. World Order. – New York: Penguin Press, 2014. – 432p.

33 Сапронова М.А. Государственный строй и конституции арабских республик. – М.: Муравей, 2003. – 328 с.

34 Магун А. В. Опыт и понятие революции // НЛЮ. – 2003. – №64. – С. 54-79.

35 Аксененок А.Г. Египет – особенности переходного периода // Ближний Восток, Арабское пробуждение и Россия: что дальше? – М., 2012. – С. 204-222.

36 Мирский Г. И. Арабская весна - туман и тревога Ближний Восток: все опаснее // Россия в глобальной политике. – 2013. – Т. 11, № 2. – С. 125-137.

- 37 Мирский Г. И. Ближний Восток - нереспектабельные падения режимов // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. – 2011. – № 1 (101). – С. 171-179.
- 38 Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / пер.с англ.; под.ред. В.Р. Рокитянского. – М.: Прогресс-Традиция, 2004. – 480с.
- 39 Пай Л.У. Аспекты политического развития. Аналитическое исследование. – М., 1997. – 543с.
- 40 Политическое цунами. Аналитика событий в Северной Африке и на Ближнем Востоке / под ред. С.Кургеняна. – М., 2011. – 288с.
- 41 Исаев Л. М., Коротаев А. В. Египетский переворот 2013 года: опыт эконометрического анализа // Азия и Африка сегодня. – 2014. – № 2. – С. 14-20.
- 42 Мусин М., Мюрид Э. Сирия, Ливия. Далее везде! Что будет завтра с нами. – М.:Книжный мир, 2013. – 240с.
- 43 Фитуни Л.Л. Ближний Восток: технологии управления протестным потенциалом //Азия и Африка сегодня. – 2011. –№12. – С. 8-16.
- 44 Амин Г. Что случилось с египетской революцией?– Каир:Дар-аль-Шрук, 2012. – 334 с.
- 45 Rashid A.M. Egypt and the International Monetary Fund // Civilized dialogue. – 2006. – № 17. – P.136-145.
- 46 Саббах А. Отстранение Мубарака и новые перспективы Египта / пер. с арабского Кудрявцев А. // Неприкосновенный запас. –2011. – № 5. – С.219-233.
- 47 Демченко А.В. Внутренние факторы формирования внешней политики стран Арабского Востока // Вестник МГИМО. – 2010. – № 1 (10). – С. 55-65.
- 48 Ozdemir A.Y. From Hasan Al-Banna to Mohammad Morsi: the political experience of Muslim Brotherhood in Egypt. – Istanbul, 2013. – 141 p.
- 49 Элдииб А. М. Движение «Братьев-мусульман» и терроризм в Египте // Международный научно-исследовательский журнал. – 2014. –№12(31). – С. 124- 127.
- 50 Элдииб А. М., Бородина М. Ю. «Новая республика» в Египте // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. – 2014. – №5 (1). – С. 85-90.
- 51 Дорошенко Е.И. Государственная идеология новой Ливии как отражение социальнополитических процессов // Азия и Африка сегодня. – 2013. – № 9. – С. 37-41.
- 52 Дорошенко Е.И. Египет: исторические образы и аллюзии президентской кампании 2014 г. // Азия и Африка сегодня. – М., 2016. – № 8. – С. 17-23.
- 53 Alimi E.Y., Meyer D.S. Seasons of Change: Arab Spring and Political Opportunities // Swiss Political Science Review. – Zurich, 2011. – Vol. 17, №4. – P. 475-479.
- 54 Abdel-Malek A. Orientalism in Crisis // Abdel-Malek F. Civilizations and Social Theory. –Albany, 1981. – P. 73-96.
- 55 Мустафин Р.З Ливия вновь становится горячей точкой // Независимое военное обозрение. – 2016. – № 36. – С. 37-48.

56 Новикова Е. Референдум в Египте узаконил власть генералитета. <https://www.ng.ru> 25.04.2019.

57 Тарасов Д. СМИ: участники межливийского диалога в Женеве согласны сформировать правительство единства. <http://tass.ru> 28.01.2019.

58 Цилюрик Д. Египетские военные легитимируют себя Конституцией. Референдум прокладывает тропу министру обороны ас-Сисси к президентскому креслу. <https://www.ng.ru> 15.08.2019.

59 Арабский кризис: Угрозы большой войны / под ред. А.М. Васильева. – М.: URSS, 2016. – 344 с.

60 Ахмедов В.М. Армия и силовые структуры стран Ближнего Востока в условиях «Арабской весны» // Ислам на Ближнем и Среднем Востоке. – М.: Институт востоковедения РАН, 2014. – Вып. 8. – С. 142-148.

61 Бадерхан Ф. Этнические, религиозные и племенные факторы, разрушающие национальные государства в рамках третьей мировой перестройки // Этничность и власть: коллективная память и технологии конструирования идентичности. – Севастополь: Вебер, 2013. – С. 374-377.

62 Давыдов А.А. Арабские революции 2011 года: системная диагностика. // Системный мониторинг глобальных и региональных рисков: Арабская весна 2011 г. – М., 2013. – С. 52-69.

63 Долгов Б.В. Феномен «Арабской весны» 2011-2016 гг.: Причины, развитие, перспективы. Тунис, Египет, Ливия, Сирия, Алжир. – М.: Ленанд, 2017. – 200 с.

64 Карпович О.Г. Цветные революции в Сирии, Ливии и Ираке: сравнительный анализ сценариев и технологий демонтажа политических режимов // Политика и общество. – М., 2016. – № 1. – С. 7-20.

65 Goldstone J. Towards a Fourth Generation of Revolutionary Theory // Annual Review of Political Science. – USA, 2001. – №4. – P.139-187.

66 Коротаев А.В., Зинькина Ю.В. Египетская революция 2011 года // Азия и Африка сегодня. – 2011. – № 6. – С. 10-16.

67 Зеленев Е.И. Смута, анархия, революция: арабская политическая культура на пути в будущее // Азия и Африка сегодня. – 2012. – №1. – С. 8-12.

68 Цирель С.В. Революции, волны революций и Арабская весна // Системный мониторинг глобальных и региональных рисков: Арабская весна 2011. – М.: ЛКИ/URSS, 2012. – С. 128-161.

69 Goldstone J., Epstein D. A Global Model for Forecasting Political Instability // The American Journal of Political Science. – 2010. – №54 (1). – P.190-208.

70 Goodwin J. No Other Way Out: States and Revolutionary Movements, 1945-1991 // American Journal of Sociology. – 2001. – Vol.107, №5. – P. 1347-1398.

71 Bayat A. Revolution without Revolutionaries: Making Sense of the Arab Spring. – Stanford, 2017. – 312p.

72 Eyadat Z. The Arab Revolutions of 2011: Revolutions of Dignity // Change and Opportunities in the Emerging Mediterranean. – Malta: Gutenberg Press, 2012. – P. 3-19.

- 73 Kedouri E. Democracy and Arab Political Culture. – London: F. Cass, 1994. – 105p.
- 74 Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века /пер.с англ. – М.: РОССПЭН, 2003. – 367с.
- 75 Коротаев А.В., Ходунов А.С., Бурова А.Н., Малков С.Ю., Халтурина Д.А., Зинькина Ю.В. Социально-демографический анализ Арабской весны // Системный мониторинг глобальных и региональных рисков: Арабская весна 2011 года. – М.: ЛКИ, 2012. – С. 28-76.
- 76 Конституция Египта, 2012 г. <https://worldconstitutions.ru>. 16.04.2019.
- 77 Конституционная декларация Египта, 2013 г. <https://worldconstitutions.ru>. 25.04.2019.
- 78 Конституция Египта, 2014 г. <http://worldconstitutions.ru>. 30.04.2019.
- 79 Конституционная декларация Ливии, 2011 г. <http://worldconstitutions.ru>. 08.05.2019.
- 80 Конституция Сирии, 2012 г. <http://worldconstitutions.ru>. 15.05.2019.
- 81 Резолюция Лиги Арабских Государств №7446 о ситуации в Сирии. <http://www.worldislamlaw.ru>. 20.05.2019.
- 82 Резолюция Лиги Арабских Государств №7436 о ситуации на Ближнем Востоке. <http://www.worldislamlaw.ru>. 21.05.2019.
- 83 Заявление Лиги Арабских Государств о создании бесполетной зоны в Ливии. <http://www.worldislamlaw.ru>. 23.05.2019.
- 84 Резолюция 2059 (2012), принятая Советом Безопасности на его 6812- м заседании 20 июля 2012 года. <http://daccessddsny.un.org>. 25.05.2019.
- 85 Резолюция 2118 (2013), принятая Советом Безопасности на его 7038- м заседании 27 сентября 2013 года. <http://daccessddsny.un.org>. 27.05.2019.
- 86 Резолюция 2139 (2014), принятая Советом Безопасности на его 7116-м заседании 22 февраля 2014 года. <http://daccessddsny.un.org>. 29.05.2019.
- 87 Lebanon-Syria Defense and Security Agreement. <http://www.bestinlebanon.com>. 14.01.2020.
- 88 Agreement Between The Government Of The United States Of America And The Arab Republic Of Egypt Concerning The Development Of Trade And Investment Relations, 9 November 1999. <http://www.mfa.gov.eg>. 08.02.2020.
- 89 Peace Treaty Between the State of Israel and the Arab Republic of Egypt. <https://peacemaker.un.org>. 18.02.2020.
- 90 Syrian President Bashar al-Assad`s speech on January 06, 2013. <https://www.youtube.com>. 16.03.2020.
- 91 Statement of US President Barack Obama on August 31, 2013 about the necessity of military action against the regime in Syria. <https://www.washingtonpost.com>. 28.03.2020.
- 92 Statement by Libyan Foreign Minister Jabril Mahmoud on March 18, 2011. <http://www.youtube.com>. 04.04.2020.
- 93 Ислам ынтымақтастығы ұйымының статистикалық деректері. <http://www.sesric.org>. 17.04.2020.

- 94 Статистические данные мировых показателей арабского мира. <https://time.graphics/ru>. 20.05.2020.
- 95 Population Division of the Department of Economic and Social Affairs of the United Nations Secretariat 2011. <https://www.un.org>. 24.05.2020.
- 96 World Bank Open Data. <https://data.worldbank.org>. 03.06.2020.
- 97 Arab League: Statistics. <https://globaledge.msu.edu>. 19.08.2019.
- 98 Central Agency for Public Mobilization and Statistics of Egypt. <https://knoema.ru>. 18.10.2019.
- 99 Central Statistical Organisation of Yemen. <https://knoema.com>. 27.10.2019.
- 100 Central Bureau of Statistics. <http://ghdx.healthdata.org>. 06.10.2019.
- 101 Central Statistical Organization of Iraq. <https://knoema.ru>. 12.10.2019.
- 102 Central Institution of Statistics of Algeria. <https://knoema.ru>. 10.11.2019.
- 103 Arab spring a plot to divide countries: Egypt's Grand Imam. <http://english.ahram.org>. 04.01.2020.
- 104 The other side of the coin: Arab Spring revolutions. <https://dailynewsegypt.com>. 19.03.2019.
- 105 Taking power through technology in the Arab Spring. <https://www.aljazeera.com>. 14.03.2020.
- 106 Mills W. The Power Elite. – Oxford: Oxford University Press, 2000. – 448p.
- 107 Pettigrew T. Samuel Stouffer and Relative Deprivation // Social Psychology Quarterly. – Washington, 2015. – № 78. – P.7- 24.
- 108 Гарт Т.Р. Почему люди бунтуют. – СПб.: Питер, 2005. – 462 с.
- 109 Fawcett L. Exploring Regional Domains: A Comparative History of Regionalism // Intern. Affairs. –2004. – № 80(3). – P. 429–446.
- 110 Haas E.B. Regime Decay: Conflict Management and International Organizations, 1945-1981 // Cambridge University Press, 2009.– №37/2. – P.189-256.
- 111 Ikenberry J. After Victory: Order and Power in International Politics. – Princeton, 2000. –320 p.
- 112 Российские регионы и глобализация. <http://www.policy.hu>. 20.05.2019.
- 113 Vayrynen R. Regionalism: Old and New // International Studies Review. – 2003.– № 5(4). – P. 25–51.
- 114 Söderbaum F., Hettne B. Theorising the Rise of Regionness // New Political Economy. – Routledge, 2008. – №5(3). – P.457-472.
- 115 Mitrany D. From Federalism to Functionalism // Transylvanian Review. – №16(1). – P.20-33.
- 116 Kelly R. E. Security Theory in the «New Regionalism» // Intern.Studies Rev. – 2007. – № 9(2). – P. 197-229.
- 117 Hurrell A. The Regional Dimension in International Relations Theory // In book: Global Politics of Regionalism: Theory and Practice. – London, 2005. –336 p.

- 118 Hettne B. Beyond the «New Regionalism» // New Political Economy. – Routledge, 2005. – № 10(4). – P. 543-571.
- 119 Foqué R., Steenbergen J. Global Politics of Regionalism: Theory and Practice / ed. by M. Farell, B. Hettne, L. Langenhove. – L., 2005. – 336p.
- 120 Acharya A. The Emerging Regional Architecture of World Politics // World Politics. – 2007. – № 59/4. – P. 629–652.
- 121 Hettne B. Security and Peace in Post-Cold War Europe / B. Hettne // J. of Peace Research. – 1991. – № 28(3). – P. 279-294.
- 122 Сергунин А.А. Суверенитет: современные дискуссии в теории международных отношений // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия «История. Политология. Экономика. Информатика». – 2010. – №19(90). – С. 231-236.
- 123 Курпебаева Г.К. Халықаралық қатынастардың аймақтық өлшемінің теориялық негіздері // Әл Фараби атындағы ҚазҰУЖаршысы. «Шығыстану» сериясы. – 2018. – №3(86). – Б.43-50.
- 124 Buzan B., Waever O. Regions and Powers: The Structure of International Security. – Cambridge, 2003. – 570 p.
- 125 Tavares R. Regional Clustering of Peace and Security // Global Change, Peace & Security. – Gothenburg, 2009. – №21(2). – P.153-164.
- 126 Федорченко А.В., Крылов А.В. Ближний Восток в фокусе политической аналитики. – М., 2019. – 548 с.
- 127 Шинковский М.Ю. Глокализация как предмет научного исследования // Полития. – 2008. – № 2. – С. 46-57.
- 128 Афонцев С.А. Интеграционные дилеммы Единого экономического пространства // Вестник МГИМО-Университета. – 2012. – №6 (27). – С.117-120.
- 129 Ратленд П. Глобализация и посткоммунизм // Мировая экономика и международные отношения. – М., 2002. – № 4. – С.15-18.
- 130 Примаков Е.М. Россия и международные отношения в условиях глобализации // Международная жизнь. – М., 2001. – №3. – С. 3-9.
- 131 Быков А.Н. Глобализации и регионализация: российские интересы и перспективы евразийской интеграции. – М., 2001. – №7. – С. 59-74.
- 132 Giridharadas A. Winners Take All: The Elite Charade of Changing the World. – NewYork, 2018. – 288 p.
- 133 Икромов Д.З. Международная экономическая интеграция: учебник и практикум для вузов / под ред. О.Н. Мисько. – М.: Юрайт, 2020. – 278 с.
- 134 Tunisia: Cradle of the Arab Spring. <https://english.aawsat.com>.15.12.2019.
- 135 Engel R. And Then All Hell Broke Loose: Two Decades in the Middle East.– NewYork, 2016.– 241 p.
- 136 Лаумулин М.Т. Центральная Азия в зарубежной политологии и мировой геополитике. – Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2009. – 440 с.
- 137 Звягельская И.Д. Ближний Восток и Центральная Азия: глобальные тренды в региональном исполнении. – М.: Аспект Пресс, 2018. – 224 с.
- 138 Казахстан в контексте событий «Арабской весны». <https://dlib.eastview.com>. 16.01.2020.

- 139 Примаков Е.М. Конфиденциально. Ближний Восток на сцене и за кулисами. – М.: Центрполиграф, 2016. – 414 с.
- 140 Александр Игнатенко: Арабская весна завершается заморозками. <http://svop.ru>. 28.06.2019.
- 141 Robin Wright on the Middle East. <https://www.c-span.org>. 02.10.2019.
- 142 Albrecht H., Croissant A., Lawson F. Armies and Insurgencies in the Arab Spring. – University of Pennsylvania Press, 2016. – 320 p.
- 143 Israel considers Bashar al-Assad an enemy “should have killed him”: Israel intelligence official. <https://southfront.org>. 15.03.2019.
- 144 Bahrain Center for Human Rights. <https://www.humanrightscareers.com>. 03.02.2020.
- 145 Idowu A., Oladiti A. The Forces of Globalisation and the Arab Spring in Modern Libya // Journal of Globalization Studies.– 2016.– Vol 7., №1. – P.112-123.
- 146 Курпебаева Г.К. Солтүстік Африка мен Таяу Шығыстағы «араб көктемін» концептуалды талдау // Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университетінің Хабаршысы. Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы. – 2019. – №3(128). – Б. 40-49.
- 147 The social media and the Arab Spring. <https://internationalrelations.org>. 21.02.2020.
- 148 Исаев Л.М. Лига арабских государств - фактор снижения рисков нестабильности в регионе? // Системный мониторинг глобальных и региональных рисков: Арабская весна 2011 г. – М.: Либроком, 2012. – С. 265-274.
- 149 Abdou D., Zaazou Z. Arab Spring future challenges: evidence from Egypt // Review of Economics and Political Science. – 2018. – №3(2). – P. 56-69.
- 150 Assenburg M., Wimmen H. Dynamics of Transformation, Elite Change and New Social Mobilization: Egypt, Libya, Tunisia and Yemen. – Routledge, 2019. – 224p.
- 151 Курпебаева Г.К. Таяу Шығыстағы тұрақтылық пен қауіпсіздік мәселелері // Шеттілдік білім беру: озық тәжірибелер, инновациялар және болашағы V халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы, 2018. – Б. 488-491.
- 152 Hudson-Flege M.D. Respect for Human Rights as a Predictor of Arab Spring Intensity: A Replication and Extension Study // International Journal of Political Activism and Engagement (IJPAE). – 2019. – №6(2). – P. 1-13.
- 153 Пономарева Е., Рудов Г. «Цветные революции»: природа, символы, технологии // Обозреватель. – 2012. – № 3(266). – С. 36-48.
- 154 Koehler K. Political militaries in popular uprisings: A comparative perspective on the Arab Spring // International Political Science Review. – 2017. – №38(3). – P. 363-377.
- 155 Манойло А.В. Технологии управления политическими конфликтами в революциях на Ближнем Востоке и в Северной Африке // Политическая экспертиза: Политэкс.– СПб., 2012. – № 1. – С. 131-155.

- 156 Вахшитех А.Н. Музалевская В.А. Постконфликтная Сирия: новые сценарии реконструкции и развития республики // Современные евразийские исследования. – Саратов, 2019. – №1. – С. 84-92.
- 157 Курпебаева Г.К. Араб елдерінің әлеуметтік-саяси дамуындағы ислам факторының рөлі // Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды Университетінің Хабаршысы. Тарих, философия сериясы. –2018. – №2(90). – Б. 97-102.
- 158 Курпебаева Г.К. Араб көктемінің» саяси үдерістерінің алғышарттарын салыстырмалы талдау // Әл Фараби атындағы ҚазҰУ Жаршысы. «Шығыстану» сериясы. – 2019. – С. 45-55.
- 159 Абу-Таліб Х. Йеменские теоретики о развитии национальной журналистики на современном этапе // Вестник ВГУ. –2014. –№2. – С. 208-214.
- 160 Египет показал: цензура в Интернете бесполезна. <https://www.rosbalt.ru>. 21.11.2019.
- 161 Kurpebayeva G. Political and Socio-Economic Roots of Uprisings in the Arab World // Space and Culture. – India, 2020. – 8(1). – P. 244-251.
- 162 Манойло А.В. «Русская весна» vs «Арабской весны»: роль России в урегулировании сирийского конфликта // Право и политика. – 2016. –№1. – С.83-96.
- 163 Кудряшова И.В. Ближний Восток: логика и перспективы режимных трансформаций:2010 – 2012 // Материалы научной конференции «Модернизация в арабском мире (современность и история) в свете текущих тенденций мирового переустройства».– М.: Аспект Пресс, 2013. – С. 46-61.
- 164 Васильев А.М. «Арабский кризис» и его международные последствия. – М.: Ленанд, 2014. –256 с.
- 165 Степанова Е. Арабские революции. К диалектике причин и следствий // Пути к миру и безопасности. – М., 2011. – № 1-2(40-41). – С. 40-48.
- 166 Зинин Ю.Н. «Арабская весна» в повестке дня экспертного сообщества России // Вестник МГИМО-Университета. – 2012. – № 5 (26). – С. 293-299.
- 167 Зеленев Е.И. Протестные политические движения в арабских странах: Fitnah // Азия иАфрика сегодня. – М., ИВ РАН, 2015. – № 5(694). – С.27-33.
- 168 Jankowski J. History of the Modern Middle East. – Cambridge University Press, 2016. – P.20-32.
- 169 Smidi A., Shahin S. Social Media and Social Mobilisation in the Middle East: A Survey of Research on the Arab Spring // India Quarterly: A Journal of International Affairs. – 2017. – №73(2). – P.196-209.
- 170 Коротаев А.В., Зинькина Ю.В. Египетская революция: социодемографический анализ // Историческая психология и социология истории. – 2011. – Т.4, №2. – С.5-29.
- 171 Gurr T.R. Why Men Rebel. – Routledge, 2016. – 421 p.
- 172 Immaculada S., Durán M. Autocratisation, Authoritarian Progressions and Fragmented States // Political Change in the Middle East and North Africa After the Arab Spring. – Edinburgh, 2017. – P.403–426.

- 173 Карпачева О.В. История исламской оппозиции в Египте. – М., 2013. – 183 с.
- 174 Крылова А., Федорченко А. Ближний Восток: состояние и перспективы развития региональной ситуации // Ежегодник ИМИ. – М., 2015. – №3 (13). – С. 56-83.
- 175 Ёвкочев Ш. Ислам и модели политического и социально-экономического развития мусульманского мира // Центральная Азия и Кавказ. – Душанбе, 2008. – № 1 (55). – С. 170-178.
- 176 Internet role in Egypt's protests. <https://www.bbc.com>. 18.02.2020.
- 177 Высоцкий А. Ближний Восток: на пути к новому «балансу сил»? // Азия и Африка сегодня. – М., 2011. – №7 (648). – С.10-14.
- 178 Дорошенко Е.И. Операция «Объединенный защитник», все грани реальности // Азия и Африка сегодня. – М., 2014. – № 4. – С.24-28.
- 179 Ланда Р.Г., Саватеев А.Д. Политический ислам в странах Северной Африки // Исламские радикальные движения на политической карте современного мира: Страны Северной и Северо-Восточной Африки. – М., 2015. – С. 124-179.
- 180 Арабский социалистический союз (Египет). <http://www.cendomzn.ucoz.ru>. 15.03.2019.
- 181 Facebook and Twitter key to Arab Spring uprisings: report. <https://www.thenationalnews.com>. 07.11.2019.
- 182 Мизюркин Ю.А. Роль интернет-коммуникаций в движениях протеста Магриба и Ближнего Востока // Пути к миру и безопасности. – М., 2013. – № 1 (44). – С. 113-119.
- 183 Kurpebayeva G. Problems of transformation of political systems in the Arab world // The strategies of Modern Science Development. – Morrisville, 2019. – P. 88-92.
- 184 Крючков И. Внешняя политика Саудовской Аравии на Ближнем Востоке в начале XXI века // Вестник МГИМО-Университета. – М., 2014. – №3(36). – С. 142-149.
- 185 Kurpebayeva G. The Changing Balance of Power in the Middle East // Regional socio-humanitarian researches: history and contemporaneity. – Prague, 2020. – P. 52-57.
- 186 Кузнецов А.А. О влиянии суннитско-шиитских противоречий на Ближневосточную ситуацию // Международная жизнь. – М., 2015. – С.146-155.
- 187 Поляков К.И. Исламский экстремизм в Центральной Азии. – М.: Институт востоковедения РАН, 2014. – 136 с.
- 188 Рыбалов М. Перспективы Исламской Республики в контекстуальном поле «арабской весны» // Евразийский Союз: Вопросы международных отношений. – М., 2014. – №3-4 (8-9). – С.20-24.
- 189 Abdalla N. Youth movements in the Egyptian transformation: strategies and repertoires of political participation // Dynamics of Transformation, Elite Change and New Social Mobilization. – 2018. – P.44-63.

- 190 Карин Е., Зенна Д. Между ИГИЛ и Аль-Каидой: центральноазиатские боевики в Сирийской войне. – Астана, 2017. – 312с.
- 191 Бирюков Е. Этапы и инструменты внешней политики США на Ближнем Востоке // Международная жизнь. – М., 2016. – №11. – С. 85-104.
- 192 Болохов И.И. Трансформация внешнеполитической стратегии Китая в контексте «арабской весны» // Мировая политика. – 2016. – №1. – С. 36-47.
- 193 Farhan A., Varghese P. Facebook Utilization and Arab Spring Movement: A Study among Yemeni Youth // International Journal of Social Sciences and Management. – 2018. – №5(1). – P. 5-9.
- 194 Hänska Ahy M. (2016). Networked communication and the Arab Spring: Linking broadcast and social media // New Media & Society. – 2016. – № 8(1). – P.99-116.
- 195 Иванова И. Турция на Ближнем Востоке: концепции реагирования на вызовы региональных акторов // Ислам на Ближнем и Среднем Востоке. – М., 2015. – №9. – С. 393-402.
- 196 Ситуация в Сирии требует эффективного плана по дальнейшему разрешению конфликта. <https://penzanews.ru>. 21.04.2020.
- 197 Разрешение кризиса в Ливии снимет серьезную точку напряженности между Турцией и Египтом. <https://riafan.ru>. 14.03.2020.
- 198 Fraihat I. Unfinished revolutions: Yemen, Libya, and Tunisia after the Arab spring). – New Haven, 2016. – 304 p.
- 199 Демина А.А. Внешнеполитическая деятельность государства Катар на Ближнем Востоке в контексте «арабской весны» // Современные проблемы международных отношений и мировой политики: матер. двенадцатой межвузовской научной конференции студентов, аспирантов и молодых учёных. – М.: РУДН, 2017. – С.221-232.
- 200 Роль традиционных религий в противодействии экстремизму и терроризму: сб. метод. материалов. – Алматы: Институт философии и политологии КН МОН РК, 2011. – 150 с.
- 201 Война в Сирии: попытка исторического анализа. <https://inosmi.ru>. 18.03.2020.
- 202 Булгару Д. Трансформация внешней политики США в отношении Сирии накануне «арабской весны» // Обозреватель. – М., 2017. – №12. – С. 55–63.
- 203 Bacsko A., Dorronsoro G., Quesnay A. Civil War in Syria. – Cambridge University Press, 2018. – 323p.
- 204 Погорельский А. Арабская весна: динамика и последствия для стран региона // Панорама. – Воронеж, 2017. – Т.28. – С. 28-36.
- 205 Пиляева М. Израиль в эпицентре «арабской весны» // Актуальные проблемы современных международных отношений. – Саратов, 2012. – №2. – С. 28-36.
- 206 Раджибаева Д. Трансформация баланса сил на Ближнем Востоке после событий «Арабской весны» // Вестник КНУ: Научный журнал Казахстанско-Немецкого Университета. – Алматы, 2018. – №1 (10) – С. 46-63.

207 Kurpebayeva G., Zhabina Zh. Implications of the arab spring for regional and global security // Problèmes et perspectives d'introduction de la recherche scientifique innovante. – Bruxelles, 2019. – №1. – P. 38-41.

208 Степанова Е. Арабские революции. К диалектике причин и следствий // Пути к миру и безопасности. – М., 2011. – № 1-2. – С. 40-48.

209 Зинин Ю.Н. «Арабская весна» в повестке дня экспертного сообщества России // Вестник МГИМО-Университета. – 2012. – № 5 (26). – С. 293-299.

210 Ланда Р.Г., Цветкова Н.Н. Восточный социум и религия. – М.: ИВ РАН, 2009. – 372 с.

211 Ближневосточный конфликт: переговоры и мирный процесс. <https://interaffairs.ru>. 12.01.2020.

212 Al-Shammari N., Willoughby J. Determinants of political instability across Arab Spring countries // Mediterranean Politics. – 2019. – №24(2). – P.196-217.

213 Курпебаева Г.К., Жабина Ж.Р. Сирия дағдарысын реттеудегі Қазақстан Республикасының ролі // Н. Ә. Назарбаев және Қазақстанның халықаралық бастамалары: тәжірибе және басымдылықтар: халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Нұр-Сұлтан, 2020. – Б. 273-281.

214 Поляков К.И., Хасянов А.Ж. Палестинская национальная автономия: опыт государственного строительства. – М., 2001. – 176 с.

215 Назарбаев Н.Ә. Сындарлы он жыл. – Алматы: Атамұра, 2003. – 240 б.

216 Egypt, What Lies Ahead? <http://main.omanobserver.om>. 23.01.2020.

217 Зачем Казахстану сирийские переговоры и почему проводилась операция «Жусан». <https://tengrinews.kz>. 09.02.2020.

218 Мурзагалеев Р.И., Сулейманов А.Р., Чекрызов А.В., Мурзагалеев Б.Р. Профилактика экстремизма в России и странах Центральной Азии. – Уфа: Диалог, 2018. – 76 с.

219 Лаумулин М. Религиозная ситуация и угроза религиозного экстремизма в Центральной Азии // Центральная Азия и Кавказ. – 2012. – Т.15, №1. – С. 60–79.

220 Wright L. The Terror Years: From al-Qaeda to the Islamic State. – 2016. – 400p.

221 Политическая ситуация в странах Центральной Азии со временем может осложниться. <https://penzanews.ru>. 21.03.2020.